ВОЕННА АКАДЕМИЯ „ГЕОРГИ СТОЙКОВ РАКОВСКИ“

ИНСТИТУТ „ПЕРСПЕКТИВНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ ЗА ОТБРАНАТА“

„БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912 – 1913 г.): ГЕРОИЗЪМ И ТРАГИЗЪМ“

НАЦИОНАЛНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЯ

15 юни 2023 г.

КОНФЕРЕНЦИЯТА СЕ ПРОВЕЖДА ПОД ПАТРОНАЖА НА МИНИСТЪРА НА ОТБРАНАТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

„БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912 – 1913 г.): ГЕРОИЗЪМ И ТРАГИЗЪМ“
Национална научна конференция

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Председател:
полковник доц. д-р Димитър ТАШКОВ
Членове:
полковник проф. д-р Георги ДИМОВ
полковник проф. д-р Емил ЕНЕВ
проф. д.н. Митко СТОЙКОВ
полковник доц. д-р Петко ДИМОВ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Председател:
полковник доц. д-р Димитър ТАШКОВ
Членове:
полковник проф. д-р Георги ДИМОВ
полковник проф. д-р Емил ЕНЕВ
полковник доц. д-р Петко ДИМОВ
полковник доц. д-р Живко ЖЕЛЕВ
полковник доц. д-р Петрана КОКУДЕВА
полковник доц. д-р Светослав ВЕЛЕВ
капитан първи ранг доц. д-р Красимир КОСТАДИНОВ
полковник проф. д-р Мирослав ДИМИТРОВ
полковник доц. д-р Атанас АТАНАСОВ
полковник доц. д-р Живо ПЕТРОВ
полковник доц. д-р Иван ЧАКЪРОВ
полковник доц. д-р Иво РАДУЛОВ
полковник доц. д-р Зарко ЗДРАВКОВ
проф. д-р Лидия ВЕЛКОВА
проф. д-р Георги КАРАСТОЯНОВ
проф. д-р Камен КАЛЧЕВ
доц. д-р Никола СТОЯНОВ
доц. д-р Ирина МИНДОВА-ДОЧЕВА
доц. д-р Румяна КАРЕВА
доц. д-р Стоян НИКОЛОВ
доц. д-р Валентина ГЕОРГИЕВА
доц. д-р Любосвет СТОЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ / CONTENTS

5 История, написана върху плат. Знамената на опълчението в Балканската война 1912 – 1913 г. / *Асен Павлов*
History Written on Cloth. The Flags of the Troops in the Balkan War 1912 – 1913 / *Asen Pavlov*

30 Вътрешните функции на българската армия в междувоенния период (1913 – 1915 г.) / *Веселин Янчев*
The Internal Functions of the Bulgarian Army in the Interwar Period (1913 – 1915) / *Veselin Yanchev*

46 По нов курс насред война: правителствената промяна от лятото на 1913 г. / *Владимир Златарски*
On a New Course in the Middle of a War: the Government Change in Bulgaria in the Summer of 1913 / *Vladimir Zlatarsky*

65 Музикалната култура по време на Балканската война / *Галя Гроздановa-Радева*
Musical Culture During the Balkan War / *Galya Grozdanova-Radeva*

90 Погледът на френското издание “La Correspondance d’Orient” върху българската политика по време на Междусъюзническата война / *Глория Стоева*
The View of the French Edition „La Correspondance d’Orient“ on Bulgarian Politics During the Second Balkan War / *Gloria Stoeva*

100 Отношението към евреите в състава на Българската армия по време на Балканските войни (1912 – 1913 г.) / *Даниел Стоянов*

The Treatment of Jews in the Bulgarian Army During the Balkan Wars (1912 – 1913) / *Daniel Stoyanov*

105 Реалност и митове за една велика дата (16 октомври 1912) / *Марко Златев*

Reality and Myths About a Great Date (The 16th of October 1912) / *Marko Zlatev*

119 Дигитални свидетелства за Балканските войни, съхранени във фондовете на държавен архив – Русе / *Надежда Цветкова*

Digital Evidence of the Balkan Wars, Stored in the Funds of the State Archive – Ruse / *Nadezhda Tsvetkova*

129 Между полето на науката и бойното поле. Развитието на българската наука през Балканските войни / *Цветан Радулов*

Between the Field of Science and the Battlefield. The Development of Bulgarian Science During the Balkan Wars / *Tzvetan Radulov*

142 Участие на българския гарнизон в Одрин в бойните действия в Източна Тракия по време на Втората балканска война / *Чавдар Ангелов*

Participation of the Bulgarian Garrison in Edirne in the Fighting in Eastern Thrace During the Second Balkan War / *Chavdar Angelov*

161 Дейността на Екатерина Каравелова през Балканските войни / *Юлия Златкова*

Ekaterina Karavelova’s Activity During the Balkan Wars / *Julia Zlatkova*

ИСТОРИЯ, НАПИСАНА ВЪРХУ ПЛАТ. ЗНАМЕНАТА НА ОПЪЛЧЕНИЕТО В БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 1912 – 1913 г.

Асен Павлов

Резюме: Настоящата статия разглежда развитието на Народното опълчение и свързаните с него знамена, изработени по време на неговото съществуване. Освен неговото документално развитие, да се покаже и в кои полкове са отишли по време на мобилизацията, обявена на 17 септември 1912г. Така се надявам да дам своя скромен принос в опознаването на военната ни история, тази свързана с българските бойни знамена. Поради своите причинно-следствени връзки периода на изследването обхваща Сръбско-турската война (1876 г.), преминава през участието на Българското опълчение в Руско-турската освободителна война (1877 – 1878 г.), развитието на опълчението в Княжество България и Източна Румелия, Сръбско-българската война от 1885 г., както и периода на модернизация на българската армия (1891 г.) до началото на Балканската война (1912 г.) Постарал съм се да не влизам в детайли, но не съм пропуснал и важни събития, които например обясняват защо знамената са били прибирани в Двореца. Надявам се темата за българските бойни знамена да продължи да се изследва задълбочено и сериозно. И по този начин да предадем тези светини в ръцете на следващите поколения любители и професионални историци. Дължим го на нашите предци, които разнасят славата на българина като смел и издръжлив войник, доказал своите качества през войните, 1912 – 1918 г.

Ключови думи: знамена (формени и неформени); български доброволци; българско опълчение; българска армия; народно опълчение; поборнико-опълченски дружества; македоно-одринско опълчение

С обявяване мобилизацията на българската армия на 17 септември 1912 г.[1], няколко поколения българи ще станат преки участници в исторически събития, които ще преобърнат живота им. След 25 години сдържани национални желания, страсти, емоции и трескаво очакване, се отваря историческа възможност за жадуваното окончателно обединение на българската народност в една държава и под един монархически скиптър. Водовъртежът на историческите събития много често изтласква напред общото и героичното, което да послужи за пример, поука и възпитание. Така по силата на обстоятелствата отделни и „маловажни“ участници, оставени за допълнително изследване, впоследствие биват забравени. Подобна забава тегне и над Народното опълчение във Втората освободителна война – Балканската (1912 – 1913 г.)[2], в която участие взема целият български народ. Факт почти неизвестен за широката публика.

Верен наследник на своите предшественици – българските опълченци са продължител на започнатото от боевете край Стара Загора, защитата на вр. Св. Никола (юли – август 1877 г.), обявяването на Съединението на Княжество България и Източна Румелия[3]. За да докаже, че това не е плод на случайност и каприз, Народното опълчение ще вземе участие в пленяване на корпуса на Явер паша, ще отбие десанта при Шаркьой, за да постави ореола на вечната си бойна слава като превземе част от отбранителните съоръжения на Одринската крепост – Кум дере, Демир Капу и Кавказ табия[4]. Така неговата историческа безспорност ще изгради мост между поколенията, като бащински ще им предаде един морален завет (дълг) – да помнят, защитават и освободят *слабите и поробени* свои братя и сестри, които, заради интригите и интересите на Великите сили, остават извън пределите на Родината – България. Ето защо на опълченските дружества е отдавана особена почит и те са заемали подобаващо място при отбелязване на национални празници. Споменът за тях, в тези славни страници от нашата история, е увековечен с паметниците, свързани с прякото им участие в боевете при Шейново, вр. Св. Никола[5], както и двата паметника, издигнати в гр. София – този зад Военния клуб и изградения в „опълченския квартал“ на столицата паметник „Одринска епопея“[6] (до храм „Св. Николай Нови Софийски“).

В нашата историография терминът *опълчение* се асоциира основно с Българското опълчение, което взема участие в Руско-турската освободителна война (1877 – 1878 г.), която води до политическото възкресение на България. Неговата роля, дейност, боен път, част от знамената му, са обект на много и подробни изследвания, публикувани от различни автори

през годините (Usta-Genchev 1933, pp. 102 – 114), но като негов наследник, ***Народното опълчение***[7] остава непознато за широката публика. Въпреки, че продължава да бъде неразделна част от вътрешната структура на българската армия (вкл. Източнорумелийската милиция) до края на Първата световна война. Настоящото изложение разглежда неговото зараждане и развитие от *доброволно участие към формиране на народно и държавно опълчение.* Така се надявам да обясня появата на няколко *опълченски знамена*, които в навечерието на Балканската война (23 септември 1912 г.) са връчени в пехотните резервни (запасни) полкове от нашата войска[8] и по този начин да отдам своята почит и преклонение пред героизма на участниците в него.

За разбиране на историческата роля на опълчението е необходимо познаване на неговите основни функции, които, освен дефинирани от неговото наименование (от руски език *ополчаться* – букв. *противопоставям*), са свързани със строго определена възрастова граница (*обхваща определена възрастова категория мъже*), участие във военни действия (*противопоставяне при възникнали външни и вътрешни заплахи за държавата*) и възстановяване вътрешния ред в страната *(военно-полицейски)* и т.н.

Във връзка с това се очертават няколко времеви и организационни периода, в които са ползвани различни видове знамена. Общото за всички тях е, че те са ***неформени***[9], свързани помежду си с ***общ цветови фон*** (*зелен, червен или националния трикольор*), и ***държавни или религиозни символи/инсигнии*** (изправен лъв с корона, православен кръст или имитация на българските бойни знамена „модел 1881 г.“). Всяко знаме в своята изработка отразява характерното за определен етап/период от развитието на опълчението. Въпреки че някаква част от тях[10] (вероятно) продължават да се ползват след 1886 г., това не намалява тяхната историческа значимост и стойност. При очертаване на различните времеви периоди съм взел предвид и взаимните преплитания в развитието на военното дело у нас (особено периода от обособяване на Княжество България и Източна Румелия до Съединението), което се отразява пряко върху опълчението. На база на това съм очертал три основни времеви периода: ***преходен период*** (***юни 1876 – юни 1878 г.), период на съграждане (1879 – 1891 г.), период на окончателно формиране (1891 – 1912 г.).*** В някои от тях има и отделни етапи, които по-скоро допълват очертаната периодика.

Преходът от доброволно участие към организирано Опълчение (***юни 1876 – март 1878 г.)*** ознаменува края на *неорганизираното* участие

на български доброволци в чужди национално-освободителни движения и руската армия. Основна роля в този процес изиграва избухването на Сръбско-турската война от 1876 г., в която самостоятелни български чети, съставени от доброволци, сражаващи се с редовни турски части, преминават *организирано* военно обучение и се интегрират по одобрени правила в рамките на *Руско–български доброволчески батальони* (като образуват обща Руско–българска бригада), (Valkov 1983, pp. 39 – 44). С получената военна подготовка, закалени в тежки боеве, голяма част от тях (след сключеното през месец март 1877 г. примирие между Сърбия и Османската империя) постепенно се вливат в редовете на формиращото се през пролетта на същата година Българско опълчение. В бригадите (с общ състав седем батальона) има общо ***5 знамена***[11] – руско доброволческо знаме (хоругвь, 2023), едно сръбско знаме, две батальонни знамена (II и III батальони, които имитират актуалния към онова време сръбски официален флаг от 1835 г.), (Stoychev 1942)[12], и едно неизвестно (за момента) знаме. Според друг източник (Stanev 1909, pp. 262 – 263) за батальонни знамена са използвани знамената на българските чети, което предвид напрежението между българските доброволци и сърбите (Stanev 1909, p. 272) е съмнително.

Създаването на Българското опълчение започва през есента на 1876 г., когато на хоризонта се задава поредната Руско-турска война. Според първоначалните руски планове е предвидено то да извършва военно-полицейски функции, като подпомага дейността на временното военно-административно управление, защитава населението и въдворява ред в освободените територии, и т.н. В началото на 1877 г. е одобрена неговата първа структура, която се състои от шест пеши дружини и шест конни сотни, които образуват три отделни пеши бригади. Впоследствие тя ще се превърне в изцяло пеша част, допълнена от втората „вълна“ опълченски дружини, създадени на наша територия. Тази структура ще бъде успешно „копирана“ в Българската земска войска (т.нар. Военни отдели), запаса на Източнорумелийската милиция[13], а през септември 1912 г. по нея ще се изгради и Македоно-одринското опълчение (Mihov1956, pp.1 – 10, 17, 74, 217). Малко след преминаване на р. Дунав, Опълчението е включено в активни бойни действия и сякаш по Божий промисъл взема участие в почти всички по-важни сражения през войната (боя край Стара Загора, отбраната на Шипка, боевете край Шипка – Шейново). Преди, по време и след Освободителната война, в редовете на Българското опълчение ще постъпят **общо 7 знамена**. От тях в бойни действия участие вземат само две – Самарското знаме ***(III дружина)*** и на Горнооряховските въстаници ***(IV дружина).*** Знаменa на

три от дружините (***I, II и V пеши дружини)*** *ще им бъдат предадени* (не върнени!) след края на войната (11 април 1878 г.), (Stanchev, Petrov 2014, p. 35). Последните ***две знамена,*** ушитото от Станислава Парашкевова (***подарено на IV дружина***) и знамето на III руско-български батальон (***от Сръбско-турската война 1876 г., оставено в V пеша дружина***)[14], остават неизползвани. Останалите опълченски дружини, с номера от № 7 до № 12, нямат знамена.

След подписване на договора от Сан Стефано (19 февруари 1878 г.), Българското опълчение е разпуснато, а една от основните задачи на Временното руско управление (февруари 1878 г. – юли 1879 г.), (Georgiev, Trifonov 1994, p. 12) е да изгради Българска земска войска. Нейното формиране започва през месец март 1878 г.[15] когато е повикан първият набор български младежи от току-що освободените земи, а през месец април са разработени и приети няколко основни документа, които ще поставят „формалното“ начало на нейното съществуване (Popov et al. 1959, p. 21). В тях не е изрично упоменато, че в състава на войската се създава опълчение, какви са функциите му, видът му и т.н. В началото на месец юни 1878 г. осем от пешите дружини на Българското опълчение са преместени на обучителен лагер край Филипопол (дн. Пловдив), (Kantardzhiev 1894, p. 8).

Тук, с три отделни заповеди е обявено *формиране на Българска земска войска* – преименуване на „пеши дружини от Българското опълчение“ в „*пеши дружини от Българската земска войска*“, формиране на *нови пеши дружини, конни сотни и артилерийски батареи* в състава ѝ (Mihlyuzov, 1914, p. 108)[16]. На 30 август 1878 г. (Popov al. 1959, pp. 580 – 581) на пет от осемте дружини са връчени първите ***почетни значки*** (**знамена на Българското опълчение**) – *Софийска № 1 пеша дружина*, *Кюстендилска № 2 пеша дружина*, *Радомирската № 3 пеша дружина*, *Филипополска № 20 пеша дружина*, *Казанлъшка № 23 пеша дружина.* Част от тях (пешите дружини в Княжество България), на 30 август 1881 г., ще бъдат подменени с нови български ***формени бойни знамена***, а като част от церемонията участва опълчението на село Княжево (сега квартал на София)[17].

Народното опълчение е стихийно формирование, което възниква под въздействие на външни заплахи за сигурността на държавата. Неговото възникване може да се разгледа в контекста на решенията, взети на Берлинския конгрес (юни 1878 г.), ***които ще определят неговото изграждане в периода 1879 – 1886 г.*** Тези решения, взети в ущърб на интересите на българския народ, обособяват Княжество България и Източна Румелия,

номинално васална на Османската империя. С тях се променя посоката на политическото и икономическото ни развитие, което поставя на изпитание изграждането на силна българска държава и армия, и отлага постигането на българския национален идеал – обединение на всички останали извън територията ни поробени земи. Това подтиква към търсене на ефективно решение за бързо изграждане на въоръжени структури, които, от една страна, да послужат за обучение и мобилизация на населението, а от друга, да са временен „заслон“ до изграждане на стабилни въоръжени сили. Ето защо опълчението до 1885 г., в неговите разновидности – ***селски караули, гимнастико-стрелкови дружества*** (*Източна Румелия*), ***Народно опълчение*** (*Княжество България*), се явява важен етап от развитието на военното дело у нас. Първообраз на организирано военно обучение за населението може да се търси в опита за създаване на т.нар. „*народна гвардия*“[18], която на два пъти (през месец септември 1878 г. (Genov 1956, p. 86)[19] и през пролетта на 1880 г. (Strashimirov 1908) играе основна роля в политическите процеси в страната.

Поради реалната опасност в **Източна Румелия** (през лятото на 1879 г.) да се настанят османски военни гарнизони, на нейна територия се оформят и развиват две военизирани (опълченски) структури – ***селските караули*** и ***гимнастико-стрелковите дружества*** (Овсяный) (не е посочена година, от този автор в Литература има издания от три различни години, 1904, 1906, 1907). Последните изиграват ролята на народно, добре въоръжено и обучено опълчение, за чието функциониране са създадени ясни и строги правила. Основната им роля е да помагат и подкрепят Източнорумелийската милиция, в случай на военна нужда (Tsonkov1958, p. 45; Genov 1958, pp. 13 – 14). Ето защо са подчинени на съответните дружинни командири по места, които следят и подпомагат тяхната подготовка[20]. Благодарение на своята развита структура, патриотизъм и отдаденост на каузата, те успешно изпълняват историческата си задача – *в Източна Румелия не е допуснато настаняване на османски военни гарнизони*.

Първоначално за всяко едно от 17 дружества във Филипополска (Пловдивска) и Сливенска губерния са предвиден ***формени знамена (трикольори)***[21]. Вероятно, за да не се дразни и провокира излишно османското правителство, те не са изработени, но остава неясно как са се появили останалите до наши дни ***неформени знамена.*** Те съдържат елементи и символика, типични за времето (православен Кръст Господен и/или заедно с изправен лъв, стъпил върху османски полумесец)[22]. Само може да се

предполага наличие на фигури по върховете им, които може би символизират наименованията на отделните дружества[23]. На 30 октомври 1879 г. гимнастико-стрелковите дружества официално са разпуснати, а техните участници – записани в списъците на двете опълчения от Милицията (на която помагат при потушаване на опита за метеж в Кърджалийско, през февруари 1880 г.), (Mitev 1961, pp. 19 – 20)[24]. Техните знамена, заедно с това на бившата *Филипополска № 20 пеша дружина (Филипополска № 1 пеша дружина от Източнорумелийската милиция),* (Stoychev 1937, p. 3)*,* до Съединението ***остават на съхранение в дружините или в местни православни храмове***[25], а след август 1886 г.[26] са прибрани в Двореца.

Причина за създаване на ***Народно опълчение в Княжество България*** може да се търси в недостатъчното количество обучени мъже, необходими за отбранителните нужди на страната (1878 – 1880 г. има само три набора новобранци). Действащите в района на Делиормана и Тузлука местни селски милиции за самозащита (особено юни 1879 – ноември 1880 г.) имат по-скоро локален характер и са създадени под напора на настъпилите политически събития. Те са недостатъчно обучени и им липсва сериозна организация.

Отделяне на значителни военни сили за справяне с ескалацията на верското и политическо насилие в споменатите райони поставя на изпитание безопасността и защитата на българската държава. Към всичко това се добавя и желанието за бързо осъществяване на Съединението от двете страни на Стара планина, което предполага да стане с изграждане на *народна гвардия*. Въпреки направените опити за бързо изготвяне на правна рамка (закон) за неговото съществуване през пролетта на 1880 г.[27], такъв закон не е подписан от княз Александър I. След допълнителни корекции, на 3 декември същата година е утвърден **Закон за Народното опълчение**. С неговото приемане се открива възможност мъжкото население над 40 години (което не е служило и не се числи в запаса на армията) да премине основно военно обучение. Опълчението е *местно* (служи на територията на страната), организира се в чети/сотни, разположени в „околии“, които образуват *Опълченска дружина,* подчинена на *Окръжен комитет*[28]. ***Тази структура, с леки промени, ще се запази до началото на Балканската война***. Трябва да се отбележи, че Народно опълчение не се образува в районите, в които са настанени военни части за справяне с разбойничеството (Източна и Североизточна България), а в останалите окръзи (*Софийски, Трънски, Кюстендилски, Орханийски, Видински, Врачански, Ломски, Оряховски, Берковски, Плевенски, Свищовски, Търнов-*

ски, Севлиевски и Ловчански), избраните в тях Окръжни комитети трябва да се утвърдят до 1 април 1881 г. По-късно в Габрово е взето решение учениците в местната гимназия да участват във формираната от тях чета (може би тук трябва да търсим и по-късното участие на габровските ученици като доброволци в Съединението) и да се водят отделни занятия от тази, подчинена на местната Община. Според неофициални данни, през същата година, на негови членове са раздадени 40 000 пушки. Основната слабост на този закон, от една страна, се състои в липсата на ясна формулировка защо се създава Народното опълчение и какви функции ще изпълнява – *първостепенни* (т.е. действа съвместно с армията) или *второстепенни* (подсилва армията, охранява тила и т.н.). От друга страна, подчинението му на две различни структури (Министерския съвет и Военното министерство) го прави неефективно и податливо на политически провокации. В края на 1883 г., това води до временно прекратяване на занятията в него (*но, не и отмяна на Закона по същество*), като е взето разумното решение оръжието, раздадено по-рано на населението, да не бъде конфискувано. В началото на месец януари 1885 г. е изработена Инструкция, която възстановява работата по обучение на опълченците от м. април същата година[29].

В Закона за Народното опълчение е записано, че всяка една чета има свое собствено знаме, изработено от съответната община към която тя е съставена. Тези знамена са ***неформени,*** имат ***общ фон*** (*зелен, червен или националния трикольор*), ***държавни или религиозни символи*** (изправен лъв с корона, православен кръст или имитация на българските бойни знамена „модел 1881 г.“), (Tsankova-Gancheva 2017)[30]. За изследователите по темата принципът „една чета – едно знаме“, е по-скоро пожелателен и може да доведе до заблуждение. Описаното по-горе би могло да се възприеме като възможен признак, по който да се отличи периода на изработка и датиране на всяко знаме. Т.е. може да се предположи, че трикольорните и едноцветни (еднофонови) знамена са произведени до 1882 – 1883 г., а тези, които имат вензел на княжеската особа, могат да се отнесат към периода 1884 – 1885 г.[31].

Държавното опълчение има спомагателно значение и в състава му влизат лица, отбили задължителна военна служба (срочна или безсрочна) или освободени по някаква причина от нея, но физически годни за военно дело . То се определя от начина, по който са изградени въоръжените сили на Княжество България и Източна Румелия (Popov et al. 1959, pp. 112, 625 – 626; Todorov 1958, p. 246; Овсяный 1907, p. 107; Statelova 1983, pp. 19 – 20)[32]. При

тях надделява схващането попълването на войската да става чрез използване на „*смесена*“ наборна система, чиито правила са окончателно одобрени и приети през пролетта на 1879 г.[33].

След изграждане на *временно военизирано народно опълчение* и с приемане на Органическия устав[34], Източнорумелийската милиция пристъпва към формиране на *държавно опълчение*, преминало военна подготовка в нейните редове. Тя формира *присъствени* (в състав до една рота) и *кадрови* дружини (в пълен състав), (Statelova 1983, p. 140) и за това е важно нейното *опълчение* (запас) да бъде добре обучено и подготвено. В нея войниците изпълняват три вида военни тегоби, с обща продължителност 12 години: *1-во опълчение, 2-ро опълчение и резерв* (истинско опълчение). Всяко едно от двете опълчения образува по една допълнителна запасна дружина от състава на двете опълчения (от по 4 роти), към всяка една от дванайсетте дружини в състава на Милицията[35]. В този състав не влизат резервистите, чиито (непостоянен) състав ще се ползва в зависимост от военните нужди по време на война. От този период има частична информация (която изисква допълнително потвърждение) за знаме дарено на резервистите от гр. Пещера, от дядо Гервасий. В източника не се уточнява кога и по какъв повод е дадено това знаме[36].

През пролетта на 1879 г. са съставени първите подробни разпоредби за устройство и попълване на Българска земска войска[37]. Според тях в Княжество България се образува *опълчение, което* е *местно*[38]. То се попълва с войници по няколко начина: *чрез жребий (между годните за военна служба), след изтичане на 10-годишна действителна служба* в редовете на войската (между 20 и 30 години) или ако по някаква причина наборниците *бъдат отложени да служат*. Службата в *опълчението* продължава до навършване на 40 години, за него *не са предвидени знамена*. Допълнително са уточнени обстоятелствата, при които то се свиква, начинът за неговата подготовка и т.н. След лека редакция от страна на новия военен министър ген. Паренсов, на 17 декември 1879 г. те са приети под наименованието „*Привременно положеніе за българската войска“* (Paprikov 2011, p. 58). Предвид все по-нарастващото напрежение в страната, заради *разбойничеството* в района на Делиормана и Тузлука (особено юни 1879 – ноември 1880 г.), (Yanchev 2006, p. 55), може да се предположи, че това е една от причините в края на 1880 г. да се приеме Закон за Народното опълчение (чиито функции са изяснени по-горе в текста).

Други опълченски знамена от този период са тези на **Поборническо-опълченските дружества.** Създадени в Пловдив (1880 г.) и София

(1882 г.), тези организации се явяват централни за територията на Княжество България и Източна Румелия, имат специално изработени и връчени знамена. Първоначално в тях влизат опълченци, взели участие в Освободителната война, а впоследствие към тях се присъединяват и бившите поборници (Shalaverova 1981, pp. 61 – 67). Така се създават организации, които обхващат достатъчно голям брой мъже с придобит военен и боен опит. На 11 август 1884 г. от двете страни на Стара планина за пръв път едновременно е отбелязана годишнината от боевете на Шипка (9 – 11 август 1877 г.). В София, по време на това тържествено събитие, знамето на Опълченското дружество е връчено пред паметника на княжевския път (сегашния Руски паметник). То се извършва от Негово Височество княз Александър I пред знамената на еснафските дружества в столицата[39]. Липсват данни за даване/връчване на знаме на Пловдивското дружество, но едно от знамената, описани по време на акта на самото Съединение[40], отговаря на такова изработено за него още през 1879 г.[41]. Ползването му в този исторически момент може да се търси в косвения факт, че командирът на Филипополска № 2 пеша дружина от Източнорумелийската милиция, поручик Николаев, през 1884 г. мимоходом е споменат като „председател на опълченското дружество“ в града[42]. ***Веднага след акта на Съединението (6 септември 1885 г.)*** е обявена пълна мобилизация от двете страни на Стара планина. Частите в Южна България (включително и резервите) са изцяло мобилизирани и изпратени да прикриват турската граница. В Княжество България, в редовете на войската, е мобилизирано и народното опълчение от окръзите – Софийски, Трънски, Кюстендилски, Ломски, Видински и Врачански. Обединено в опълченски дружини, то влиза в състава на Западния отряд, охранява границата със Сърбия (до избухване на войната с нея), участва в изграждане позицията на Сливница, влиза в състава на частите, отбраняващи Видинската крепост и прикрива проходите, които водят към София и т.н. По косвени данни може да се съди, че в неговите редове са мобилизирани мъже между 30 и 40-годишна възраст, до започване на активните военни действия са провеждани занятия по военно дело с опълченците, както и че заради изпращане на войските към турската граница са носили караулна, конвойна и гарнизонна служба. Въпреки недоволството от слабата му подготовка, въоръжение и недостатъчна дисциплина, то участва в първите схватки с ариергардни сръбски части (Paprikov 2011, pp. 65, 92)[43]. Във войната вземат участие и много доброволчески части, обединени в чети, опълченски дружини и т.н. Част от тези формирования, идващи от Западна, Централ-

на и Северна България (Venedikov 1935), пристигат със знамена и заедно с тези на народното опълчение образуват пъстра палитра от различни видове неформени знамена, взели участие в Съединението.

Въпреки че общият брой ***четнически знамена*** от този вид не е известен, с известна сигурност може да се твърди, че не са попадали в сръбски ръце. От този период може да отбележим знамената на *Трънската № 1 чета, Софийската № 1 чета, Провадийска № 1 чета, Ломското народно опълчение*, *Силистренска № 1 чета, Кали-Петровско народно опълчение № 1 дружина*, както и тези на доброволни четнически образувания (Tsankova-Gancheva 2017). В боевете взема участие знамето на *Софийското поборническо-опълченско дружество* (9-а Опълченска дружина)[44]. Знамето, връчено на 35-и пехотен Врачански полк в навечерието на Балканската война, предполагам, че е на някое от поборническите дружества, но кое – тепърва ще се уточнява. След приключване на бойните действия и подписване на предварително мирно споразумение, народното опълчение вероятно изпълнява военно-полицейски функции.

Периодът след подписване на мирния договор от Букурещ (19 февруари 1886 г.) и Топханеския акт (24 март 1886 г.) ***до декември 1891 г***., когато е приет новият ***Закон за въоръжените сили на Княжество България (приет в края на 1891 г.)***, народното опълчение е демобилизирано и се връща към обичайната си подготовка и задължения. Интересен детайл е, че неговата роля в току-що отминалата война е много точно анализирана[45], което като време съвпада с подмяна на състава на Окръжните комитети по места. Ролята му в събитията от август 1886 г. (детронацията на княз Александър I) остава неизяснена, макар в някои окръзи това да не е било пречка то отново да бъде повикано[46]. Малко преди да напусне страната, князът одобрява влизане в действие на Закона за Народното опълчение на територията на бившата Източна Румелия[47] и е изработен „Правилник за проверка и преглед въоръжението на Народното опълчение“[48]. Липсва друга съществена информация за въвеждане на подобрения в неговата структура и начина му на управление. Времето, в което неговите знамена са оставени в Двореца, е трудно за уточнение. Предполагам, че ***неформените български бойни знамена*** първоначално са събирани в Двореца, за да бъдат изложени в специална експозиция на бъдещия Народен музей. Към това съждение ме насочи една дописка във вестник „Марица“ от 1884 г. Тя отразява участие на княз Александър I по повод официално откриване на паметник на търновските въстаници и споменава знамето им от 1876 г., специално поставено върху него по време на въпросната церемония. След приключване на събитието,

князът изявява желание да получи това знаме, *за да бъде съхранено в Двореца до изграждане на бъдещия Народен Музей в София*[49]. Така също и знамената на четите, взели участие в Сръбско-българската война, Руско-турската освободителна война 1877 – 1878 г., национално-освободителното ни движение и въстания (тези от тях, които не са попаднали в турски плен и които все още не са били откупени), постепенно се оказват в неговите зали. И това обяснява защо в навечерието на Балканската война са извадени и раздадени именно от Двореца.

Самочувствието на победители от изминалата Сръбско-българска война, политическият и военен разрив с Русия, частично решеният национален въпрос и очертаващия се на хоризонта военен сблъсък с Османската империя, изправят българската държава пред предизвикателството да развие армията си като сигурен гарант за своята външнополитическа независимост. Ето защо в следващите две десетилетия (до избухване на Балканска война през 1912 г.) тя търси правилния подход и средства, за да се модернизира и „навакса“ изгубеното време, като изучи най-доброто от военната теория по онова време. В съответствие с тази доктрина ще се развива и опълчението, което, като част от въоръжените сили на страната, ***окончателно се формира през 1891 – 1912 г.*** В следващите 20 години неговата роля и структура няма да се промени съществено, но то ще намери „мястото“ си в армията, като му се поставят ясни задължения.

Те са разписани в новия *Закон за въоръжените сили на Княжество България*[50]. Според него, продължителността на службата (за всеки способен за военна служба) е общо 25 години. Опълчението се формира от *два призива*[51] с обща продължителност на службата 8 години (*първият обхваща мъже между 37 и 41-годишна възраст, а вторият – между 41 и 45-годишна възраст).* И двата призива всяка година преминават задължително военно обучение (*за първия* – три седмици, *а за втория* – три дни), обединяват се в околийски роти с определен числен състав (120 – 200 човека). Те от своя страна образуват общо 24 окръжни опълченски дружини, които с Височайши Указ могат да образуват до 6 пехотни полка (в състав от 4 дружини). Неговата роля е *спомагателна* (спрямо другите части), но при необходимост неговият *първи призив* може да подпомогне армията извън територията на Княжеството, докато *вторият призив* има само *местно значение*[52].

С приетите през 1903 г. промени е увеличен броят на дивизионните области, което увеличава броя на опълченските дружини в тях (от 24 на

36 бр.), числения състав на околийските роти (160 – 250 души), а службата в двата призива е изместена и увеличена с една година (т.е. в тях се служи между 38 и 46-годишна възраст). За опълчението не е предвидено да има свои четнически/ дружинни знамена. Този Закон поставя началото на разработените по-късно оперативни планове за война срещу Османската империя. Според тях опълчението (*първи призив*) трябва да се мобилизира до 3 *оперативни дни*, да поеме охраната на ж.п. линиите и комуникациите в съответните дивизионни области и заедно с пограничните роти да осъществи „прикритието“ на пристигащите в сборните гранични пунктове военни части от разузнаването на противника (Voenno-istoricheska komisia 1937, pp. 84 – 85, 273, 280, 399). То носи гарнизонна, караулна, конвойна, и при необходимост, военно-полицейска служба[53]. Още с обявяване на пълна военна мобилизация (17 септември 1912 г.) започват да текат т.нар. *оперативни дни*, в които мобилизационно се окомплектоват частите, които влизат в състава на отделните пехотни дивизии. Във всяка една дивизия се съставя III (трета) бригада, в която влизат два резервни (запасни) полка. До този момент начинът, по който те са получили своите знамена, не е много известен. Благодарение на документи съхранени в Централен държавен архив – гр. София, част от фонд 3К[54], тази „празнина“ е запълнена. За целта на настоящото изследване ще спомена съдържанието на един от тях, който е създаден в бурните дни на наближаващата война. Той е озаглавен ***Описание на знаменатa, които се взеха от Двореца на Н.В. за Действущата армия***. Отразеното в него е отговор на изпратените по-рано телеграми към дивизиите. Документът представлява двоен кариран лист с размер, отговарящ приблизително на сегашния формат А4. Той е изписан двустранно, с черен химикал, с едър, на места нечетлив почерк. Проблем за неговото разчитане представляват често използваните съкращения и на моменти неграмотно изписани думи. Представлява детайлно описание (нещо особено важно за целта на това изследване) на взетите от Двореца знамена, по което те да бъдат ясно и точно разпознати, както и описание на тяхното разпределение по съответните пехотни дивизии, на които „не достигат“ военни знамена. Под заглавието на документа е добавено уточняващото – „*на 23/ IX.1912 г. са предадени същия ден в Щаба на 1.Соф.Див. област за препращание по предназначение*“[55], което обяснява към кои пехотни дивизии са изпратени.

Благодарение на документа, както и от събрана по-късна информация, в таблица 1 представям списък на пехотните полкове, в които са раздадени опълченски знамена.

Таблица 1. Разпределение знамената на опълченските чети и дружини в резервните/запасни пехотни полкове на 5 октомври 1912 г.

II ПЕХОТНА ТРАКИЙСКА ДИВИЗИЯ	
Наименование на частта	На чия бивша опълченска чета/дружина ползва знамето
40-и пехотен полк	9-та опълченска дружина (Софийско поборническо-опълченско дружество)
III ПЕХОТНА БАЛКАНСКА ДИВИЗИЯ	
41-ви пехотен полк	Знаме на Силистренска № 1 чета
42-ри пехотен полк	Знаме на II пеша дружина от Българското опълчение
VI ПЕХОТНА БДИНСКА ДИВИЗИЯ	
47-и пехотен полк	Знаме на Филипополска № 1 пеша дружина от Източнорумелийската милиция[56]
48-и пехотен полк	Знаме на I пеша дружина от Българското опълчение
IX ПЕХОТНА ПЛЕВЕНСКА ДИВИЗИЯ	
33-ти пехотен Свищовски полк	V пеша дружина от Българското опълчение
53-ти пехотен полк	Знаме на Опълченска дружина, Народно опълчение (1880 – 1891 г.), с. Калипетрово (тогава квартал на Силистра)

Със започване на военните действия на 5 октомври 1912 г., и предвид актуалните военни нужди на място, някои от опълченските дружини *първи призив* влизат в състава на различни пехотни части – *58-ият пехотен полк* (Voenno-istoricheska komisia 1937, p. 278)[57]*, Кърджалийският отряд* (Voenno-istoricheska komisia 1930, pp. 492, 503, 513), *Гюмюрджинският отряд*[58] и *Дупнишкият укрепен пункт (гарнизон)*[59]. Може да се предположи, че те нямат собствени, или не са им връчени неформени/полкови знамена както по време на тяхното създаване, така и по време на двете мирни

„паузи“ (ноември 1912 – януари 1913 г., март 1913 – юни 1913 г.). Широко тиражираното „полково“ знаме на 58-и пехотен полк ***е дружествено*** и е изработено за Опълченско дружество „Одрин“[60]. По спомени на С. Бъчваров (Yonov1983, p. 139), едно изработено знаме е подарено на български пехотен полк, който влиза в град Одрин през гара Караагач. Може да се предположи, че това е бил 57-и пехотен полк, но липсват последващи данни за неговото съхранение.

Формирането на Македоно-одринското опълчение по време на Балканската война е събитие, което в голяма степен доказва жертвоготовността и желанието на българите да освобождават *своите*, а не да грабят от *чуждите.* Това Народно Опълчение възниква като естествен резултат от обявената на 17 септември 1912 г. обща мобилизация. Първоначално е организиран Щаб на партизанските чети, който на 23 септември ще се преименува на „Щаб на опълчението“ и върху неговите основи ще се изгради Македоно-одринско опълчение. Неговата структура копира тази на Българското опълчение от октомври 1877 г., където дружините са събрани в самостоятелни пеши бригади. Те се формират по „братства“[61] и на териториален принцип[62]. Доброволците в дружини от № 1 до № 6 са членове на братствата в София (Дебърско, Паланечко, Кратовско, Крушовско, Скопско, Щипско, Серско, Солунско, Кукушко, Битолско, Прилепско, Тетовско, Одринско, Костурско, Джумайско, Разложко, Петричко и Охридско братства). В тези дружини, от № 7 до № 12, влизат членове на дружествата в страната (Кюстендил, Варна, Русе, Пловдив, Бургас), Юнашкият легион и доброволната арменска рота. Формираните през 1913 г., от № 13 до № 15, са съставени основно от бившите партизански чети. Предвидено е Опълчението да извършва изцяло охранителни и военно-полицейски функции (охрана на тила на армията в Родопите и Странджа). По политически причини то не е допуснато да воюва в Македония, където би се стигнало до сблъсъци със сърби и гърци.

Информация за знамената на Македоно-одринското опълчение намираме в архива на началник щаба на Опълчението майор Петър Дървингов, съхраняван в Централен държавен архив – гр. София. Изложението е с обем 8 страници, представено в табличен вид, с описание на знамето, цветни рисунки, както и допълнителна информация, свързана с него – къде е осветено, в кои боеве е взело участие и т.н. Тук се намира информация за две от „изгубените“ му знамена – това на 13-а Кукушка и 14-а Воденска дружини. На база изложеното в него, знамената могат да се разделят на няколко вида – *изработени и подарени от македонски дружества в страна-*

та (1-а Дебърска, 2-а Скопска, 4-а Битолска, 3-а рота от 12-а Лозенградска дружина), *на емигрирали в САЩ след Илинденско-Преображенското въстание българи от Македония* (6-а Охридска, 8-а Костурска дружини), *подарени от частни лица* (Главно знаме на Македоно-одринското опълчение, 3-а Солунска, 5-а Одринска, 9-а Велешка, първо знаме на 10-а Прилепска, 15-а Щипска дружина) и на чети, участвали в борбите в Македония (7-а Кумановска, второ знаме на 10-а Прилепска, 13-а Кукушка, 14-а Воденска дружини). Съобразно описаното в този архив, както и от друг източник, съставих информация за знамената, изложена в приложената таблица 2 (Naydenova 1977, pp.182 – 184).

Таблица 2. **Разпределение на знамената в дружините от Македоно-одринското опълчение 1912 – 1913 г.**

МАКЕДОНО-ОДИНСКО ОПЪЛЧЕНИЕ			
I БРИГАДА ОТ МАКЕДОНО-ОДИНСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ			
Наименование на частта	Дружество/чета чието знаме ползва	От кого е изработено	Къде/кога е дадено/осветено
1-ва Дебърска дружина	Габровско опълченско дружество, но неприето Впоследствие подарено на Дебърското дружество	По поръчка на Методи Македонски (с. Селцерка, Дебърско), надписа е изработен от Апостол Христов	Лозенград/ 17 октомври 1912 г./ 28 октомври
2-ра Скопска дружина	Македонско дружество, гр. Лом		с. Кум Баля/ 23 декември 1912 г.
3-та Солунска дружина		Злата Атанасова Думбалакова, с. Сухо (Солунско)	с. Кум Баля/ 23 декември 1912 г.
4-та Битолска дружина	Битолско братство, гр. София	г-ца Михайлова	с. Кум Баля/ 23 декември 1912 г.
13-а Кукушка дружина	Неизвестно на коя чета		
II БРИГАДА ОТ МАКЕДОНО-ОДИНСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ			
Наименование на частта	Дружество/ чета чието знаме ползва	От кого е изработено	Къде/кога е осветено

5-а Одринска дружина		Братя Иванови	с. Ашиклар/ 6 януари 1913 г.
6-а Охридска дружина	Македоно-одринската организация в гр. Гери, щата Индиана		с. Ашиклар/ 6 януари 1913 г.
7-а Кумановска дружина	Четата на Борис Сарафов		с. Ашиклар/ 6 януари 1913 г.
8-а Костурска дружина	Група костурци, живущи в Америка, които са донесли знамето в България		с. Ашиклар/ 22 декември 1912 г.
14-та Воденска дружина	Македоно-одринския комитет за четата на Дедо Дончо (Златков)		1885 г.
III БРИГАДА ОТ МАКЕДОНО-ОДИНСКОТО ОПЪЛЧЕНИЕ			
Наименование на частта	Дружество/ чета чието знаме ползва	От кого е изработено	Къде/кога е осветено
9-а Велешка дружина		Димитър Салабашев от Лозенград	с. Наибкьой/ 26 декември 1912 г.
10-а Прилепска дружина	Плевенско зидаро -дърводелско дружество „Единство“		неизвестно
	Варненско хлебарско съсловие за четата на Никола Лефтеров63		1 септември 1901 г.
Знаме на III бригада от МОО64	Подарено от Нейно Величество Царица Елеонора		гр. Пловдив/ 27 октомври 1912 г.
12-та Лозенградска дружина	Знаме на Централното дружество „Юнак“		27 юни 1910 г.
1-ва рота			
2-ра рота	Арменските доброволци		
3-та рота	Македонско дружество, гр. Бургас		
15-а Щипска дружина	Гражданите на Щип		с. Авдин

Благодарности. В заключение искам да поднеса моите благодарности на г-жа Дима Колева, доц. д-р Стоян Николов, полковник Ст. Станчев от Военна академия „Г. С. Раковски“, гр. София. Както и на м-р д-р Дочо Николов, които ми подадоха ръка в нужното време. Благодарение на тях, тяхната подкрепа, насоки и вяра в мен, успях да науча изключително много и да се стремя поднесеното от мен да отговаря на високи стандарти и изисквания, когато изследвам дадена тема.

Благодаря за възможността да изнеса пред вас част от намерените по темата материали за българските бойни знамена, които ни задължават да уважаваме и обичаме Родината си, да пазим и съхраняваме своята родова памет такава, каквато е, да имаме достойнство и уважение към себе си и собствената си история.

БЕЛЕЖКИ

1. Държавен вестник, бр. 210, 17 септември 1912 г.

2. Тъй като първа се явява Руско-турската освободителна война (1877 – 1878 г.).

3. Момента за осъществяване на Съединението е избран изключително удачно. По това време в Пловдив, в лагера на Учебния батальон се провежда ежегодното обучение на първото опълчение от Източнорумелийската милиция.

4. Македоно-одринското опълчение и 58-и пехотен полк.

5. Марица, бр. 263, 24 февруари 1881 г. и Марица, бр. 319, 11 септември 1881 г.

6. Утро, бр. 5586 от 2 април 1928 г.

7. Курсива е мой, (бел. авт.).

8. ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а. е. 73.

9. Т.е. нямат одобрен проект за изработка, не са осветени и връчени на официална церемония в присъствието на владетеля, и т. н.

10. За момента не е известен броя на изработените знамена, за да се направи по-точна оценка за участието им в това движение.

11. Министерство на отбраната, отдел „Ведомствен архив“, сн. IV-536.

12. ЦДА, ф. 3К, оп. 11, а. е. 1, л. 132 – 133.

13. Органически устав на Източна Румелия, 1879 г., с. 104. [Утвърден на 10 май 1879 г., бел. авт.].

14. Приказ № 1 от 8 юли 1878 г., Приказ № 3 от 10 юли 1878 г., Приказ № 5 от 12 юли 1878 г. В: ДВИА, ф. 42Л, оп. 1, а. е. 33, 10 – 12 гр. Виж Попов, В.; Иванова, Ц.; Велкова, Й., 1959. Българската земска войска 1878 – 1879 г., с. 60 и 240 – 241. София: ДВИ; В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски.

15. Възвание на градския общински съвет в гр. Ловеч от 10 март 1878 г. В: ДА – Ловеч, ф. 25, оп. 1, а. е. 10, л. 5.

16. Приказ № 1 от 8 юли 1878 г., Приказ № 3 от 10 юли 1878 г., Приказ № 5 от 12 юли 1878 г. В: ДВИА, ф. 42Л, оп. 1, а. е. 33, 10 – 12 гр. Виж Попов, В.; Иванова, Ц.; Велкова, Й., 1959. Българската земска войска 1878 – 1879 г., с. 60 и 240 – 241. София: ДВИ; В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски.

17. Марица, бр. 316, 8 септември 1881 г.

18. Паравоенна организация за довоенно обучение на младежи в предназборна възраст. Така се цели съкращаване на срока на първоначалното им обучение при постъпване в армията и повишение на нейната боеспособност, (бел. авт.).

19. Марица, год. I (1878) 16, 19 септември 1878 г.

20. Пак там, бр.1131, 2 ноември 1879 г.

21. ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а. е. 4, л. 25.

22. Виж съхранените знамена в НВИМ от Стара Загора и Хасково, (бел. авт.).

23. Актове за предаване на имущество от 1898 – 1899 г. (ръкописни), МИК 2878 НИд.

Авторът благодари на г-н Иво Косев, уредник в музея в гр. Казанлък, за предоставената информация.

24. Марица, бр. 131, 2 ноември 1879 г.

25. Костова, Д. Елховския край в борбата за Съединението на Княжество България и Източна България и неговото утвърждаване. Етнографски археологически музей – Елхово.

26. Периода на това прибиране предстои да се уточни.

27. Български глас, бр. 47, 48 и 49, юни 1880 г.

28. Указ № 133 от 3 декември. 1880 г. В: Държавен вестник, бр. 90 , 10 декември 1880 г., 1 – 2. В: Укази, Височайши прикази, прикази и циркулярно по Военното ведомство, с.118. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

29. ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а. е. 3, 1-2; а. е. 13, 3 гр. – 4; а. е. 199, л. 3 гр.; а. е. 226, 3 гр. В: Народна защита, бр. 7 от 2 август 1886 г.; В: Марица, бр. 291 от 5 юни 1881 г., бр. 417 от 31 август 1882 г., бр. 527 от 27 септември 1883 г.

30. Държавен вестник, бр. 90, 10 декември 1880 г. В: ДА – Видин., ф. 17К, оп.1, а. е. 3, 80 – 81

31. Изработката на подобен тип знаме изисква „модел“, който да бъде следван, хубави материали за изработка и добре обучена работна ръка, (бел. авт.).

32. ЦДА, ф. 3К, оп.7, а. е. 33.

33. Приказ № 59 от 4 май 1879 г. Отдел I. Глава IV, 131 – 141, Глава 1, с. 132, 11 – 14. Пак там, Глава 13, с. 138, 101 – 107, с. 138. В: Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство 1877/1878 – 1901 г. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

34. Органически устав на Източна Румелия, 1879 г. [Утвърден на 10 май 1879 г., бел. авт.].

35. Пак там, с. 93, 103.

36. Съединение, бр. 10 , 3 март 1883 г.

37. Приказ № 59 от 4 май 1879 г. Отдел I. Глава IV, 131 – 141, Глава 1, с. 132, 11 – 14. Пак там, Глава 13, с. 138, 101 – 107, с. 138. В: Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство 1877/1878 – 1901 г. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

38. Може да действа само и единствено в пределите на Княжеството, (бел. авт.).

39. Марица, бр. 738, 13 август 1884 г.

40. Военна мисъл, кн. 4, 1941 г.

41. ДВИА, ф. 012, оп. 1 ,а. е. 168, 10 – 11.

42. Марица, бр. 514, 12 август 1883 г.

43. ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а. е. 411; а. е. 417, л. 1 гр.; а. е. 419, л. 2.

44. Марица, бр. 738, 13 август 1884 г.

45. Народна защита, бр. 7, 2 август 1886 г.

46. ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а. е. 465; а. е. 484, л. 2.

47. Височайши Указ № 180 от 7 август 1886 г. В: Укази, Височайши прикази, прикази и циркулярно по Военното ведомство. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

48. ЦДА, ф. 284 К, оп. 1, а. е. 500.

49. Марица, бр. 628, 4 юли 1884 г.

50. Указ № 185 от 1891 г. Отдел I. Глава IV, с. 177. В: Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство 1877/1878 – 1901 г. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

51. Под *призив* се има предвид определена възрастова категория отбили военната си служба, но годни да служат мъже, които в съответствие с това изпълняват определени военни задължения, (бел. авт.).

52. Чл. 1 – 5, чл. 13, чл. 171 – 181. Отдел I. Глава IV, 177-179, с.195. В: Систематически сборник на законите, указите, заповедите и циркулярите по Военното ведомство 1877/1878 – 1901 г. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

53. ЦДА, ф. 1849 К, оп. 1, а. е. 90.

54. Пак там, ф. 3К, оп. 5, а. е. 73.

55. Пак там, л. 3.

56. Това предположение се основава на записаното от Иван Кр. Стойчев във Военна мисъл, кн. 4 от 1941 г., относно знамето под което е обявено Съединението и наличието на информация, че все пак тази дружина е имала знаме, което е било осветено и изваждано по време на официални празници. Едно такова споменаване (отнасящо се и до двете пеши дружини в града), срещаме във вестник „Народний глас“, бр. 149 – 150 от 30 декември 1880 г.(при пожара в който изгаря Гюро Михайлов) и в „Народний глас“, бр.154 от 13 януари 1881 г., където това знаме вече е конкретизирано.

57. Заповед № 210 от 1 май 1913 г. В: Заповеди по Действащата армия 1912 – 1913 г. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

58. Заповед № 386 от 22 август 1913 г. Пак там.

59. Заповед № 81 от 1 януарий 1913 г. Пак там.

60. 264К, оп. 5, а. е. 779, л. 6.

61. Братствата подпомагат културните и социалните контакти между избягалите от османския гнет българи. Те са основа за набиране на средства и доброволци за борбата на четите в Македония, (бел. авт.).

62. Да бъдат взети в дружините хора от различни краища на Македония, (бел. авт.).

63. Според описаното от майор Дървингов, знамето носено от четата на Никола Лефтеров е дружинно, (бел. авт.).

64. Заповед по Действащата армия № 106 от 27 януари 1913 г. В: Заповеди по Действащата армия 1912 – 1913 г. [В: ВИБ, Военна академия „Г. С. Раковски].

65. МИХОВ, И. (съст.), 1959. *Българското опълчение.* Том II, август 1877 – март 1879 година. [Сборник от документи]. София: Държавно военно издателство

66. N/A, 1967. *ОСВОБОЖДЕНИЕ Болгарии от турецкого ига,* Том III. [Документы в трех томах]. Москва: Наука.

ЛИТЕРАТУРА

ВЕНЕДИКОВ, Й., 1935. *История на доброволците от Сръбско-българската война – 1885 г.,* [с 13 картографически приложения и 25 портрети]. София: Доброволческа организация „Сливница“.

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКА КОМИСИЯ, 1930. *Войната между България и Турция 1912 – 1913 год., Том 5: Операциите около Одринската крепост.* София: Държавна печатница.

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКА КОМИСИЯ, 1937. *Войната между България и Турция 1912 – 1913 год., Том 1: Подготовка на войната.* София: Държавна печатница.

ВЪЛКОВ, Г., 1983. *Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба.* София: Военно издателство.

ГЕНОВ, Ц., 1956. Гимнастическите стрелкови дружества в Южна България през 1878 – 1879 година. *Военноисторически сборник*, бр. 10.

ГЕНОВ, Ц., 1958. *Народната гвардия на Южна България* 1878 – 1885. София: ДИ „Медицина и физкултура“.

ГЕОРГИЕВ, В.; ТРИФОНОВ, С., 1994. *История на българите 1878 – 1944 г., Том I: 1878 – 1912 г.* София: Просвета.

ЙОНОВ, М. (съст.), 1983. Одрин 1912 – 1913. *Сборник спомени.* София: Военно издателство.

КАНТАРДЖИЕВ, Т., 1894. *Историята на 1-ий п. Софийски на Н.В.КНЯЗЬ АЛЕКСАНДЪРЬ I полкъ*. Сливен.

МИТЕВ, Й., 1961. Ликвидирането на един турски провокативен бунт в Кърджалийско през 1880 г. *Военноисторически сборник*, кн. 2.

МИХЛЮЗОВ, Н., 1914. *Българската армия. Кратъкъ прегледъ на нейното историческо развитие*. Пловдив: Търговска печатница.

МИХОВ, И. (съст.), 1956. *Българското опълчение, Том I: септември 1876 – юли 1877 година*. [Сборник от документи]. София : Държавно военно издателство.

МИХОВ, И. (съст.), 1959. *Българското опълчение, Том II: август 1877 – март 1879 година.* [Сборник от документи]. София : Държавно военно издателство.

НАЙДЕНОВА, Р., 1977. Нови данни за знамето на 7-а Кумановска дружина от Македоно-одринското опълчение. *Военноисторически сборник*, кн. 2.

ПАПРИКОВ, С., 2011. *Сръбско-българската война 1885 г.* Пирдоп: Държавна агенция „Архиви“.

ПОПОВ, В.; ИВАНОВА, Ц.; ВЕЛКОВА, Й. (съст.), 1959. *Българската земска войска 1878 – 1879 г.* [Сборник от документи и материали] София: Държавно Военно Издателство.

СТАНЕВ, Г., 1909. *Клетвата и даването ѝ подъ военните знамена въ свръзка с описване събитията 1867 – 1909.* София.

СТАНЧЕВ, С.; ПЕТРОВ, Т., 2014. *История на Сухопътни войски,* Т. 1. София: Фонд „Българско военно историческо наследство“.

СТАТЕЛОВА, Е., 1983. Изграждане на въоръжените сили на Източна Румелия. *Военноисторически сборник*, кн. 6.

СТОЙЧЕВ, И., 1937. На бойните знамена....За почест! На новите знамена.... За среща! *Родина,* бр. 272.

СТОЙЧЕВ, И., 1942. *Принос към историята на Самарското знаме,* Гл. 23. [Ръкопис]. В: Военна академия „Г. С. Раковски“.

СТРАШИМИРОВ, Т., 1908. *Архивъ на Възраждането,* Том II. [Документи по Съединението]. София: Министерство на Просвещението.

ТОДОРОВ, Г., 1958. *Временното руско управление в България през 1877 – 1879.* София: Издателство на БКП.

УСТА-ГЕНЧЕВ, Д., 1933. Книгопис за история на Българското опълчение. *Военноисторически сборник,* бр. 12.

ЦАНКОВА-ГАНЧЕВА, Д., 2017. Знамена на доброволчески чети от Сръбско-българската война 1885 г., съхраняване в Националния военноисторически музей. *Електронен вестник за музеология и военна история,* бр. 1. [Достъпно на: https://militarymuseum.bg/Pages/Publications/Electronic%20journal/broeve/2017_01.pdf]. ISSN 1314-6726.

ЦОНКОВ, В. ,1958. *Гимнастико-стрелковите дружества в Южна България* 1878 – 1880 г. София: Български съюз за физическа култура и спорт.

ШАЛАВЕРОВА, М., 1981. Обществено-политическа дейност на Поборническо-опълченските дружества в България. *Военноисторически сборник*, кн. 5.

ЯНЧЕВ, В., 2006. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878 – 1912 г.* София: ИФ-94.

ОВСЯНЫЙ, Н., 1904. *Болгорское ополчение и земское войско. Къ истории гражданского управления и окупации въ Болгарии въ 1877 – 78 – 79г.* Санкт Петербург: Военно-исторической комиссии Главнаго штаба.

ОВСЯНЫЙ, Н., 1906. *Русское управление в Болгарии в 1877 – 78 – 79 гг., Том 2: Российский Императорский Комиссар в Болгарии, генерал-адъютант князь А.М. Дондуков-Корсаков*. Санкт Петербург: Военно-исторической комиссии Главнаго штаба.

ОВСЯНЫЙ, Н., 1907. *Русское управление в Болгарии в 1877 – 78 – 79 гг., Том 3: Восточная Румелия и Адрианопольский санджакъ*. Санкт Петербург: Военно-исторической комиссии Главнаго штаба.

REFERENCES

GENOV, TS., 1956. Gimnasticheskite strelkovi druzhestva v Yuzhna Bulgaria prez 1878 – 1879 godina. *Voennoistoricheski sbornik*, br. 10. [in Bulgarian].

GENOV, TS., 1958. *Narodnata gvardia na Yuzhna Bulgaria 1878 – 1885*. Sofia: DI „Meditsina i fizkultura“. [in Bulgarian].

GEORGIEV, V.; TRIFONOV, S., 1994. *Istoria na balgarite 1878 – 1944 g., Vol I: 1878 – 1912 g.* Sofia: Prosveta. [in Bulgarian].

KANTARDZHIEV, T., 1894. *Istoriyata na 1-y p. Sofiyski na N.V.KNYAZY ALEKSANDARY I polka.* Sliven. [in Bulgarian].

MITEV, Y., 1961. Likvidiraneto na edin turski provokativen bunt v Kardzhaliysko prez 1880 g. *Voennoistoricheski sbornik*, kn. 2. [in Bulgarian].

MIHLYUZOV, N., 1914. *Balgarskata armia. Krataka pregleda na neynoto istorichesko razvitie.* Plovdiv: Targovska pechatnitsa. [in Bulgarian].

MIHOV, I. (sast.), 1956. *Balgarskoto opalchenie*. Tom I, septemvri 1876 – yuli 1877 godina. [Sbornik ot dokumenti]. Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

NAYDENOVA, R., 1977. Novi danni za znameto na 7-a Kumanovska druzhina ot Makedono-odrinskoto opalchenie. *Voennoistoricheski sbornik*, kn. 2. [in Bulgarian].

OVSYANYY, H., 1904. *Bolgorskoye opolcheniye i zemskoye voysko. K istorii grazhdanskogo upravleniya i okupatsii v Bolgarii v 1877 – 78 – 79 g.* Sankt Peterburg: Voyenno-istoricheskoy komissii Glavnago shtaba. [in Russian].

OVSYANYY, H., 1906. *Russkoye upravleniye v Bolgarii v 1877 – 78 – 79 gg., Vol 2: Rossiyskiy Imperatorskiy Komissar v Bolgarii, general-ad"yutant knyaz A.M. Dondukov-Korsakov.* Sankt Peterburg: Voyenno-istoricheskoy komissii Glavnago shtaba. [in Russian].

OVSYANYY, H. P. 1907. *Russkoye upravleniye v Bolgarii v 1877 – 78 – 79 gg., Vol 3: Vostochnaya Rumeliya i Adrianopolskiy sandzhak*. Sankt Peterburg: Voyenno-istoricheskoy komissii Glavnago shtaba. [in Russian].

PAPRIKOV, S., 2011. *Srabsko-balgarskata voyna 1885 g.* Pirdop: Darzhavna agentsia „Arhivi“. [in Bulgarian].

POPOV, V.; IVANOVA, TS.; VELKOVA, Y. (sast.), 1959. *Balgarskata zemska voyska 1878 – 1879 g* [Sbornik ot dokumenti i materiali] Sofia: Darzhavno Voenno Izdatelstvo. [in Bulgarian].

SHALAVEROVA, M., 1981. Obshtestveno-politicheska deynost na Pobornichesko-opalchenskite druzhestva v Bulgaria. *Voennoistoricheski sbornik*, kn. 5. [in Bulgarian].

STANCHEV, S.; PETROV, T., 2014. *Istoria na Suhopatni voyski,* Vol 1. Sofia: Fond „Balgarsko voenno istorichesko nasledstvo“. [in Bulgarian].

STANEV, G., 1909. *Kletvata i davaneto ù poda voennite znamena va svrazka s opisvane sabitiyata 1867 – 1909.* Sofia. [in Bulgarian].

STATELOVA, E., 1983. Izgrazhdane na vaorazhenite sili na Iztochna Rumelia. *Voennoistoricheski sbornik*, kn. 6. [in Bulgarian].

STOYCHEV, I., 1937. Na boynite znamena....Za pochest! Na novite znamena.... Za sreshta! *Rodina,* br. 272. [in Bulgarian].

STOYCHEV, I., 1942. *Prinos kam istoriyata na Samarskoto zname*. Gl. 23. [Rakopis]. V: Voenna akademia „G. S. Rakovski“. [in Bulgarian].

STRASHIMIROV, T., 1908. *Arhiva na Vazrazhdanieto,* Vol II. [Dokumenti po Saedinenieto]. Sofia: Ministerstvo na Prosveshtenieto. [in Bulgarian].

TODOROV, G., 1958. *Vremennoto rusko upravlenie v Bulgaria prez 1877 – 1879.* Sofia: Izdatelstvo na BKP. [in Bulgarian].

TSANKOVA-GANCHEVA, D., 2017. Znamena na dobrovolcheski cheti ot Srabsko-balgarskata voyna 1885 g., sahranyavane v Natsionalnia voennoistoricheski muzey. *Elektronen vestnik za muzeologia i voenna istoria,* br. 1. [Dostapno na: https: //militarymuseum.bg/Pages/Publications/Electronic%20journal/broeve/2017_01.pdf]. ISSN 1314-6726. [in Bulgarian].

TSONKOV, V. ,1958. *Gimnastiko-strelkovite druzhestva v Yuzhna Bulgaria 1878 – 1880 g.* Sofia: Balgarski sayuz za fizicheska kultura i sport. [in Bulgarian].

USTA-GENCHEV, D., 1933. Knigopis za istoria na Balgarskoto opalchenie. *Voennoistoricheski sbornik*, br. 12. [in Bulgarian].

VENEDIKOV, Y., 1935. I*storia na dobrovoltsite ot Srabsko-balgarskata voyna – 1885 g.*, [s 13 kartograficheski prilozhenia i 25 portreti]. Sofia: Dobrovolcheska organizatsia „Slivnitsa". [in Bulgarian].

VOENNO-ISTORICHESKA KOMISIA, 1930. *Voynata mezhdu Bulgaria i Turtsia 1912 – 1913 g.,* Vol 5. Operatsiite okolo Odrinskata krepost. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

VOENNO-ISTORICHESKA KOMISIA, 1937. *Voynata mezhdu Bulgaria i Turtsia 1912 – 1913 g.,* Vol 1. Podgotovka na voynata. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

VALKOV, G., 1983. *Balgarskoto opalchenie. Formirane, boyno izpolzvane i istoricheska sadba.* Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

YANCHEV, V., 2006. *Armia, obshtestven red i vatreshna sigurnost. Balgarskiyat opit 1878 – 1912 g.* Sofia: IF-94. [in Bulgarian].

YONOV, M. (sast.),1983. Odrin 1912 – 1913. *Sbornik spomeni.* Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

HISTORY WRITTEN ON CLOTH. THE FLAGS OF THE TROOPS IN THE BALKAN WAR 1912 – 1913

Abstract: This article examines the development of the People's Militia and the associated flags produced during its existence. In addition to its documentary development, the text shows in which regiments flags went to during the mobilization announced on September 17, 1912. In this way, the author tries to make its modest contribution to the study of the Bulgarian military history, related to the Bulgarian battle flags. Due to its causal relationships, the research period covers the Serbian-Turkish war (1876), the participation of the Bulgarian militia in the Russo-Turkish war of liberation (1877 – 1878), the development of the militia in the Tsardom (Kingdom) of Bulgaria and Eastern Rumelia, The Serbo-Bulgarian War in 1885, as well as the period of modernization of the Bulgarian army (1891) until the beginning of the Balkan War (1912). The author tries not to go into details,

but does not miss important events that explain why the flags were put away in the Palace and hopes that the topic of the Bulgarian battle flags will continue to be studied thoroughly and seriously – and thus to pass these sacred things into the hands of the next generations of amateur and professional historians. We owe it to our ancestors, who spread the glory of the Bulgarian as a brave and hardy soldier who proved his qualities also during the wars in 1912 – 1918.

Keywords: flags (shaped and unshaped); Bulgarian volunteers; Bulgarian militia; Bulgarian Army; people's militia; militia associations; Macedonian-Edirne militia

Asen Pavlov
Sofia, Bulgaria

ВЪТРЕШНИТЕ ФУНКЦИИ НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ В МЕЖДУВОЕННИЯ ПЕРИОД (1913 – 1915 Г.)

проф. д.н. Веселин Янчев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме: Статията е посветена на слабо изследван период от функционирането на българската армия от края на Втората балканска война (лятото на 1913 г.) до включването ѝ в Голямата война (октомври 1915 г.). Основният акцент е поставен върху нейната роля за осигуряване на реда, утвърждаване на българската власт в новоприсъединените територии в Родопите, Западна Тракия и част от Македония и трайното им интегриране към старите предели на царството. Посочени са последиците от въведеното, още през месец август 1914 г., военно положение и ограничаването на политическите права на българските граждани. Представени са мерките на военното ръководство, насочени към пресичане на политическите забежки на офицерството и недопускане на партийни агитации в казармите, появата и ликвидирането на тайна Офицерска организация в началото на 1914 г.

Ключови думи: армия; военно положение; вътрешни функции; обществен ред; вътрешна сигурност; тайна офицерска организация

С подписването на мирните договори на 28 юли 1913 г. в Букурещ и на 16 септември 1913 г. в Цариград се слага край на Втората балканска война. Отговорностите на армията, свързани с нейните външни функции – отбранителни и нападателни са прекратени и на преден план излизат ней-

ните вътрешни функции – опазването на обществения ред и гарантирането на вътрешната сигурност на държавата. Започналият мирен период изправя управляващата коалиция на либерали, младолиберали и народнолиберали, начело с д-р Васил Радославов, както и военното ръководство пред изключителни по трудност и важност вътрешно и външнополитически проблеми. Голяма част от тях са свързани с наложителната необходимост да се успокои обществото, да се оздравят раните от претърпяното крушение, да се стегне и реорганизира армията. Тежките условия на мирните договори и провалът на замисъла за цялостно и окончателно решаване на националния въпрос, противно на очакванията, не довеждат страната до хаос и вътрешни размирици, което не означава, че на армията не се налага да се справя с вътрешни проблеми както в старите, така и най-вече в новоприсъединените територии.

Въпреки изискванията в чл. 6 на Букурещкия договор за незабавна и пълна демобилизация, тя се извършва на етапи. На 29 юли 1913 г., Министерският съвет взема решение за обща демобилизация на въоръжените сили, а на 30 юли 1913 г. е публикуван и указът на цар Фердинанд[1]. Тъй като остават неуредени отношенията с Османската империя са задържани три набора и е запазено в сила военното положение, въведено още на 17 септември 1912 г. Военносъдебната част в армията не е демобилизирана и продължава действията си по законите на военното време до второ нареждане. Полевият военен съд при IV армия се преименува на Кърджалийски полеви военен съд и на него са подсъдни престъпните деяния на военнослужещи и граждански лица, намиращи се в района на заетите области в Тракия. Полевият военен съд при II армия се преименува в Разложки полеви военен съд, на който са подсъдни военните и гражданските лица, намиращи се в района на заетите области в Македония[2].

Едва договорът от Цариград практически изважда страната от състоянието на война и армията е окончателно демобилизирана. След две седмици, на 1 октомври 1913 г., цар Фердинанд издава Указ № 16 за вдигане на военното положение. Указът обаче се отнася „само за старите предели на царството“[3]. В новоприсъединените Гюмюрджински и Струмишки окръзи военното положение се запазва. То е вдигнато с Указ № 1 на цар Фердинанд от 22 януари 1914 г. във връзка с насрочените през февруари 1914 г. парламентарни избори[4].

Веднага след края на войната управляващи и опозиция влизат в надпревара да предлагат проекти за амнистия за военните чинове, извършили престъпления през военния период. Съзнанието, че армията продължава да

бъде и ще бъде нужна на обществото както във вътрешен, така и във външен план, определя общото политическо решение за широка амнистия. Междувременно военният министър ген. Кл. Бояджиев още през януари 1914 г., чрез главния военен прокурор, взема мерки за освобождаването от затвора на голяма част от следствените войници и офицери, под гаранция или с разписка. От подведените под отговорност 13 000 долни чинове в затворите остават 170, а от 369 обвиняеми офицери – само 5[5]. Самият Закон за амнистия на извършени престъпления от войници и офицери (за периода от 17 септември 1912 до 30 септември 1913 г.) е гласуван в края на юли 1914 г.[6].

Само дни след края на военните операции с бившите съюзници, армията ще бъде ангажирана да подпомага гражданските власти за залавяне на социалистически агитатори и пресичане на тяхната противодържавна дейност. От своя страна, военният министър ген. Кл. Бояджиев в края на 1913 г. обръща внимание на началниците на дивизии – да вземат мерки за охраната на военните складове и да апелират към патриотизма и чувството на дълг на подчинените им офицери, за да запазят основите на държавата, нейния авторитет, да не допуснат евентуални размирици да бъдат използвани от съседите, за да разкъсат и поделят България[7].

Основните вътрешни задачи на армията след края на войните са в новоприсъединените територии в Родопите, Западна Тракия и част от Македония. Там държавата разчита изцяло на военните за утвърждаване на българската власт, осигуряване на реда и трайно им интегриране към старите предели на царството.

Освобождаването на Родопския край донася разрушения и сериозни щети за жителите му, последвани от поява на разбойничество, насилия и грабежи, често извършвани от новите секретар-бирници, от стражари и чети. Към тези проблеми се добавя и опита на Българската православна църква за покръстване на местното мюсюлманско население, помашко и турско. Началото на Междусъюзническата война и намесата на Османската империя в нея активизират съпротива не само срещу покръстването, но и срещу българските власти въобще. Тя се подклажда и от специално изпратени турски емисари. Силни брожения има в селата от района на Дьовлен (Девин) и Доспат: Кара булак (Борино), Мугла, Горуходно (Грохотно), Беден, Бреза, Селча. Там се развива и тайна агитация за въстание. Тази агитация обхваща и села като Фотен (Фотиново), Баташко, намиращо се в старите предели на Царството. На места българските власти са прогонени, но на други се стига и до жертви, какъвто е случая в Доспат, където са убити свещеникът и секретар-бирникът. Заплахата за разрастване на бунта кара

началникът на 10-а пехотна дивизия на 2 септември 1913 г. да издаде тайно предписание в района да бъде изпратен 39-и пехотен полк. Поставената му задача е да пази реда и спокойствието в околността на Дьовлен и в случай на въстание да действа „най-енергично и безпощадно“ за неговото потушаване. След десет дни командирът на войските майор Кръстев докладва, че за седмица „това въстание е потушено, селата обърнати в пепелище, а останалото население избягало в горите и планините с цел да продължи борбата“. Изгорени са осем села: Геврен (Гьоврен), Балабан, Триград, Налбли, Дюшек-дере, Делиджелер, Кюстенджик. В рапорта си майор Кръстев подробно описва, че при движението си 39-и полк е посрещнат добре и му е дадено съдействие в с. Фотен, въпреки че кметът е турчин, в помашкото село Селча и в Дьовлен, където полкът се настанил. Оттам са изпратени конни стражари, местни секретар-бирници и близки на избягалите в горите, за да разпространят, че е пристигнала „много наша войска“ за пазене на реда и че избягалите в горите около Доспат въстаници могат в 15-дневен срок да се върнат по домовете си и да се заловят на работа. Тези действия не дават резултат. В Доспат, където част от населението отново връща фесовете си с мотива, че се страхува да не бъде нападнато и избито от въстаниците, е изпратена една рота от 37-и полк, разположен в Неврокоп. Събитията допълнително влошават плачевното положение на местните хора. В навечерието на зимата голяма част от тях остават без жилища, като в Дьовлен от 250 къщи здрави са само 30, липсва храна, върлува коремен тиф. Все пак заключението на майора е оптимистично: „Във всички села брожението утихна и населението се е предало на полската си работа“[8]. Методите, чрез които е постигнат този резултат не са коментирани.

В Западна Тракия Цариградският мирен договор от септември 1913 г. слага край на Гюмюрджинската автономна република и връща областта в пределите на България, но турците продължават да контролират областта, запазват турското си поданство, имотите си, както и огромно количество оръжие и нелегалната си военна организация. Напрежението и противопоставянето на етническа основа в тези земи, стремежите за реванш, трудностите по налагането на новата българска власт не вещаят безпроблемно бъдеще[9].

В началото на октомври 1913 г. започва българската реокупация на Западна Тракия и земите на изток от р. Марица. Тя се извършва от 8-а Тунджанска и 2-ра Тракийска дивизия, под командването на ген. Стефан Тошев и протича без сериозни стълкновения. Но при заемането на Кърджали майор Коцев допуска да се извършат грабежи над мюсюлманското населе-

ние[10]. На 16 октомври 1913 г. от името на царя, правителството публикува „Манифест към жителите на новоосвободените земи“. В него се обявява „пълна и всеобща амнистия“ за всички лица, които са взели участие в неприятелски действия или са се провинили в политическите събития, станали преди мирния договор от 16 септември 1913 г. Целта на амнистията е „да се въдвори мир, любов и съгласие“. Българското правителство дава най-строги заповеди на българските граждански и военни власти да се отнасят с най-голяма благосклонност към жителите на новоприсъединените земи, да зачитат вярата и народността им, да пазят от всяко посегателство личната им свобода, неприкосновеността на жилището и собствеността им[11].

В административно отношение новите земи са оформени в два окръга – Струмишки и Гюмюрджински или са включени към Бургаски, Старозагорски и Пловдивски окръг. Във връзка с това със Заповед № 179 на военния министър от 18 октомври 1913 г. извънредният военен съд от Кърджали се премества в Гюмюрджина, а Разложкият се запазва. Кърджалийският военнополеви съд се преименува в Тракийски, а Разложкият в Македонски[12].

В главните административни центрове на новите земи се разполагат силни гарнизони. Показателно е, че от състава на армията, който след демобилизацията е 66 887, през декември 1913 г. 27 813 офицери и войници се намират в новоосвободените земи (Krapchanski et al. 1961, p. 94). Това е 42% от мирновременната армия, което ясно говори за важността на тези територии за държавата и проблемното положение в тях. Първоначално върху войската ляга основната отговорност за поддържането на реда в населените места. Докато трае военното положение е наложен вечерен час и регулярно патрулират военни караули. За да не се възбужда турското население, то не е обезоръжено, което ще създаде значителни проблеми.

Една от основните задачи пред административните и военни власти в Западна Тракия е справянето с разбойничеството, което се активизира през лятото на 1914 г. в Ксантийско. При преследването на разбойниците се стига до сериозни сблъсъци. Това налага в края на август 1914 г. да се направи нов опит за обезоръжаване на местното население. Резултатите и този път не са удовлетворителни (Kalchev 2011, p. 120).

Десет месеца след отмяната на военното положение в Царството, на 25 юли 1914 г. министър-председателят д-р В. Радославов докладва на цар Фердинанд мотиви за обявяване на страната в ново военно положение, свързани с Войната между Австро-Унгария и Сърбия[13]. С одобрението на

царя предложението е внесено веднага в Народното събрание, гласувано е на 9 юли 1914 г., а законът е утвърден с Царски указ № 4 от 1 август 1914 г.[14]. С Указ № 44 от 7 август 1914 г. всички военни съдилища в царството се преименуват във военнополеви съдилища. Определят се и районите на отделните военнополеви съдилища относно съденето на граждански лица: за Софийския военнополеви съд – Северозападна България, за Пловдивския – Южна България, за Русенския – Централна и Североизточна България. Тракийският военнополеви съд разглежда делата в Гюмюрджински окръг, а Македонският – в Струмишко, Кюстендилско и Дупнишко[15].

Въвеждането на военно положение прехвърля цялата отговорност за опазването на обществения ред и гарантиране на вътрешната сигурност върху армията, и изкарва на преден план нерешените вече три десетилетия проблеми, свързани с условията, които го допускат и налагат, неговото съдържание, правомощията на законодателната и изпълнителната власт. В тази връзка Министерският съвет подготвя промени в Правилника за службата през време на военното положение от 1912 г. Промените са утвърдени на 6 август 1914 г. с Царски указ № 43[16]. В своята основна част новият правилник повтаря съдържанието на предходния, с някои несъществени изменения. Но и в него остава основното противоречие: изпълнителната власт си присвоява права, които не ѝ принадлежат – да използва войската за ограничаване на политическите и индивидуалните права и свободи на гражданите, което Конституцията не допуска.

В този контекст уверенията на министър-председателя, че няма да се посяга на гражданските права и свободи при обявено военно положение, се изпразват от съдържание. С тайна заповед от 13 октомври 1914 г. министърът на войната нарежда на началниците на дивизионни области, във връзка с § 4 от Временния правилник за службата по време на военно положение, да забраняват „безусловно“ публичните събрания на открито, а събранията на закрито и в клубовете да се допускат само с разрешение на комендантството и „се подлагат на контрол“[17]. Въвеждането на военно положение има за последица отлагането на насрочените през януари и февруари 1915 г. избори за окръжни съвети и за общински съвети[18].

Новото военно положение не успокоява обстановката в Западна Тракия и Пиринска Македония. Войната поражда очакване за преначертаване на границите на Балканите и това възбужда турското население, останало под Българска власт.

В началото на 1915 г. се засилват действията на разбойнически шайки главно в Егридеренско (Ардинско). Те нападат местното население с цел

грабеж, но има и нападения с политически характер. Само за периода между 2 февруари и 7 март 1915 г. щабът на 10-а Беломорска дивизия регистрира седем инцидента, свързани с убийства и отвличания от разбойнически банди[19]. Това, което тревожи командването на българските войски в района, е разкритието, че тече организирана и целенасочена кампания срещу българската власт, в основата на която са младотурците. След нареждане от министър-председателя войската започва поредната акция по обезоръжаването на мюсюлманското население, при която се допуска насилие. Следва оплакване от местните турски водачи и акцията практически е спряна[20].

В средата на юни 1915 г. се надига турското население в Гюмюрдинско. На 14 юни 1915 г. турците от Мехрикос (Мерикос) завладяват властта в селото и след някой ден забягват в планината. На 15 юни няколко въоръжени турци от с. Кез Веран вземат с. Химитли. Създава се чета от 40 – 50 души, която напада старотурци, взема общината, изгаря архивата, като ограбва всички събрани пари. Четата напада и убива държавни служители – бирници, учители, стражари и търговци. Бунтовниците обявяват, че е свършило българското царство и идват турски войски. Веднага в района са изпратени военни части – един взвод от 38-и пехотен Одрински полк, начело с кап. Атанасов. Бунтовниците веднага се разбягват, а местните селяни демонстрират лоялност. Последва претърсване на околните планини, извършено от две роти, командвани от подп. Хумбарджиев. В рапорт до Военното министерство и Щаба на армията, от 23 юни 1915 г., началникът на 10-а Беломорска дивизия докладва, че населението едва ли ще се поддаде на провокации и масови действия, но отчита, че тези събития всяват страх и несигурност. Началникът е убеден, че са наложителни по-строги репресивни мерки, за да се успокои обстановката[21].

Правителството обявява „Химитлийската афера“ за разбойническа работа, а опозицията за работа на турския революционен комитет, който изпращал агитационни и терористични чети. По това време се водят преговори между турското и българското правителство за поправка на границата, западно от р. Марица. В тази връзка на 10 юни 1915 г. в Одрин се провежда голям протестен митинг. След това в българска територия преминават емисари, които провеждат съвещание с местни водачи на турското население в с. Мехрикос. Това съвещание решава да се вдигне бунт на 15 юни в околията, за да бъде принудена българската страна да намали своите претенции (Trifonov 1992, pp. 111 – 113).

Според официални сведения 39 от 40 участвали в четата, нападнала Химитли, са арестувани, а жителите на селото са предали доброволно 350

пушки. Под съдебна отговорност били подведени 119 души (Trifonov 1992). Делото срещу арестуваните и подведени под съдебна отговорност турци остава неразгледано цели 4 години. През това време умират 15 от следствените, 19 са амнистирани, 7 са оставени в Сливенския затвор, а останалите се намират под подписка в Гюмюрджина. Едва през ноември 1919 г. под съглашенски натиск делото е прекратено по „политически съображения“, а затворниците са освободени. Това е направено, защото става ясно, че по химитлийските събития войсковите команди са действали брутално и са били избити „около 120 души турци“[22].

Като цяло българските власти в новите земи – граждански и военни – следват политика на толерантност, дори по определението на някои изследователи, на „държавнически либерализъм“ (Kalchev 2011, pp. 110 – 111). Според други автори военни власти проявяват търпимост дори спрямо тайната военна организация на турското население, разчитайки да я използват срещу Гърция (Trifonov 1992, p. 82). Случаят Химитли разкрива една различна страна от действията на българските войски спрямо мюсюлманското население, която не се вписва в тяхното общо поведение. Независимо дали това е резултат на престараване, на „изпускане на нервите“ от страна на военните командири или следствие от зачестилите турски провокации, подобни стъпки компрометират както армията, така и българската държава. В новоприсъединените земи се пренасят и типичните противоречия и конфликти между военните и гражданските власти на централно и местно ниво, които не съумяват да заработят в синхрон в името на националната кауза.

Сериозни проблеми съществуват и пред войските, разположени в Македония. В началото на март 1915 г. началникът на 7-а Рилска дивизионна област ген. Г. Тодоров докладва във Военното министерство, че в района на Струмишко се намират 7000 бежанци турци с 1000 пушки. Със средства от Цариград турски офицери работели за формирането на чети, като част от тях навлезли в сръбска Македония. Генералът вижда в тези действия стратегически план на турските управляващи – да вкарат България във война със Сърбия и Тройното съглашение, което ще я направи турски съюзник „по неволя“. Ако този план не проработи и България започне война с Турция, същите чети може да се използват срещу българите. За да се предотврати това, ген. Тодоров изисква от Окръжния управител в Струмица да разпореди изселването на по-голямата част от турските бежанци в Турция под предлог на появилия се петнист тиф и липса на достатъчно храна в този край. Административните власти не успяват да се справят с

бежанците, които отказват да се изселват. Затова генералът иска указания от София[23].

Очевидно някакви инструкции са изпратени, защото на 16 март 1915 г. ген. Тодоров докладва в Министерството на войната, че съгласно получената телеграма е дал разпореждания на Окръжния управител на Струмица и на началника на гарнизона да се отстранят от границата турските четници. Тази заповед се оказва неизпълнима, защото четниците в района били 4000, а гарнизонът в Струмица – не повече от 80 войници[24]. Потърсено е и съдействието на пограничната стража и на местната милиция за разгонване на четите, но отново без резултат заради ограничената численост на стражата и ненадеждността на милицията, която симпатизирала на четниците. Изход се търси в засилване на гарнизона с изпратени от вътрешността на страната нови военни части. Поради своята малобройност местният гарнизон не може да окаже и ефективно съдействие на полицейските органи, които в края на месец март получават нареждане от Министерството на вътрешните работи да извършат обезоръжаване на всички български и турски чети в Струмишки окръг и ги екстернират във вътрешността на страната[25].

След неудовлетворителния резултат от водените войни, държавното и военното ръководство предприемат мерки за повдигане и закрепване на духа, дисциплината и морала на армията, както и за запазването ѝ от партийни влияния. Острата обществена и политическа дискусия за причините и факторите, довели до крушението на опита за пълно национално обединение, изкушава част от офицерите да изкажат своето мнение на участници в събитията и да хвърлят обвинения срещу висшите си началници. Това предизвиква реакция от страна на Военното министерство. На 24 декември 1913 г. ген. Кл. Бояджиев изпраща поверителна заповед до началниците на дивизии решително да порицаят офицерите, които със своите писания, съдържащи „голословни и тенденциозни нападки“, фактически подпомагат и улесняват задачата на крайните партии – да подкопаят дисциплината и да компрометират армията[26]. Предупреждението не дава очаквания ефект, защото на 11 юни 1914 г. последва нова заповед в същия дух. Този път министърът припомня, че съгласно Положението за правата на офицерите, те нямат право да печатат статии без разрешение на началниците си и да се занимават с политика, и изисква от началник-щаба на армията да следи строго писмените прояви на офицерите[27]. Въпреки уставите и правилниците, част от офицерството продължава да проявява политически пристрастия и публично да критикува не само своите началници, но и дейността на

управляващите. Това кара новият министър на войната, ген. Никола Жеков, на 3 септември 1915 г. отново да предупреди, че „сме загубени като народ и държава“, ако офицерите се занимават с партийна пропаганда. Жеков е безкомпромисен и изисква такива офицери да се отстраняват от длъжност и да се представят за уволнение по дисциплинарен ред[28].

Ръководството на армията е обезпокоено и от опитите на политическите партии, главно от левицата, да проникнат в казармите и овладеят войнишкия състав. С поверително нареждане от 16 януари 1914 г. ген. Бояджиев изисква от командирите на частите и началниците на гарнизоните по никакъв начин да не допускат в казармите партийни агитатори, които проповядват „против държавния строй“ и влияят зловредно на дисциплината. Командирите трябва да засилят и контрола върху подчинените си и да не позволяват те да посещават събрания на политически партии. Офицерите трябва да прекарват повече време в казармите и в контакт с подчинените си, да извършват внезапни проверки и да дават личен пример. Министърът предупреждава, че този, който не изпълнява заповедта му, ще бъде предаван на съд, независимо дали е войник или офицер. Само по този начин, според него, армията ще запази досегашното си реноме на най-важен държавен институт, „който има за единствена задача да гарантира нейната цялост, свобода и независимост“[29]. На 5 юли 1914 г. Щабът на армията предупреждава началника на Военното училище и началниците на всички части за засилване на агитацията на тесните социалисти сред войниците и заповядва да се вземат най-строги мерки за изкореняване на „това зло“ и за недопускане на партийни агитации[30]. В нова заповед от 10 октомври 1914 г. ген. Бояджиев заповядва на началниците на пехотни дивизии да предупредят командирите на частите от поверената им дивизия, да не допускат в казармите разпространение и внасяне на анонимни брошури, възвания и други печатни произведения, макар и да са с патриотично съдържание, „за да се избегне по този начин замесването на войската в политиката“[31]. Не само военното началство, но и политическите сили в страната се обявяват против политиканстването и партизанстването в армията, която е призвана да служи на общите интереси на държавата във външен и вътрешен план[32].

Многобройните заповеди на военното ръководство, насочени към пресичане на политическите забежки на офицерството и недопускане на партийни агитации в казармите, показват остротата на проблема и сериозните опасения, че армията може да бъде изтървана от контрол и да се намеси в политиката. Основание за това е и появата на тайна офицерска организация. Инициативата за нейното създаване идва от бившия помощ-

ник-главнокомандващ по време на войните ген. Михаил Савов. В търсенето на виновници за техния провал, неговото име се споменава все по-често, включително и от „безотговорния“ монарх. За да защити собственото си, а и на офицерството, професионално и лично достойнство, Савов решава да организира тайна Офицерска лига[33]. Свиканото в средата на февруари 1914 г. учредително събрание избира за председател на организацията опитния, високо ерудиран и авторитетен полк. Иван Луков, началник на Военното училище. Освен в столичния гарнизон, групи са изградени и в провинциалните гарнизони в Пловдив, Стара Загора, Ямбол, Русе, Шумен, Велико Търново, Плевен, Варна. Организацията се обявява за строго надпартийна и първоначално определя като приоритет само проблемите на външната политика на страната, засягащи армията. Тя настоява офицерството да има думата при определянето на бъдещите съюзници, сключването на военни договори, избирането на моменти за влизане или прекратяване на войната. Тези искания са често политически и са в брутално противоречие със същността и предназначението на армията, която трябва да изпълнява, а не да определя държавната политика. Наред с това се издигат и други политически искания – отечествените интереси да се поставят над партийните; възпитаване на народа в патриотичен дух и зачитане на властта; укрепване на мощта на армията; ограничаване по законодателен ред на дейността на крайните елементи и развратната преса; унищожаване на социализма в училищата. В този дух са и изпратените заплашителни писма до водачи на опозиционните партии (Markov 1992, pp. 12 – 15)[34].

Управляващите са наясно както с инициаторите и дейците, така и с целите на създадената организация и с потенциалната опасност, която тя крие за армията, престола и държавата. Едно разцепление сред офицерите и армията, настройването им срещу държавния глава, безспорно представляват сериозна опасност не само за вътрешната, но и за външната сигурност на страната. Ето защо, те решават да действат, без да прибягват до крайности, но твърдо. Царят мигновено уволнява полк. Луков от ключовия пост и го назначава за командир на пехотен полк в Кърджали, където, далеч от столичната суетня, да премисли позициите си. На началниците на дивизии е наредено лично да се срещнат с офицерите и да ги убедят в гибелните последици от образуването на Военна лига, както и да ги предупредят да не се занимават с политика. Това е направено в бърза и лично поверителна заповед на военния министър Кл. Бояджиев от 25 февруари 1914 г. до началниците на десетте пехотни дивизии, на военноучебните заведения и флота, както и до инспектора на артилерията. В нея той ги уведомява, че има све-

дения, че у някои офицери от армията се появило „желание и стремление“ да образуват една „военна дружба“, подобна на тези в Гърция и Сърбия, с цел да обуздава крайните елементи в страната и да влияе на правителството, за да бъде щедро при отпускане на парични кредити, средства за бойната подготовка на армията и засилване на нейната мобилизационна готовност. Министърът предупреждава, че за да реализират по-лесно своята идея и привлекат повече офицери, инициаторите разпространявали неверни слухове, че формирането на дружбата се извършва с неговото знание и това на висши началници. Със снизходителност той обяснява, че тези „младежки увлечения“ се подбуждат и подклаждат отвън, от някакви „фатални за отечеството личности“, които искат да използват високия и чист патриотизъм на офицерството за своите крайно осъдителни и престъпни намерения. Заповедта завършва с призив българският офицерски корпус да остане чужд на подобни тайни общества, които „винаги започват своето съществуване под булото на патриотизма, но скоро се преобръщат в преторианство, което излага страната ... на постоянни и опасни сътресения и катастрофи“. От офицерите се изисква да се предадат изцяло на своята специална професия и да оставят на правителството да изнамери средствата и вземе мерките за обуздаване на крайните течения, да засили патриотичните организации и осигури и снабди армията с потребните материални средства[35]. Становището на царя и Военното министерство към случващото се в армията става публично, чрез една статия на адютанта на цар Фердинанд кап. Христо Калфов, публикувана на 1 март 1914 г. във „Военни известия“. В нея се осъждат военните лиги, като организации, подриващи основите на армиите и рушащи професионализма и дисциплината[36].

Новината за тайната офицерска организация и нейните заплашителни писма гръмва и в партийната преса и логично стига до Народното събрание. На 28 март 1914 г. водачът на широките социалисти Янко Сакъзов се обръща с питане до военния министър какво знае по въпроса. Самият Сакъзов предполага, че заплашителните писма са дело на управляващите, които, скрити зад една несъществуваща организация, се опитват да притискат опозицията по въпросите, свързани с армията. Военният министър решава да не допусне да се опетни честта на българското офицерство, като направи публични домашните проблеми, и твърди, че „офицерска лига не съществува“, но пропуска да добави само една дума – „вече“. Той отрича, че преместването на полк. Луков от София в Кърджали е свързано с лигата. Позицията му е подкрепена и от министър-председателя д-р В. Радославов[37].

Към Офицерска лига царят и военното ръководство подхождат по същия начин, както и към офицерските братства в началото на века. Дори стилистиката на заповедите е еднаква (Yanchev 2006, pp. 273 – 275). Те залагат не толкова на наказанията, уволненията, съдебната разправа, колкото на разума, съвестта и отговорността на българското офицерство. И този път подходът проработва, и единството сред офицерството е запазено в навечерието на нови сериозни изпитания. Това не означава, че заявената от него амбиция за по-активна роля в политиката е напълно ликвидирана. В архива на д-р В. Радославов е запазен един апел „Към доблестното офицерство“ от „Управителния комитет на Тайния Военен съюз“. Документът е от навечерието на включването на страната в Първата световна война и призовава офицерството, чрез вече съществуващия „Таен Военен съюз“, да вземе в свои ръце издигането на духа и дисциплината в армията, защото това е непосилна задача за военните министри като „хора слаби, угодници и податливи на разни влияния“. На полковите комитети на организацията се поставя задачата след всеки бой да докладват за поведението на офицерите на Управителния комитет, а той да действа за награди на отличилите се и наказание за провинилите се[38]. Съмнително е такава организация да е съществувала, но синдромите и с Офицерската лига, и с Тайния военен съюз са налице, и те ще се превърнат в сериозен проблем само след няколко години.

На 24 август 1915 г. България се споразумява с Германия и Австро-Унгария за общо военно действие срещу Сърбия, а на 10 септември 1915 г. с указ на цар Фердинанд е обявена обща мобилизация на въоръжените сили в царството[39]. Страната отново стъпва в условията на „военно време“, което ще трае цели три години, а армията отново ще се превърне в основен инструмент за осъществяване на националното освобождение и обединение. В краткия мирновременен период от 1913 до 1915 г. управляващите в България залагат на армията, като на важен фактор за вътрешна стабилност и сигурност, за утвърждаване на българската власт в новоприсъединените земи и за справяне с разбойничеството. Именно поради това с консенсус се приема да бъдат амнистирани военните чинове за голяма част от престъпленията, извършени по време на Балканските войни и се ограничава използването на армията във вътрешнополитическите събития. Изпълнителната власт, за да запазва правомощията си и свободата на действие, отказва да бъде определено със закон съдържанието на военното положение и продължава да налага решения и ограничения в абсолютно нарушение на конституционните норми. По-последователни и целенасочени са нейните

действия за укрепване на военната дисциплина, за запазване на единоначалието и недопускане на тайни военни организации.

БЕЛЕЖКИ

1. Държавен вестник, № 169, 30 юли 1913 г.
2. ЦДА, ф. 3К, оп. 5, а. е. 264, л. 68.
3. Държавен вестник, № 221, 1 октомври 1913 г.
4. Държавен вестник, № 18, 23 януари 1914 г.
5. Стенографски дневници на XVI ОНС, I ИС, с. 1021–1024.
6. ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а. е. 533, л. 5 – 6, 12 – 13; Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 1161 – 1185, 1362 – 1376, 3142 – 3145, 3197, 3157 – 3177; Държавен вестник, № 173, 4 август 1914 г.
7. ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 222, л. 18; ф. 25, оп. 2, а. е. 53, л. 40 – 41.
8. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 189, л. 200 – 201. Виж и Eldarov 2004, p. 114.
9. След като турските войски, възползвайки се от затрудненото положение на България, завладяват Одринска част на Тракия, в нейната Западна част, страстите се разгарят. Още на 16 август 1913 г. в Гюмюрджина (Комотини) е обявено автономно турско управление, а на 18 септември това е направено и в Дедеагач (Александруполис). Създава се автономно управление и в Кавала и Ксанти. То разчита на местна въоръжена милиция, в състав между 4000 и 5000 души, която масово разрушава и опожарява българските села, избива и прогонва тяхното население (Trifonov 1992; Kalchev 2011).
10. ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а. е. 2287, л. 19, 20, 30, 40.
11. ЦДА, ф. 242К, оп. 2, а. е. 2657, л. 2.
12. Военни известия, № 59, 19 октомври 1913 г.; Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 277.
13. ЦДА, ф. 173К, оп. 3, а. е. 386, л. 6.
14. Държавен вестник, № 172, 1 август 1914 г.
15. Държавен вестник, № 177, 8 август 1914 г.
16. Държавен вестник, № 177, 8 август 1914 г
17. ДВИА, ф. 16, оп. 1, а. е. 12, л. 99.
18. Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, с. 1775 – 1777, 1835; Държавен вестник, № 14, 19 януари 1915 г.; Стенографски дневници на XVII ОНС, I РС, с. 1994 – 2011, 2163; Държавен вестник, № 40, 18 февруари 1915 г.
19. ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 241, л. 143.
20. ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 241, л. 4 – 5, 33 – 37, 44, 55.
21. ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 241, л. 138 – 139.
22. ЦДА, ф. 242К, оп. 2, а. е. 821, л. 25, 41, 53, 56.
23. ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а. е. 2309, л. 6.
24. ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а. е. 2309, л. 7.
25. ДВИА, ф. 23, оп. 2, а. е. 241, л. 22.
26. ДВИА, ф. 4, оп. 3, а. е. 117, л. 22.
27. ДВИА, ф. 4, оп. 1, а. е. 122, л. 47 – 48.

28. ДВИА, ф. 4, оп. 3, а. е. 117, л. 700.
29. ДВИА, ф. 4, оп. 3, а. е. 117, л. 36.
30. ДВИА, ф. 1521, оп. 1, а. е. 221, л. 104.
31. ДВИА, ф. 25, оп. 2, а. е. 62, л. 112.
32. Стенографски дневници на XVII ОНС, I ИС, с. 2268 – 2272.
33. За историята на Офицерската лига виж НА–БАН, Сб. IV, а. е. 115 а, Ч. I, л. 9 – 13; ДВИА, ф. 42М, оп. 1, а. е. 258. Виж и Markov 1992, pp. 12 – 15.
34. ДВИА, ф. 42М, оп. 1, а. е. 258, л. 11 – 44.
35. ДВИА, ф. 4, оп. 3, а. е. 117, л. 64 – 65.
36. Военни известия, № 24, 1 март 1914.
37. Стенографски дневници на XVI ОНС, I ИС, 49 – 54.
38. ЦДА, ф. 313К, оп. 1, а. е. 2305, л. 1.
39. Държавен вестник, № 205, 10 септември 1915 г.

ЛИТЕРАТУРА

ЕЛДЪРОВ, С., 2004. *Православието на война. Българската православна църква и войните на България 1877 – 1945 г.* София: Военно издателство. ISBN 954-509-290-4.

КАЛЧЕВ, К., 2011. *Българо-турски военнополитически връзки и отношения (1913 – 1915 г.)*. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“. ISBN 978-954-524-732-3.

КРАПЧАНСКИ, В.; ВЪЗЕЛОВ, Д.; ХРИСТОВ, В.; СКАЧОКОВ, И., 1961. *Кратък обзор на бойния състав, организацията, попълването и мобилизацията на българската армия от 1878 до 1944 г.* София: Държавно военно издателство.

МАРКОВ, Г., 1992. *Парола „Сабя“. Заговорите и превратите на Военния съюз 1919 – 1936*. София: Военноиздателски комплекс „Св. Георги Победоносец“. ISBN 954-509-031-5.

ТРИФОНОВ, С., 1992. *Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912 – 1915.* София: Тракийка фондация „Капитан Петко войвода“.

ЯНЧЕВ, В., 2006. *Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Българският опит 1878 – 1912*. Велико Търново: ИФ-94. ISBN 954-94455-02-X.

REFERENCES

ELDAROV, S., 2004. *Pravoslavieto na voyna. Balgarskata pravoslavna tsarkva i voynite na Bulgaria 1877 – 1945 g.* Sofia: Voenno izdatelstvo. ISBN 954-509-290-4. [in Bulgarian].

KALCHEV, K., 2011. *Balgaro-turski voennopoliticheski vrazki i otnoshenia (1913 – 1915 g.).* Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. ISBN 978-954-524-732-3. [in Bulgarian].

KRAPCHANSKI, V.; VAZELOV, D.; HRISTOV, V.; SKACHOKOV, I., 1961. *Kratak obzor na boynia sastav, organizatsiyata, popalvaneto i mobilizatsiyata na balgarskata armia ot 1878 do 1944 g.* Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

MARKOV, G., 1992. *Parola „Sabya“. Zagovorite i prevratite na Voennia sayuz 1919 – 1936.* Sofia: Voennoizdatelski kompleks „Sv. Georgi Pobedonosets“. ISBN 954-509-031-5. [in Bulgarian].

TRIFONOV, S., 1992. *Trakia. Administrativna uredba, politicheski i stopanski zhivot 1912 – 1915.* Sofia: Trakiyka fondatsia „Kapitan Petko voyvoda“. [in Bulgarian].

YANCHEV, V., 2006. *Armia, obshtestven red i vatreshna sigurnost. Balgarskiyat opit 1878 – 1912.* Veliko Tarnovo: IF-94. ISBN 954-94455-02-H. [in Bulgarian].

THE INTERNAL FUNCTIONS OF THE BULGARIAN ARMY IN THE INTERWAR PERIOD (1913 – 1915)

Abstract: The article is dealing with not very well studied period of the functioning of the Bulgarian army – from the end of the Second Balkan War (summer of 1913) to its inclusion in the Great War (October 1915). The main emphasis is on its role in guaranteeing order, asserting Bulgarian power in the newly annexed territories in the Rhodopes, Western Thrace and part of Macedonia as well as for their integration into the old boundaries of the kingdom. The effects of the martial law introduced in August 1914 and the restriction imposed of the political rights of Bulgarian citizens are studied. The article also focuses on the steps undertaken by the military leadership, aimed at averting the political escapades of the officers and preventing party agitations in the barracks, on the emergence and liquidation of a secret officers' organization at the beginning of 1914.

Keywords: army; martial law; internal functions; public order; internal security; secret officers' organization

Prof. Veselin Yanchev, DSc.
ORCID: 0000-0001-5937-497X
Faculty of History
Sofia University „St. Kliment Ohridski“
15, Tsar Osvoboditel Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: veselinyanchev@yahoo.com

ПО НОВ КУРС НАСРЕД ВОЙНА: ПРАВИТЕЛСТВЕНАТА ПРОМЯНА ОТ ЛЯТОТО НА 1913 Г.

доц. д-р Владимир Златарски
Институт за исторически изследвания – БАН

Резюме: В статията се разглежда темата за изпълнителната власт в България по време на Балканските войни. Направена е характеристика на политиката и личността на министър-председателите Иван Ев. Гешов и Васил Радославов, както и в каква международна обстановка се осъществява дейността на техните правителства по отношение на войната. Акцентът е върху действията на коалиционното правителство на либералните партии, което идва на власт през лятото на 1913 г. Направен е преглед на вътрешното и международното положение на България и какви са опциите пред кабинета да извади страната от тежката изолация.

Ключови думи: Балкански войни; България; Иван Ев. Гешов; Васил Радославов; вътрешна и външна политика

В началото на XX век напрежението в международната политика се покачва значително. Оформящото се разделяне на Великите сили в два съперничещи си един на друг блока затруднява все повече намирането на консенсус в т.нар. „европейски концерт“, чиято система е регулирала в известна степен взаимоотношенията вече близо столетие. Сблъсъците на дипломатическия паркет зачестяват и поставят на изпитание уменията на държавите в управлението на кризи. Напрежението около Анексионната (1908 – 1909 г.) и двете Марокански кризи (1905 – 1906 и 1911 г.) загатва за

приближаваща общоевропейска война – усещане, подклаждано и от войнстващи настроения в общественото мнение на отделните държави[1]. В същото време на Балканите, след години на сравнително устойчиво стопанско развитие, набралите сили и самочувствие млади национални държави пристъпват към силово реализиране на териториалните си програми. През есента на 1912 г. набързо събраният Балкански съюз, формално оформен от двустранни споразумения между България, Сърбия, Гърция и Черна гора, още по-бързо пристъпва към война срещу общия си враг – Османската империя. Самостоятелната военна активност изглежда неприятно изненадваща за традиционните европейски сили, двусмислено е поведението и на вдъхновилата съюза Русия[2]. Няма и как да бъде иначе: тази самостоятелност е още един белег за упадъка на съществуващата система на международните отношения и еманципацията на по-малките държави от смятащите се за пълновластни господари на света Велики сили, чието мнение по толкова важен въпрос като разпределянето на османското наследство изобщо не е потърсено.

В България подготовката и провеждането на войните е осъществено от коалиционното правителство на Народната и Прогресивнолиберална партия начело с лидера на първата Иван Ев. Гешов, което със сигурност не е очаквало, че ще води война в мандата си (Nikolova, Stoyanova 2014, pp. 211 – 212). Но изправено пред породената от турските поражения в Африка изкушаваща възможност за завършване на националното обединение, то пристъпва към действие. Гешов е не само премиер, той заема и поста на външен министър. И като такъв, с голямо усърдие са захваща за кратко време да разреши въпроси, на които българската политика не е намерила подходящ отговор в десетилетията след Освобождението. По това време той е на 62 години, има богат професионален, политически и житейски опит. Ето защо настаналото бързане е нехарактерна проява на активност за човек, който през целия си живот внимателно и систематично е премислял всяко свое действие. Тук, в личността на министър-председателя, е първият проблем. Гешов е интровертен човек, който в очите на съвременниците си минава още за мек и нерешителен. Или както пише за него един от съратниците му: „Ив. Ев. Гешов беше повече годен за творчество, отколкото за борчество.“ (Statelova 1994, pp. 46 – 47, 151). Макар и тежък финансист и най-богат българин, той е във висока степен идеалист, който в дейността си като министър-председател се ръководи по-скоро от морални категории, отколкото от действителността, приемайки желаното за реалност. Слаб оратор, той няма и способността да увлича след себе си масите.

И точно тази фигура се случва призована да води България във война. Изброените страни от характера му се проявяват с голяма отчетливост при създаването, развитието и разпада на Балканския съюз, който Гешов сам нарича „мъченик на възвишения идеал“ (Geshov 1915, p. 70). Всъщност при създаването на съюза от българска страна е проявена отчайваща лековатост, гарнирана с още по-трудно разбираема линия по отношение на Великите сили, изградена не върху анализа на суровата международна действителност в епохата на империализма, а на идеалистичната възрожденска вяра. Обективни причини, като: липсата на координация и стабилна структура в триъгълника правителство – монарх – военно ръководство, незадоволително функциониращата дипломатическа система и натиска на възбуденото обществено мнение, допринасят за тежката криза, в която попада българската политика.

На върха на кризата Иван Гешов подава оставка с формалното обяснение, че Балканският съюз е постигнал целта си и с Лондонския мир получава цялата територия, която е искал. Но България е на прага на катастрофа, този мир не радва вече никого. Не е лесно да се каже оставката дезертьорство с цел политическо съхранение ли е – както го упрекват враговете му – или даване път на други с оглед държавния интерес – както ще кажат сподвижниците му. Вероятно и двата фактора имат значение. Погледнато от дистанцията на времето обаче, като политически акт, оставката би имала смисъл, ако след нея се променяше изобщо курса на страната. Ден преди оттеглянето близкият съратник на Гешов и финансов министър Теодор Теодоров му пише по повод румънския въпрос: „да се опитаме да се опрем здраво върху Русия или да напустнем властта и оставим други да търсят опора в противния лагер“ (PIK 1918, p. 772).

Но с оставката властта не е напусната, външнополитическият курс не е променен. Правителствената коалиция е запазена, министър-председател става Стоян Данев. Вътрешната ситуация остава напрегната – общественото мнение е възбудено до крайност срещу „съюзниците-разбойници“, а опиянението от постигнатите наскоро победи и вярата в силата на армията карат мнозина да гледат с оптимизъм на иначе отчайващото положение, заглушавайки по-трезвите гласове (Georgiev, Trifonov 1996, pp. 191, 201 – 202)[3]. По този начин в условията на крайно напрежение следва и българското нападение от 16 юни. То води след себе си и нови грешки, като спирането на успешно започналото настъпление и уволнението на помощник-главнокомандващия генерал-лейтенант Михаил Савов, в началото на Междусъюзническата война.

В настъпилата безизходица управляващата русофилска коалиция пада. Към всички проблеми се прибавя кабинетна криза, поради която в разгара на румънското и турското нашествие и на войната със съюзниците практически политическото ръководство на страната не функционира, съответно дипломатическата дейност също. Причина са двудневните неуспешни преговори за съставяне на широко коалиционно правителство, начело с Александър Малинов. „За пръв път в България властта, тъй привлекателна и тъй желана за всички партии, които за да я добият в други времена правеха всевъзможни компромиси и унижения, бягаха като попарени от нея“, описва положението един съвременник (Peshev 1993, p. 422). Преговорите и провалът са описани от П. Кишкилова (Kishkilova 1998a, pp. 54 – 61). Когато накрая лидерът на демократите отказва, отговорността е поета от трите либерални партии: един безспорно тежък мандат, което новият премиер Васил Радославов умело подчертава в следващите месеци. Първият апел в Народното събрание на министър-председателя е за вътрешно единство: „В тия съдбоносни времена не щем да знаем за партии в България и ви молим да ни протегнете ръка, та да можем обединени с братски усилия да възстановим честта на отечеството и да обезпечим бъдещето на България.“[4].

Веднага са предприети дипломатически действия. В най-кризисния момент навлязлата със своята армия в страната, през река Дунав, Румъния разбираемо се озовава в центъра на вниманието. От парламентарната трибуна външният министър Никола Генадиев призовава букурещкия кабинет, след като са му направени всички отстъпки, да действа примирително и безпристрастно за установяване на „трайно положение“ на Балканите[5]. Правят се и първи постъпки по задачата да бъдат спечелени повече симпатии в Австро-Унгария и Германия, в опит да се спаси каквото може от разпадащия се национален блян за обединена България. В този смисъл са и първите действия на Генадиев в легациите. „Министърът наново подчерта – докладва във Виена австро-унгарският пълномощен министър в София граф Адам Тарновски, – че българското правителство обмисля трайна, положена на държавен договор нова ориентация на българската политика, която би могла да се утвърди в съюз с Австро-Унгария и Румъния”[6]. На Вилхелмщрасе също са уведомени, но външният министър Готлиб фон Яго е предпазлив, вижда в тази активност просто действия на „удавник“, който търси къде да се хване, поради което не обръща особено внимание на апела, като предпочита да изчака края на кризата, за да се провери сериозността на намеренията[7]. Макар външният министър на Австро-Унгария граф

Леополд Берхтолд да опитва да форсира започната от пролетта на 1913 г. нова политика, целяща привличането на България в сферата на Тройния съюз, германското нежелание слага засега непреодолима пречка пред този курс, станал причина за сериозни разногласия между Виена и Берлин чак до самото начало на Първата световна война.

Като главен потърпевш от станалото на Букурещката мирна конференция през лятото на 1913 г., за България ситуацията е драстично изменена само за някакви си пет месеца. През март, след превземането на Одрин, тя е на върха на славата и могъществото си, през август е на дъното: победена в Междусъюзническата война, проведена в защита на националното дело още по-недалновидно и от предишната. Загубени са много от освободените земи, разпилян е огромен военен потенциал, враждебният обръч на съседните страни е затегнат безмилостно около страната, която попада и в тежка международна изолация. Пред държавния елит застават нови задачи: България да се съхрани и изправи, да избегне фалита и да се стабилизира, „да свие знамената за по-добри дни“, когато да опита да поправи стореното.

Пред коалиционното правителство на Либералната (с лидер Васил Радославов), Народнолиберална (Никола Генадиев) и Младолиберална (Димитър Тончев) партии стоят две крайно трудни задачи. Във вътрешната политика е необходима стопанска стабилизация и обществена консолидация. Наистина, въпреки войните и поражението потенциалът е в известна степен съхранен, стопанството не е претърпяло чак толкова тежки щети, а и реколтата се оказва добра. Но е необходимо време за национално преработване на случилото се, за възстановяване на изразходените сили, за попълване на военните складове. Още по-големи трудности стоят във външнополитически план, където България, по обоснованата преценка на Милчо Лалков, остава „стратегически дебалансирана спрямо своите съседки“, всяка от които е присвоила български земи (Lalkov 1993, p. 66). Водено от фактическото положение на пълно фиаско на досегашния патрониран от Русия курс, но и от реалностите на непознатата дотогава изолация, правителството повежда страната по нов курс. При това в обстановка, в която настроенията вътре в България са нажежени в крайна степен. „Мирът в Букурещ се сключи, но мир в Балканите няма да има“, пише вестник „Народна воля“, наричащ договора „най-чудовищното насилие“, с което България няма да се примири (Kishkilova 1999, pp. 232 – 233). Но това определя и целта за бъдещето: ревизия на Букурещкия договор. Макар и с подобрено геополитическо положение чрез излизането на Бяло море, България ще преследва задачи, които обединяват съседните страни против нея и които

не могат да бъдат лесно удовлетворени от двата, вече оформени, блока сред Великите сили в Европа (Statelova, Grancharov 1999, p. 291). За кабинета единствено курс на сближение с Австро-Унгария и чрез нея с Тройния съюз (Германия, Австро-Унгария и Италия) предлага някакви възможности.

Затова и министър-председателят залага на тази карта. Доктор по право от Виена и Хайделберг, Васил Радославов е фигура на политическата сцена повече от три десетилетия и е носител на характерните за времето черти[8]. По време на регентството на Стамболов, в качеството си на премиер и вътрешен министър, той действа твърдо срещу опозицията, впоследствие заема за кратко министерски постове, осъден за кадрови разместванията и предизборни насилия и амнистиран през 1903 г., след което е десет години в опозиция. В работата си Радославов се характеризира с трудолюбие и вникване в подробностите (Grancharov 1993, p. 223), а в трудни моменти проявява оптимизъм, хладнокръвие и вяра (Kishkilova 1998b, p. 201). Той е политик с утвърдени собствени виждания по вътрешната и външната политика, воден от силен патриотизъм, с трудни отношения с цар Фердинанд, в които опитва да балансира между принципите и интересите[9]. В една по-късна реч пред Народното събрание Никола Генадиев описва извора на самочувствие на министър-председателя: „Ето го г. Радославов президент-министър, и не е президент-министър, защото го е повикал царят, по благоволението на двореца, ами е президент-министър, защото ония, които го преследваха, отидоха на колене да го молят: ела спаси България.“[10].

Първите конкретни стъпки в посока на едно българо-австрийско сближение започват в началото на юли 1913 г., ден след оставката на правителство на Стоян Данев, когато Димитър Тончев, пред Тарновски, декларира желанието на идващите на власт либерали за „мигновенно решително и искрено ориентиране“ към Виена и Тройния съюз[11]. Ден по-късно и началникът на Тайния кабинет на двореца Страшимир Добрович потвърждава обрата срещу австрийското обещание – да не се променя приятелския курс към България и за застъпване сред силите за предотвратяване на нейното „прекомерно отслабване“[12]. Предлагането на съюз на Австро-Унгария е едната стъпка на новия кабинет. Опитът за директно разбирателство с Румъния, която напредва в Северна България, е другата стъпка. Цар Фердинанд действа по две линии, като първо пише лично на румънския крал Карол I, а след това моли Берхтолд да повлияе на Букурещ да се приближи с „искрено приятелство“ към България[13]. Показателно е, че това Фердинанд прави през Тарновски, когото иначе не е приемал на аудиенция цяла година[14]. Тайният замисъл на българската акция – след отстъпване на же-

ланото на Румъния да се получи зелена светлина за разправа със сърбите и гърците – няма никакъв шанс за успех. Всъщност акцията за пореден път от започването на балканската криза показва, че в София липсва разбиране на истинските подбуди за румънската акция, а именно да се предотврати създаването на Велика България като хегемон на Балканите, която позиция иска да заеме самата Румъния.

Скоро става видно, че повече от дипломатическа защита Австро-Унгария не може да предложи, тъй като е спирана от германското несъгласие. Докато двете страни изясняват позициите помежду си, в София (в средата на август) правителството самостоятелно оформя основите на външната си политика. По това време начело на българската дипломация е интересна фигура. Роден в Битоля, с докторат по право и политически науки от Брюксел, Никола Генадиев буквално се втурва в обществените среди, формира се като политик под влияние на личността и идеите на Стефан Стамболов, на чието дело е последователен поддръжник. Като министър на правосъдието и после на търговията и земеделието, в периода 1903 – 1908 г., той прави впечатление като „енергичен, безскрупулен и ловък“ човек[15]. Но онова, което го отличава от колегите му в политическия живот, е неговата разнообразна личностна надареност. Генадиев е възприеман във всяко отношение от съвременниците си като един от най-даровитите хора на времето. „Прозорлив ум и безстрашен талант“, министър, който не пълни министерството със свои съпартийци[16]. Уменията му го отличават най-вече в дипломацията и ораторството, където е ненадминат по „ловкост, изтънченост и красноречие“, владеещ „тънкостите на новата, модерната дипломация“ (Bilyarski 2002, pp. 191 – 192). Тези му качества, заедно с уменията му на съчетаващ „лиризма с иронията“ оратор, който „очарова“ и по този начин „често пъти обезоръжава и противниците“[17], правят Никола Генадиев силно подходящ за външнен министър в условията на мрачната международна обстановка след Балканските войни.

В нея България се оказва обградена. Необходимо е да се действа активно, преди тази нова коалиция да бъде заздравена. За каквото и да е подобряване на връзките със Сърбия и Гърция не може да се мисли, още повече при непрестанните новини за тежките репресии, на които е подложено населението в останалите извън границите земи. Не по-различна е ситуацията в Южна Добруджа и особено в Източна Тракия, но засега София трябва да се примири с това и отнякъде да се започне. Още повече, че степенуването по логиката на „по-малкото зло“ съвпада с възможното в реалната политика в конкретната среда. Вниманието на Генадиев естествено се

насочва към Румъния и, в унисон с идеите на генерал Михаил Савов, към един евентуален съюз с Турция. В концепцията на министъра този съюз трябва да бъде реализиран не само на балканско, а на европейско ниво: в рамките на Тройния съюз и в договореност с Румъния. По този начин, с осигурен гръб от Румъния и Турция, България би могла да се съсредоточи в подготовката на реванша срещу своите главни врагове Сърбия и Гърция[18]. В отношенията на България с Румъния продължава да се крие и разковничето на новата българска балканска, а с оглед и на търсеното сближение с Виена, и европейска политика. Всъщност нито в Букурещ имат намерение да отиват по-далеч от просто коректни отношения, нито в София са убедени, че има реални предпоставки някакво сближение да се случи. Но все пак дипломатическите отношения трябва да се нормализират, да се демонстрира, че контактът между двете страни се възстановява веднага. С това се поставя въпроса за избирането на нов пълномощен министър за тази вече ключова за българската дипломация столица.

Първоначалните неуспехи на българското правителство по отношение на Румъния и Германия са неприятни, но не и толкова изненадващи. По-добри перспективи идват от контактите с Турция, другата ключова страна за Тройния съюз в региона. Но преди да се мисли за някаква форма на сътрудничество предстои да се сключи мирният договор, да се реши болезненият граничен въпрос. Още преди започване на преговорите с Турция за границата в Тракия, Генадиев се обръща за съдействие към Виена и особено към Берлин, където разполагат с известно влияние в Цариград[19]. За дипломатическите и военните кръгове на Двойната монархия подобно развитие е добре дошло: в австрийската част заради антисръбската политика, а в унгарската заради сдържането на Румъния. И по двете направления гарантирането на България от страна на Цариград е важна предпоставка, поради което опитват да съдействат пред Портата (Kronenbitter 2003, p. 425). На германците е загатнато, че София би искала сключването на съюз и с турците, но Яго смята, че с оглед на съществуващите настроения за подобен ход все още е рано.

За германците по-важен от граничния спор е друг въпрос – избягване на една българо-турска коалиция. Броени месеци по-рано, в края на 1912 г., външният министър Кидерлен-Вехтер е наредил да се започне работа точно по такъв съюз, с участието и на Румъния, а първите сондажи в Цариград дават надежди за успех. Смъртта на Кидерлен спира инициативата, като действията на прегърналия я горещо германски посланик Ханс фон Вангенхайм са блокирани от настъпилия у кайзера прогръцки обрат.

Впоследствие с поредица действия Вилхелмщрасе прави подобен съюз невъзможен, за да се преследва илюзорната гръко-турска комбинация[20]. Ето защо Яго се обявява против възможността преговорите по сключването на мира да прераснат в такива за съюз. А получаваните от различни източници информации сочат точно такава идея на българското правителство, с по-далечна цел, сближение с Тройния съюз. В началото на септември 1913 г. германската външна политика обаче има други, ясно формулирани от Яго приоритети и сближението с България не е сред тях, дори напротив: „Ние не можем да искаме съюз на България с Турция и включването ѝ в Тройния съюз, защото по този начин първо гръцко-турската антанта ще бъде осуетена, второ бихме били въвлечени в реваншистките планове на България и трето, според поверителни новини от Букурещ крал Карол не иска и да чуе за съюзяване с България.“[21].

Наистина преговорите в Цариград карат германците да бъдат внимателни, тъй като едно българо-турско разбирателство на антигръцка основа започва да става все по-вероятно[22]. И двете страни имат основателни претенции към попадналите под гръцка власт население, територии и острови. На 26 август/7 септември 1913 г. Генадиев развива програмата си пред Тарновски, според която „България може да има само една цел: да освободи Македония от Сърбия и Гърция“, което ще стане най-късно до десет години. Необходима предпоставка за това е да се сключат ако не съюзи, то поне пактове за неутралитет с Турция и Румъния. Външният министър не си прави илюзии, че получаването на румънското съгласие ще бъде лесен процес, но разчита на реалните индикации за скорошни масови аграрни бунтове при северната съседка, които да направят Букурещ по-отсъпчив. Дотогава България ще е принудена да прави само мирни декларации[23]. Необичайно откритият тон на Генадиев очевидно цели да демонстрира пред Австро-Унгария, а по този начин и пред Германия, твърдата решимост на кабинета да следва пътя на сближение към Тройния съюз и постепенно да преодолее недоверието, най-вече от страна на Берлин. Другата причина е желанието да се получи по-голяма подкрепа във водените в този момент гранични преговори с турците. Наистина Берхтолд действа по този въпрос пред Яго, но получава само очакваните общи уверения, че силният германски посланик в Цариград, барон Ханс фон Вангенхайм, е инструктиран да съдейства за бързо разрешаване на спорните въпроси[24].

Междувременно българските делегати в Цариград развиват активна дейност. На 1/14 септември 1913 г. генерал Михаил Савов споделя с австрийския посланик Йохан фон Палавичини, че има инструкция, ако по-

дпише договор с Турция да преговаря и за съюз. От турска страна великият везир (наименованието на министър-председателя) Саид Халим паша и вътрешният министър Мехмед Талаат бей също му подсказват, че спрямо България има увереност в бъдещите отношения, за разлика от тези с Гърция и само прогръцката политика на Берлин е тази, която кара турците да бъдат по-въздържани по този въпрос[25]. Виена поема курс на активна подкрепа на българо-турското сближение като гаранция за продължаване на софийската линия на обща стратегическа преориентация, още повече, че първото условие на Тройния съюз пред България, а именно сближението с Румъния, не изглежда да среща особена подкрепа в Букурещ. Дори напротив, в средата на септември крал Карол е категоричен, че на България не може да се разчита и изтъква пред австро-унгарските дипломати личната си заслуга нейните „крила да са подрязани“ от всички страни[26].

В навечерието на подписването на Цариградския договор, Генадиев опитва да накара Виена да въздейства върху Берлин да преразгледа неразбираемата си с оглед англо-френската обвързаност на Атина прогръцка политика, която пречи както на България, така и на Турция. И на Балхаусплац добре виждат пълната резервираност на германската политика спрямо тях, но разчитат с времето тя да се промени[27]. Но засега такива изгледи няма. По време на инициираното, специално с тази цел, посещение в Берлин на 12/25 септември 1913 г. на Янош Форгач (един от ключовите хора във виенското външно министерсто) са констатирани само пълните различия с държавния секретар Яго относно балканската политика: по германската склонност за поетапно сближение на Гърция с Тройния съюз, по отношение надеждността на Румъния, сближението с България и отношенията между двете съседни страни. Яго винаги е смятал подетата през Балканските войни австрийска политика на българо-румънско сближение за абсолютно невъзможна, както заради нежеланието на Карол, така и поради ненадеждността на българските правителства. Държавният секретар все пак се съгласява България да не се „отрязва“ съвсем, а да се изчака развитието на събитията[28].

След постигането на договорността с турците през септември, Радославов изказва благодарност на Виена за подкрепата пред Портата и, усещайки вече положението на кабинета донякъде стабилизирано, влага големи усилия в процеса на следвоенна нормализация. Стопанският живот се съживява, вдигнато е извънредното положение, отменена е военновременната цензура. Наред с останалите мерки, правителството полага усилия и за преодоляването на двата основни дефицита в армията: попълване на

муниционните запаси и на незаетите офицерски щатове от резервисти. И в културно отношение кабинетът на Радославов опитва да укрепи духа и единството на нацията, да придаде оптимизъм. „Покрусена е българската душа …, но далеч е отчаянието … Държавният организъм е все тъй здрав и непокътнат, както бе и преди войната“, борбено декларира правителственият официоз[29]. През октомври Министерството на народното просвещение задава в този смисъл насоки, които целят да се вдъхне увереност на българите в способността им за принос в „борбите на човечеството за културни блага“. Тези увереност и самочувствие трябва да се търсят в предосвобожденската епоха, гласи правителствената линия (Koneva 1987, pp. 20 – 21). Но фокусът на вътрешнополитическото внимание е насочен най-вече към предстоящите избори. През септември е взето решение за разпускане на Народното събрание и провеждане на нов народен вот. Опирайки се на прокламираната си роля на „спасител“, но и на организатор на изборите, правителството се надява да получи пълно мнозинство, докато доминиращите в XV Обикновено народно събрание Народна и Прогресивнолиберална партия виждат реалната заплаха за позициите си. Това очертава и яростната им съпротива (Kishkilova 1998a, pp. 65 –66). Желанието е да се отхвърли отговорността за поражението, но най-вече външнополитическата ориентация на страната е сред доминиращите в кампанията на опозицията теми.

С оглед на засега неуспешните дипломатически усилия, Радославов споделя с новопристигналия германски пълномощен министър, че след като страната прекалено дълго се е занимавала с „висшата политика“, сега вниманието трябва да се съсредоточи най-вече във вътрешните работи и предстоящия народен вот[30]. В предхождащите го седмици германската и австро-унгарската легации остават пасивни наблюдатели на събитията, регистрират обаче активното действие на панславистки и приближени на Русия кръгове (сред които най-вече се отличава вестник „Балканска трибуна“) против либералското правителство и царя. От руската легация дори опитват да настройват и германските си колеги против кабинета, с аргумента каква обида се нанася на чуждите дипломати, като ги принуждават да общуват с разследвания за измами Генадиев вместо с порядъчния Малинов[31]. В традиционно разгорещените предизборни страсти този път има и един нов момент: в тях, както уместно отбелязва Йосиф Хербст сред виенски кръгове, „всеки иска да се измие“ от отговорност за катастрофата и едно от средствата за това е царят (Baernreither 1928, p. 280). Тази ситуация прави битката още по-отчаяна, всички вътрешни и външни връзки и пох-

вати са вкарани в употреба. „В никоя държава – разпалено ораторства пред привържениците си д-р Никола Генадиев, – ... не са ставали избори при положението, при което ще се извършат предстоящите избори в България“, тъй като според него основното е да се каже на народа „как стана, та от високото положение, което нашето отечество заемаше, из един път падна и се намери в такова плачевно положение“ (Genadiev 1913, p. 3).

Според кампанията на правителството изборите са призвани да покажат „съзнал ли е българският избирател, че за него може и трябва да се грижи само България, а не друга някоя държава“ и че политиката на кабинета „става вече политика народна“ и с това ще се намери подкрепа на онези Велики сили, които виждат, че независима от Русия България е „необходим фактор за запазване мира на Балканите, от трайността на който не малко зависи и мира в Европа“[32]. „Колкото повече се приближава 24 ноември, толкоз повече се усилва беса на българските врагове“, записва Радославов в дневника си – телеграмата, която изпраща на царя[33]. Радикализирането на политическия живот в страната получава силен тласък след Балканските войни. Колкото и остри да са били борбите през изминалите от Освбождението десетилетия, в месеците след края на Балканските войни е достигнат един връх, съпоставим донякъде само с втората половина от управлението на княз Александър I. Общественото разединение е подклаждано от взаимни обвинения между партиите – в предателство, гробокопачество на родината, разгромаджийство, от опити за все по-голямо разделение по линията град – село.

В тази ситуация, и на фона на убедително спечелените общински избори в края на октомври, либералната коалиция се представя по-лошо на проведените на 24 ноември/7 декември 1913 г. избори за XVI Обикновено народно събрание. Получени са едва 94 вместо очакваните до 150, от общо 204, депутатски места. Русофилските партии търпят пълен крах за сметка на земеделците и социалистите, чийто брой мандати се доближава до правителствените. Страната е изправена пред парламентарна криза, а нови избори никой не иска (Kishkilova 1998a, pp. 95 – 100)[34]. Опитите на Радославов да привлече в управлението земеделската или двете социалистически (широки и тесни) парламентарни групи не успяват, поради тяхното решение да не участват в коалиционни кабинети, а Александър Малинов се измъква с аргумента, че малката група на Демократическата партия не може да обезпечи мнозинството[35]. Тогава министър-председателят решава да предложи на Народното събрание кабинет на малцинството и без кадрови промени, но скоро след откриването на сесията, подава оставка (21 декем-

ври). След като царят лично се убеждава, че Малинов не е в състояние да организира алтернативен кабинет, Радославов – като лидер на спечелилата изборите партия – получава мандата за съставяне на правителство. Новите опити за образуване на коалиция също са неуспешни и на 30 декември Радославов се явява в парламента с готово правителство от либералните партии, прочита и програмна декларация[36]. Финансовият министър Димитър Тончев настоява нейното обсъждане да се отложи, за да се гласува част от бюджета, без което държавата ще спре да функционира. Когато след дълги прения опозицията отказва, в последния ден на драматичната 1913 г., десет минути преди полунощ, Радославов обявява камарата за „недееспособна", тъй като оставя страната без бюджет и прочита царския указ за разпускането на Народното събрание[37].

Това решение е атакувано от опозицията като политически тенденциозно, взето единствено с цел управляващите да си осигурят нови гласове. Главната причина трябва да се търси обаче в липсата на каквато и да е алтернатива. В условията на всеобщото крайно трудно положение за България – враждебното обкръжение, острата нужда от сключване на чуждестранен заем, реорганизирането и превъоръжаването на армията, необходимостта от интегрирането на новите земи както в стопански, така и в демографски план, грижата за пострадалите от войните и за новите бежанци – разпускането на парламента е добре аргументирано. Нито един от тези проблеми не може да бъде решен без наличието на стабилно правителство, което да има пред себе си ясна перспектива за управление, осигурена от стабилна парламентарна подкрепа. Ето защо решението на Радославов, взето със съгласието на царя, е единствения полезен ход, който може да бъде направен. В същото време е съставен план за нови избори, този път с включване на населението от Западна Тракия и с намерение за по-добра обща подготовка, както Радославов обявява на Михаелес[38].

Правителствената промяна от лятото на 1913 г. има важно значение за България. Тя се осъществява в условия на най-тежка криза, чийто завършек е наречен „национална катастрофа". Либералната коалиция, водена от Васил Радославов, няма отношение към този завършек на Балканските войни, но е призвана да извади горещите кестени от огъня, завещан ѝ от предишната власт. Стабилизирането на обществото, икономиката и армията са приоритет на кабинета във вътрешната му политика. Разхлабването на железния обръч около България на Балканите и извеждането на страната от изолацията в Европа бележат главните задачи в международен план. Правителството на Васил Радославов ще опитва тяхното разреша-

ване с постигане на нова външнополитическа ориентация. Опряна до този момент предимно на френски пари и руска подкрепа, след Букурещкия мир България ще търси „по-добрите дни“, в съюз с Централните империи: Австро-Унгария и Германия. Махалото на държавната ориентация не може да бъде по-силно замахнато в една Европа, където оформяното от години блоково разделение вече трупа напрежение, което заплашва скоро да избухне в невиждан дотогава конфликт.

БЕЛЕЖКИ

1. Интересна гледна точка към поредицата от кризи в началото на века представя К. Кларк (Clark 2013, p. 169).

2. В Петербург се опасяват от бързото изтощение или разпадане на Балканския съюз, призван за тях да бъде най-вече дългосрочен руски инструмент в съотношението между Великите сили. В начеверието на Балканската война руският външен министър Сергей Сазонов е директен пред българския пълномощен министър в Лондон Михаил Маджаров, че „в случай на война България не трябва да разчита на Великите сили“, че „Франция ще откаже всякакъв заем“, че Русия е твърдо решена да не се ангажира да влезе в конфликт с Тройния съюз или Турция и следователно „не трябва да очаквате нашата помощ, всичко вършете на ваш риск“ (Madzharov 1998, pp. 68 – 74). Тези изказвания обаче той прави само поради риска войната да ескалира до европейска, за каквато Русия още не е готова (Canis 2016, p. 397).

3. „Когато се завърнах в София, намерих една атмосфера много лоша, всички беха за войната...“, описва положението помощник-главнокомандващият генерал-лейтенант Михаил Савов Приложение към том втори на ДПИК, с. 63.

4. Стенографски дневници, XV Обикновено народно събрание (ОНС), 08.07.1913, с. 142.

5. Стенографски дневници, XV ОНС, 08.07.1913, с. 143.

6. Ludwig, B.; Uebersberger, H., 1930.Österreich-Ungarns Außenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914, Bd. 7, Dok. 8157, p. 4. Wien und Leipzig. (по-нататък ÖUA).

7. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871 – 1914. Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes, (по-нататък GP), Bd. 35, Dok. 13702, 13703, p. 329 – 331.

8. Оценките за Васил Радославов се движат в тенденциозно негативното оценъчно поле – от по-обективното „твърда политическа ръка“ до пълното му отричане като „предател“. Ролята на този български държавник се нуждае от преоценка. В това отношение силни опити за базирано на историческа обективност, а не на политическа оцветеност преодоляване на този насаден стереотип правят С. Грънчаров (Grancharov 1993, pp. 223 – 235), П. Кишкилова (Kishkilova 1998b, pp. 195 – 203) и Б. Георгиев (Georgiev 2016).

9. Анализ на отношенията между Радославов и Фердинанд, вж. Б. Георгиев (Georgiev 2016, pp. 201 – 218).

10. Стенографски дневници, XVII ОНС, 24.07.1914, с. 3225.

11. ÖUA, 6, Dok. 7796, p. 911.

12. Ebd., Dok. 7816, p. 925; 7817, p. 926.

13. Ebd., Dok. 7837, pp. 942 – 943.

14. Опитвайки да заличи донякъде лошото впечатление от този факт, царят изтъква като причина за редките срещи данните, които имал, че руски шпионин във Виена предава софийската кореспонденция. Тарновски отхвърля възможността, но царят настоява и се позовава на скорошния случай с полковник Алфред Редл (ÖUA, 6, Dok. 7876, p. 966).

15. Такава характеристика му дава Стойчо Грънчаров, вж. Н. Генадиев (Genadiev 1985, p. 8).

16. Оценка на Андрей Тошев. НА – БАН, ф. 175, оп. 2, а.е. 24, л. 15.

17. По думите на Симеон Радев (Bilyarski 2002, pp. 174 – 175, 191 – 192).

18. ЦДА, ф. 77к, оп. 4, а.е. 349, л. 59.

19. 2002. Германски дипломатически документи 1913 – 1918. България в Първата световна война. Т. I, 1913 – 1915, (по-нататък ГДД 2002), док. 30, с. 85.

20. GP, Bd. 36/2, Dok. 14587, vom 07.05.1914, pp. 782 – 783.

21. Ebd., Bd. 36/1, Dok. 13823, p. 60.

22. ГДД 2002, док. 34, с. 90. В началото на септември чуждестранния печат се вълнува от слуховете за българо-турски съюз. В правителствения орган те са отречени като „преждевременни и неосноваващи се на фактите“. Вестник „Народни права“, бр. 144 от 3 септември 1913 г.

23. ÖUA, 7, Dok. 8558, pp. 258 – 259.

24. Ebd., Dok. 8599, p. 283; Dok. 8605, p. 288.

25. ÖUA, 7, Dok. 8630, p. 302; Dok. 8637, p. 305; Dok. 8660, p. 319. Талаат бей, който по думите на Никола Генадиев като участник в балканските войни „се беше научил да цени приятелството и неприятелството на България“, е един от застъпниците за турско-български съюз (Genadiev 2002, p. 41). Вероятно и средата на родения в Кърджали Талаат оказва влияние тук.

26. ÖUA, 7, Dok. 8658, p. 318.

27. Ebd., Dok. 8665, p. 322. Заел нова външнополитическа активност, унгарският премиер Ищван Тиса също притиска Берхтолд да се действа по преодоляване на германското игнориране на интересите на Монархията на Балканите, т.е. да се съдейства за изолирането на Сърбия, чрез отделянето ѝ от Румъния, и възстановяването на силата на българската позиция (Ress 2015, pp. 60 – 61).

27. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), R 1922, 26.09.1913; ÖUA, 7, Dok. 8708, p. 353 – 356. Яго цинично подхвърля, че не може да се вярва на обещанията на давещия се. Скептицизмът на Виена спрямо държавния секретар обаче се потвърждава – впечатленията на Форгач от срещата са, че Яго е слабо запознат със ситуацията в Австро-Унгария, за която се информирал предимно от италианските вестници (Hantsch 1963, p. 488).

29. Вестник „Народни права“, бр. 150, 10 септември 1913 г.

30. PAAA, R 5064, 28.11.1913, Bl. 000068.

31. Ebd., 01.12.1913, 000074-000077.

32. Вестник „Народни права“, бр. 181, 16 октомври 1913 г.

33. Телеграма от 12.11.1913 г. от Виена. НБ – БИА, ф. 263, а.е. 13, л. 0.

34. Въпреки това, тази възможност е открито разисквана в печата.

35. СД, XVI ОНС, 30.12.1913, с. 34 – 35.

36. Ден по-рано официозът „Народни права“ подготвя общественото мнение като призовава депутатите с подкрепа за кабинета да покажат „възмъжалостта“ на българския парламент, тъй като едни евентуални нови избори просто биха излъчили същата „пъстра камара“. Вестник „Народни права“, бр. 243 от 29 декември 1913 г.

37. Стенографски дневници, XVI ОНС, 31.12.1913, с. 108 – 109. Опозицията по принцип не признава законосъобразността на това, по думите ѝ, „полуправителство“, тъй като от нея искат да преподпишат царския указ за назначаването му с гласуване състава в Народното събрание.

38. PAAA, R 4871, 13.12.1913, Bl. 000055; 23.01.1914, Bl. 000075-000076. Радославов директно споделя и какво има предвид: да се „помисли“ не само за традиционните русофилски партии, но и за изненадващо добре представилите се земеделци и социалисти. Предвижда също и масова смяна на кметове преди вота, както и активна агитация от страна на министрите.

ЛИТЕРАТУРА

БИЛЯРСКИ, Ц., 2002. Д-р Никола Генадиев в спомените на неговите съвременници. *Известия на държавните архиви*. София.

ГЕНАДИЕВ, Н., 1913. *Реч от д-р Никола Генадиев, произнесена на 3.XI.1913 г. в Градското казино в София*. София: Държавна печатница.

ГЕНАДИЕВ, Н., 1985. *Мемоари.* Т. 1. София.

ГЕНАДИЕВ, Н., 2002. *Между политиката и властта, заговорите и затвора*. [Съст. Ц. Билярски]. София.

ГЕОРГИЕВ, Б., 2016. *Миражът за „Велика България“. Животът и дейността на д-р В. Радославов (1854 – 1929).* Велико Търново.

ГЕОРГИЕВ, В.; ТРИФОНОВ., С., 1996. *История на българите 1878 – 1944 в документи*. Т. II, 1912-1918. София.

ГЕШОВ, И., 1915. *Балканският съюз. Спомени и документи.* София.

ГРЪНЧАРОВ, С., 1993. Д-р Васил Радославов или „твърдата политическа ръка“. *Български държавници 1878-1918*. София.

КИШКИЛОВА, П., 1998a. *България 1913. Кризата във властта.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

КИШКИЛОВА, П., 1998b. Д-р Васил Радославов – предател или патриот? *Исторически преглед*, кн. 5 – 6, с. 195 – 203. София: БАН.

КИШКИЛОВА, П., 1999. *Балканските войни на страниците на българския печат 1912 – 1913.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

КОНЕВА, Р., 1987. Културната политика след националната катастрофа (септември 1913 – септември 1915 г.). *Исторически преглед*, кн. 5, с. 19 – 33. София.

ЛАЛКОВ, М., 1993. *Между възторга и покрусата: България по време на войните 1912 – 1918 г.* София.

МАДЖАРОВ, М., 1998. *Дипломатическа подготовка на нашите войни.* София.

НИКОЛОВА, В.; СТОЯНОВА, Р., 2014. *Политиката като отговорност и изпитание. Теодор Иванов Теодоров 1859 – 1924. Кореспонденция, речи спомени на съвременници.* София: Издателство „Петко Венедиков".

ПЕШЕВ, П., 1993. *Историческите събития и деятели от навечерието на Освобождението ни до днес.* София: БАН.

ПИК, 1918. *Доклад на Парламентарната изпитателна комисия (Назначена с решението на XVII-то обикновено народно събрание в I-та му извънредна сесия в заседание от 10 май 1914 г. за анкетиране кабинетите на Ив. Ев. Гешов и д-р Ст. Данев по цялото им управление – включително подготовката и водене на войната).* Войната, дипломатическата ѝ подготовка и дипломатически преговори. Ч. 1, док. 280. София: Държавна печатница.

СТАТЕЛОВА, Е., 1994. *Иван Евстратиев Гешов, или трънливият път на съзиданието.* София: АИ „Проф. Марин Дринов".

СТАТЕЛОВА, Е.; ГРЪНЧАРОВ, С., 1999. *История на нова България 1878 – 1944.* Т. III. София: Анубис.

BAERNREITHER, J., 1928. *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg.* Berlin.

CANIS, K., 2016. *Die bedrängte Großmacht. Österreich-Ungarn und das europäische Mächtesystem 1866/67 – 1914*. Paderborn.

CLARK, C., 2013. *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog.* München.

HANTSCH, H., 1963. *Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann*. Bd 2. Graz.

KRONENBITTER, G., 2003. *„Krieg im Frieden". Die Führung der k.u.k. Armee und die Großmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906 – 1914*. München.

RESS, I., 2015. Ungarns Weg in den Krieg. Ungarische Einflussnahme auf die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1913–1914. *Fiziker, R., C. Szabó (Hrsg.) Der Erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*. Wien.

REFERENCES

BAERNREITHER, J., 1928. *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg.* Berlin.

BILYARSKI, TS., 2002. D-r Nikola Genadiev v spomenite na negovite savremennitsi. *Izvestia na darzhavnite arhivi*. Sofia. [in Bulgarian].

CANIS, K., 2016. *Die bedrängte Großmacht. Österreich-Ungarn und das europäische Mächtesystem 1866/67 – 1914*. Paderborn.

CLARK, C., 2013. *Die Schlafwandler. Wie Europa in den Ersten Weltkrieg zog.* München.

GENADIEV, N., 1913. *Rech ot d-r Nikola Genadiev, proiznesena na 3.XI.1913 g. v Gradskoto kazino v Sofia.* Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

GENADIEV, N., 1985. *Memoari.* T. 1. Sofia. [in Bulgarian].

GENADIEV, N., 2002. *Mezhdu politikata i vlasta, zagovorite i zatvora*. [Sast. Ts. Bilyarski]. Sofia. [in Bulgarian].

GEORGIEV, B., 2016. *Mirazhat za „Velika Bulgaria“. Zhivotat i deynosta na d-r V. Radoslavov (1854 – 1929).* Veliko Tarnovo. [in Bulgarian].

GEORGIEV, V.; TRIFONOV., S., 1996. *Istoria na balgarite 1878 – 1944 v dokumenti*. T. II, 1912-1918. Sofia. [in Bulgarian].

GESHOV, I., 1915. *Balkanskiyat sayuz. Spomeni i dokumenti*. Sofia. [in Bulgarian].

GRANCHAROV, S., 1993. D-r Vasil Radoslavov ili „tvardata politicheska raka“. *Balgarski darzhavnitsi 1878-1918*. Sofia. [in Bulgarian].

HANTSCH, H., 1963. *Leopold Graf Berchtold, Grandseigneur und Staatsmann*. Bd 2. Graz. [in Austrian].

KISHKILOVA, P., 1998a. *Bulgaria 1913. Krizata vav vlasta*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“. [in Bulgarian].

KISHKILOVA, P., 1998b. D-r Vasil Radoslavov – predatel ili patriot? *Istoricheski pregled,* kn. 5 – 6, s. 195 – 203. Sofia: BAN. [in Bulgarian].

KISHKILOVA, P., 1999. *Balkanskite voyni na stranitsite na balgarskia pechat 1912 – 1913.* Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“. [in Bulgarian].

KONEVA, R., 1987. Kulturnata politika sled natsionalnata katastrofa (septemvri 1913 – septemvri 1915 g.). *Istoricheski pregled*, kn. 5, s. 19 – 33. Sofia. [in Bulgarian].

KRONENBITTER, G., 2003. *„Krieg im Frieden“. Die Führung der k.u.k. Armee und die Großmachtpolitik Österreich-Ungarns 1906 – 1914*. München.

LALKOV, M., 1993. *Mezhdu vaztorga i pokrusata: Bulgaria po vreme na voynite 1912 – 1918 g.* Sofia. [in Bulgarian].

MADZHAROV, M., 1998. *Diplomaticheska podgotovka na nashite voyni*. Sofia. [in Bulgarian].

NIKOLOVA, V.; STOYANOVA, R., 2014. *Politikata kato otgovornost i izpitanie. Teodor Ivanov Teodorov 1859 – 1924. Korespondentsia, rechi spomeni na savremennitsi.* Sofia: Izdatelstvo „Petko Venedikov“. [in Bulgarian].

PESHEV, P., 1993. *Istoricheskite sabitia i deyateli ot navecherieto na Osvobozhdenieto ni do dnes.* Sofia: BAN. [in Bulgarian]. [in Bulgarian].

PIK, 1918. *Doklad na Parlamentarnata izpitatelna komisia (Naznachena s reshenieto na HVII-to obiknoveno narodno sabranie v I-ta mu izvanredna sesia v zasedanie ot 10 may 1914 g. za anketirane kabinetite na Iv. Ev. Geshov i d-r St. Danev po tsyaloto im upravlenie – vklyuchitelno podgotovkata i vodene na voynata)*. Voynata, diplomaticheskata ѝ podgotovka i diplomaticheski pregovori. Ch. 1, dok. 280. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

RESS, I., 2015. Ungarns Weg in den Krieg. Ungarische Einflussnahme auf die Außenpolitik der Habsburgermonarchie 1913–1914. *Fiziker, R., C. Szabó (Hrsg.) Der Erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*. Wien. [in Austrian].

STATELOVA, E., 1994. *Ivan Evstratiev Geshov, ili tranliviyat pat na sazidanieto*. Sofia: AI „Prof. Marin Drinov“. [in Bulgarian].

STATELOVA, E.; GRANCHAROV, S., 1999. *Istoria na nova Bulgaria 1878 – 1944.* T. III. Sofia: Anubis. [in Bulgarian].

ON A NEW COURSE IN THE MIDDLE OF A WAR: THE GOVERNMENT CHANGE IN BULGARIA IN THE SUMMER OF 1913

Abstract: The article examines the topic of executive power in Bulgaria during the Balkan Wars. The politics and personality of the Prime Ministers Ivan Ev. Geshov and Vasil Radoslavov have been charactarised, as well as the international environment, in which activities of their governments in regard to the the war have been carried out . The emphasis is on the actions of the coalition government of the liberal parties, which came to power in the summer of 1913. An overview of the internal and international situation of Bulgaria is given as well as the options of the cabinet to bring the country out of severe isolation.

Keywords: Balkan Wars; Bulgaria; Ivan Ev. Geshov; Vasil Radoslavov; domestic and foreign policy

Dr. Vladimir Zlatarsky, Assoc. Prof.
orcid.org/0000-0001-6999-7628
Institute for Historical Studies
Bulgarian Academy of Sciences
52, Shiptchenski Prohod Blvd.
1113 Sofia, Bulgaria

МУЗИКАЛНАТА КУЛТУРА ПО ВРЕМЕ НА БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

д-р Галя Грозданова-Радева

Резюме: Текстът представя творческото наследство в българската музикална култура, създадено, изпълнявано и посветено на Балканската война. Войната, като противовес на живота, но винаги в името на по-добър живот, е събитие, което силно и дълго отеква. Най-силното оръжие на българина във войните е неговият дух, а създадената от него духовна култура, е негов щит. Пречупването на войната през призмата на обществения отзвук става по различни начини и под различни форми. Боецът воюва с оръжие, творецът – със своето творчество, но пресечната им точка – духът, ги обединява. Проучването систематизира информация за автори, жанрове и произведения, които в звукови образи, подкрепени от силата на словото, стават „знаме“ на Балканската война. Сред основните въпроси, на които се търси отговор в изложението са: кой твори по време на война; какво творчество „ражда“ войната; как Балканската война намира отклик в музиката и в какви жанрове; войната спира или стимулира креативността; на кого и на какво се посвещава създаденият репертоар. Това е една история на Балканската война, описана в звуци, ритъм и слова.

Ключови думи: музика; марш; песен; капелмайстор; композитор; учител; война

Българската държава участва в Балканската война през 1912 г. в съюз със Сърбия, Гърция и Черна гора срещу Османската империя. Стремежът на страните, участници в Балканския съюз е постигане на национално обединение и териториално разширяване, и слагане край на османското господство на Балканския полуостров. Това е една от множеството водени войни от българската държава в нейната хилядолетна история. Българите през тези тринадесет века воюват и влизат смело в битки за запазване целостта на държавата си, за освобождаване на свои земи, за разширяване на територията си, за отвоюване на независимостта си, за запазване на неприкосновеността си като народ със собствена история и право на съществуване.

За повдигане на бойния дух във воинските редици, за организиране на движението им в равномерен ход при дълги походи, за мобилизиране на моралните качества и събуждане на чувство на патриотизъм у войниците, основна роля има **маршът**. Музиката в живота на воина е важна и необходима по всяко време, особено по време на война. Войната се свързва със сражения, бойни действия, смърт и разруха, но животът по време на война не спира своя ход. В едни сфери той забавя своя устрем и развитие, в други ги забързва, в трети замира в очакване за нов подем. За съхраняване и укрепване духа на хората в тези тежки времена важна роля има духовната култура и споделените национални идеали и стремежи, подкрепящи каузата, за която се води войната.

Духовната култура, част от която е и изкуството, извежда живота на човека на друго, над ежедневното, ниво, придава му смисъл, укрепва вярата и моралните му устои. Идейната и съдържателната същина на изкуството въздейства на човека чрез художествените образи, които изгражда. Музиката като изкуство, което най-бързо и най-дълбоко може да докосне душата и съзнанието на човека, е най-силно въздействащото средство върху него. Музикалната култура на всяка епоха и създаваните произведения в нея отразяват духа на времето, ценностите, идеалите и философията на творците, които ги създават. Художественото претворяване на действителността в произведения на изкуството я извисява над злободневното и битовото със силата на креативната мисъл и въображение на създателите им. Емоционалното въздействие на звуковите образи в музикалното изкуство, подкрепени от силата на словото, са мощен инструмент за въздействие. В разглеждания период такива произведения са патриотичните маршови песни. Песента е основен жанр на зараждаща се професионална музика в България. В музикалното творчеството на Първо поколение български

композитори и на техни съвременници тя има централно място. Водещата роля на марша и маршовата песен и издигането им до художествено ниво като продукт на лично творчество в българската музикална култура, се откроява в началото на XX век и годините около Балканската война.

Маршът е централен жанр във военната музика. Той бива вокален, инструментален и вокално-инструментален. Произходът на марша като музикален жанр го свързва генетично с песента. Преди всичко маршът е музика за движение. Във времената, когато в началото военната музика има само сигнална функция, музикантите, които изпълняват тази роля, са барабанчиците и сигналистите (тръбачите). Първоначално това са барабанчиците, по-късно към тях се присъединяват и сигналистите, обикновено по двама. Барабаните винаги са използвани като ритмически и сигнален инструмент. Нов етап е използването и на сигналисти за тази дейност. Постепенно сигналистите се присъединяват към маршируващата войска и застават начело като свирят в ритъма на нейните движения, внасяйки мелодичен елемент, с което способстват за създаването на първите маршове. Макар и в този първоначален вид маршът има отчетливо въздействие върху войника (Chertok 2013, p. 426).

Балканската война става част от живота на българския народ и тема в творчеството на редица нейни съвременници – музиканти, поети, военни, учители и др. По време на тази война в областта на музиката част от своето творчество създават някои представители на Първо поколение български композитори – Александър Кръстев, Александър Морфов, Никола Атанасов, Панайот Пипков, маестро Георги Атанасов, Добри Христов. Своя творческа следа оставят и редица български капелмайстори, офицери, участващи пряко във военните действия и много български учители по музика, които работят за каузата на полето на образованието и възпитанието на младите българи. Сред капелмайсторите в Българската войска, които творят по време на Балканската война, все още има малко българи, които да поемат щафетата от своите чехски предшественици. Ярко име сред тях е това на Камен Луков. Някои от капелмайсторите чехи също създават произведения, посветени на тази война. Открояващ се техен представител по това време е Алоис Мацак. Българският офицер не остава безучастен и също откликва на войната със свое музикално творчество. Това са поручик Никола Коцев Блажев и подпоручик Владимир Гълъбов. Има и много учители, които оставят следа с творби, посветени на Балканската война. Сред техните имена са тези на Михаил Константинов, Михаил Кочев, Милан Митов, Петко Наумов, Димитър Радев, Мишо Тодоров, Христо Цоев и др. Краткият творчески портрет на всеки един от тези деятели и радетели за

каузата на своето Отечество в Балканската война, спомага за очертаване облика на българската музикална култура в този период.

Александър Кръстев (1879 – ***1945)*** е учител по музика, хоров диригент, композитор и общественик, роден във Видин. Неговото име се запомня във военната история и българската музикална култура като творец на безсмъртния марш „О, Добруджански край“ по текст на Любомир Бобѐвски (1878 – 1960), отпечатан през 1916 година. Ал. Кръстев, както и много бъдещи композитори и музикални дейци в България, завършили Педагогически училища в страната, получава солидна музикална подготовка. Той завършва Силистренското педагогическо училище, а след това и Консерваторията в Загреб. Развива широка педагогическа, музикална, публицистична и обществена дейност, резултатът от която предпоставя неговата роля в свикването на Първия музикален конгрес и учредяването на Български музикален съюз на 10 август 1903 г. През 1907 г. заема овакантеното място от Добри Христов във Варна, където работи като учител по музика, диригент е на катедралния хор на храма „Св. Богородица“, на хорове в девическата гимназия, Стопанското училище и др., създава духов оркестър в Търговското училище в града и ръководи хора и оркестъра при музикалното дружество „Гусла“. Сред заслугите му е и инициативата, подета от него през 1922 г., за създаване на музикално училище във Варна. Александър Кръстев има роля и в създаването на оперетно-драматичната дружба, на смесения хор „Морски звуци“ и др. В творчеството му основен жанр е песента (Kracheva 2008, p. 109; Rusev 1988 a, pp. 670 – 671, 691; Ivanov 1985, p. 39).

Въодушевен от подвизите на един от първите герои на Балканската война, Александър Кръстев създава маршовата песен по текст на Любомир Бобевски ***„Капитан Андрееву“***. В нея възпява героизма на капитан Никола Андреев, който води ротата си в боя за превземането на турските позиции по хребета Сютлю баир и геройски загива на 9 октомври 1912 г., малко след нейното начало (26 септември с. г.). Войниците му, на които успява да вдъхне увереност, воля за победа и готовност за саможертва, проявяват голямо мъжество и героизъм. С вяра в справедливостта на каузата и идеалите, които стоят в основата ѝ, е извоювана и първата победа за 8-ма Тунджанска дивизия по подстъпите към Одринската крепост. Стиховете на песента за капитан Андреев, когото Балканската война заварва като взводен командир във Военното училище, завършват с думите: „*Издигна си, юначе, нам в сърдцата навеки паметник велик!*“ – признание за подвига и саможертвата му в името на Родината. След победния бой, в който загива капитан Андреев, командирът на 8-ма Тунджанска дивизия генерал

Димитър Кирков издава благодарствена заповед, в която описва подвига на Андреев. В негова памет се преименува село Кадъкой в село Капитан Андреево. Героизмът на капитан Андреев се превръща в легенда още по време на Балканската война, а песента за него се разпространява бързо и се запява във всички български краища.

Сред маршовите патриотични песни, създадени от Александър Кръстев, който е далеч от бойното поле във времето на Балканската война, са ***„Бойна песен“***, ***„На съюзниците ни“***, ***„Сбогом“*** и ***„Слава на героите“,*** отново по стихове на Любомир Бобевски. Тези маршове прославят героите за юнашките им подвизи и изразяват почит и поклон пред борците. Създадените маршови песни от Кръстев излизат в сбирката „Музикални спомени от Освободителната война 1912“ през следващата година (1913) (Rusev 1988 a, p. 681, 687 – 692, 705 – 707).

Основоположникът на художествената войнишка песен Александър Морфов (1881 – ***1934)*** е роден в Стара Загора. Учи в Католическата гимназия в Одрин, в която музикалните дисциплини, ведно с теорията, са сериозно застъпени. Морфов усвоява и свиренето на флейта. През 1900 г. постъпва като юнкер във Военното училище, а през 1903 г. е произведен в първи офицерски чин. Още от първите си дни в училището не го оставя мисълта как да обнови войнишката маршова песен, така че да се подмени досегашния репертоар, съставен от песни с нехудожествено и често непристойно съдържание, деморализиращи войниците. Въпросът за качествата и достойнствата на войнишката песен като средство за възпитание на войската е във фокуса на Военното министерство години по-рано, за решаването на който военният министър издава Заповед № 58 през 1892 г. Нейната цел е да се сложи край на монотонното пеене и се постави войсковата песен на високо художествено ниво. Сред указанията в нея са тези – песните да бъдат многогласни, да се сформират войнишки хорови формации, които да изпълняват песни на четири гласа, като всяка партия се изпълнява от няколко човека. Тази дейност е регламентирана да се води от капелмайстора на полка всеки ден по половин час в свободното от занимания време на войниците (DVA N/A, p. 56; Rusev 1988 b, pp. 874 – 875; Ivanov 1985, pp. 31 – 32).

За прегледа на строевата подготовка през 1900 година випускът на Александър Морфов (24-ти) във Военното училище се представя с композираната от него маршова песен ***„Ний ще победиме“*** („Ний ще победиме, дружно всички кат’ вървиме“). Текстът на песента също е съчинен от Морфов. Маршът предизвиква възторг и е широко разпространен из цялата страна като ярък изразител на патриотичния подем в годините до Балкан-

ската война. „Ний ще победиме“ има много голямо значение за моралната подготовка на участниците в задаващата се война през 1912 година. Този марш измества много от маршовете – чужди и наши, които се пеят дотогава. Александър Морфов изпраща един от маршовете си на Добри Христов и получава одобрението му. Поощрен от него и след успеха на първия си марш, Морфов създава редица други нови маршови песни, след като попълва знанията си по теория на музиката – хармония и композиция. Александър Морфов пише текстовете на своите маршове сам, защото никой от поетите извън Военното училище не се отзовава да напише стихове за войската. Всички негови песни се изпълняват от хòра и оркестъра на Военното училище, което е един от най-дейните музикални огнища на столицата. Морфов сам развива дейност по разучаване на неговите песни с юнкерите в училището, които те предават от уста на уста, а по-музикалните и нотно грамотни офицери и войници ги преписват.

Завършилите обучението си юнкери, назначени като офицери в различни военни части, предават научените от Александър Морфов песни на своите войници. Така творчеството му се разпространява и запява, достигайки до широк кръг от хора, пренесено от човек на човек (Ivanov 1985, pp. 32 – 34; Kracheva 2008, p. 110; Rusev 1988 a, pp. 119 – 120).

Високо постижение за Морфов е т.нар. ***„Срещен марш“*** или ***„Орел в небето на витло се вие“*** – концертен марш с разгърната в голям тонов диапазон мелодия. Балканската война дава множество сюжети за маршове, в които се отразява всенародният подем в името на националния идеал и патриотичните цели. Създават се множество песенни маршове, посветени на събитията от войната. С многобройните маршови песни, сътворени от Морфов, докато е на военна служба (1903 – 1922) и с тези, след пенсионирането си, той трасира пътя на следващото поколение песенници. Сред заглавията на тези маршове са „Стягайте се“!“, „Вълшебният орляк“, „Прощален марш“, „Срещен марш“ („Орел в небето на витло се вие“) „Юнашка неволя“, „Напред, ний ще победим“, „Стресни се племе!“ по текстове на Морфов, „Атака“ по текст на Драган Герганов, „Орел ли, мамо?“ и „Цар Калоян“ по поезия на Иван Вазов и много други. През 1922 г. пише либретото за операта „Запустялата воденица“ на Маестро Георги Атанасов, с когото е близък приятел. Александър Морфов участва активно в дейностите по подготовката и създаването на Съюза на народните хорове в България (Ivanov 1985, p. 35; Rusev 1988 a, pp. 121 – 124, Rusev 1988 b, pp. 876 – 877).

Друг представител на Първо поколение български композитори е Никола Атанасов (1886 – ***1969)***. Роден и завършил средно образование в Кюстен-

дил, заминава да се обучава през 1906 г. в Консерваторията в Загреб. Завършва я през 1912 г. с дипломна работа „Първа симфония в сол минор“. Три от частите представя при завършването си, а четвъртата пише след прибирането си в Родината. Тази симфония на Никола Атанасов е и първата българска симфония. Създадена в годината на избухване на Балканската война, това не е произведение посветено на нея. Първото представяне пред публика на Първа симфония на Никола Атанасов става години по-късно – на 18 януари 1918 г. във Военния клуб в София. Изпълнена е от Лейбгвардейския оркестър под диригентството на Маестро Георги Атанасов.

След завършването на музикалното си образование Никола Атанасов работи като учител по музика в Стара Загора, Плевен и София от 1912 до 1924 г., а от 1924 до 1937 г. е преподавател по теоретични дисциплини в Музикалната академия в София и неин директор в последните три години от този период. Творчеството, което създава Атанасов обхваща още няколко симфонии, сонати и хорови песни. Създава и маршови песни. По стихове на Любомир Бобевски пише ***„Бойна песен“*** и ***„Очакван ден“***, издадени в сбирката с патриотични маршови песни „Музикални картини от Освободителната война 1912“, отпечатана през 1913 г. (Kracheva 2008, p. 110; Rusev 1988 a, pp. 241 – 242, 250).

Панайот Пипков (1871 – ***1942)***, един от родолюбивите апостоли на зараждащата се у нас художествена воинска песен, е роден в Пловдив в семейство на музикант. Баща му е известен кларинетист, който преди и след Освобождението има принос за музикалната култура на Пловдив. Панайот Пипков завършва основното училище в Пловдив. Музиката и театъра са влеченията на младия Пипков. Любовта му към театъра го отвежда като актьор в любителските театри на Пловдив и София, дори е част от трупата на Столичния драматичен театър „Сълза и смях“. Колегите му в нея забелязват музикалното дарование на Панайот Пипков и отправят молба до министъра на Просвещението да му бъде отпусната стипендия да следва музика в Италия. През 1893 г. заминава да се обучава в Миланската консерватория. След завръщането си в България за кратко ръководи музикалното дружество „Гусла“ във Варна, после работи в Русе. От 1900 до 1905 г. е учител в Ловеч, а след това и в София. От 1904 г., по предложение на полковник Халачев, Пипков е назначен за капелмайстор в оркестъра на 34-ти Троянски полк в Ловеч, с който започва да развива активна концертна дейност – на открито и в читалището в града. Тук твори три свитъка с училищни песни, две детски оперетки „Деца и птички“ и „Щурец и мравка“, операта „Руска“ по Иван Вазов, множество китки и маршове за духов оркестър.

В първата половина на своя творчески път Пипков създава патриотични маршове, които не са предназначени за войската, но поради техните достойнства бързо се запяват от войниците. Сред тях са „Стига вече!“ и „До родния бряг“ („Марш на моряците“) по текстове на композитора, „По райските долини“ по текст на Иван Вазов. Панайот Пипков няма написан марш, който е свързан с Балканската война, но участва в нея като капелмайстор на 54-ти и 41-ви пехотен полк. С полка, в който е капелмайстор, Пипков участва във всички бойни действия, както и при обсадата на Одрин (Ivanov 1979, pp. 119 – 121; Rusev 1988 b, pp. 958 – 961). Негови обичани маршови песни, които се помнят и пеят са „Химн на славянските първоапостоли Св. Св. Кирил и Методий“ („Химна на Св. Св. Кирил и Методий“, „Върви, народе възродени“) по текст на Стоян Михайловски и „Сладкопойна чучулига“ по текст на Цоньо Калчев.

По време на Балканската война Панайот Пипков е мобилизиран във войската. След войните работи като музикален оформител към Народния театър. През 1918 г. композира своята „Българска рапсодия“, а в следващите години и още много други клавирни пиеси. От 1924 до 1930 г. е капелмайстор на духовата музика на полицията в София. Сред неговите заслуги е и откриването на музикалния талант на Георги Атанасов, подкрепата на музикалните му занимания и усилията, които полагаq за да убеди родните му да го насочат към музикалното образование (Kracheva 2008, p. 111; Rusev 1988 a, pp. 135 – 137; Ivanov 2014, p. 158).

Маестро Георги Атанасов (1882 – ***1931)*** е роден в Пловдив. Негов съсед е Панайот Пипков, който от рано забелязва музикалните му способности. Пипков настоява пред близките му да го изпратят да учи музика. Атанасов от малък с часове слуша музикантите от единствения военен оркестър в града и пее в църковния хор на Георги Байданов. През 1897 г. заминава да учи в музикалното училище в Букурещ и свири в оркестъра на Букурещката опера. Година след завръщането си в България заминава за Италия и завършва музикалния лицей „Росини“ в град Пезаро. Обучава се при Пиѐтро Маскàни и при завършването си получава титлата „маестро ди музика“. След прибирането си в Родината отбива воинския си дълг като музикант във военния оркестър на 9-ти пехотен Пловдивски полк с капелмайстор Спас Софиянлиев. През 1904 г. Георги Атанасов е изпратен в Хасково да сформира и ръководи оркестъра на новосъздадения 28-и Стремски полк, който по-късно е преместен в Карлово. Там служи като капелмайстор четири години, след което се връща в родния си град, където е преместен и продължава своята дейност като капелмай-

стор на 21-ви Средногорски полк в Пловдив (Ivanov 1979, pp. 122 – 125; Rusev 1988 a, pp. 193 – 195).

С приближаването на Балканската война и по време на нея Маестро Атанасов, който отдава първите двадесет години от творчеството си на операта и с право се смята за неин основоположник в България, не пише нищо друго, освен маршове, песни и обработки на народни песни. Маршовото му творчество по времето на Балканската война обхваща ***„България“, „На връщане“***, ***„На нож!“***, ***„Напред, юнаци!“***, ***„Слава на героите“*** и ***„Цариград ще затрепери“*** по текстове на Л. Бобевски.

Подтикнат от Александър Морфов, след изтъкването от него на необходимостта всички музикални творци да впрегнат усилията си за издигането на нивото на българската войнишка песен, след 1920 г. Георги Атанасов влага по-сериозни усилия в жанра на марша. От създадените от него маршове са открити деветнадесет, според Николай Русев. Най-висока оценка и популярност има ***„Маршът на 46-ти випуск“*** по текст на юнкера К. Радков. Представянето на операта му „Борислав“ (1911) от Оперната дружба в София и непрекъснатото изнасяне на детски оперетки правят маестро Георги Атанасов известен на цялата културна общественост. Изявените му качества на оперен диригент го правят желан кадър за Операта, която в този момент има само един диригент – Тодор Хаджиев. Популярността му като композитор, създаденото от него творчество, дейността и добрите му качества на диригент, са причина за назначаването на маестро Георги Атанасов за капелмайстор в Гвардейския полк през 1914 г., а от 1926 г. – във Военното училище. Той е първият инспектор на военните оркестри (Sagaev 1960, p. 16; Ivanov 1985, p. 50; Ivanov 1979, p.127; Rusev 1988 a, pp. 163 – 164, 195, 205, 224 – 226, 231, 235; Ivanov 2014, p. 161).

Добри Христов (1875 – ***1941)*** е роден във Варна. В ранните си години свири на флейта, купена със събраните грошове от едно суровакане. Сам учи нотите и да свири на подарената му цигулка. След завършването на гимназия работи като учител по музика в родния си град и основава през 1889 г. певческото дружество „Гусла“. Още в първите години на своята работа си печели име на талантлив музикант и творец и заминава за Прага да учи музика в Консерваторията. Негов преподавател е Антонин Дворжак. Тригодишното обучение при него формира композитора и теоретика Добри Христов като му дава нови знания и критерии за стойностите в националното музикално изкуство. След завръщането си през 1903 г. Добри Христов продължава да работи като учител във Варна, ръководи хорове и оркестри, композира и създава песни. През 1907 г., след като печели награда

за написването на увертюрата „Ивайло“ по случай откриването на Народния театър, се премества в София, където основава певческото дружество „Родна песен“. Основен жанр в неговото творчество е песента. Работи като учител и е директор на Държавното музикално училище в София (1918 – 1920), хормайстор, а след основаването на Държавната музикална академия през 1921, от следващата година е избран за професор по теоретичните дисциплини в нея. Освен като педагог и творец, Добри Христов влага своите познания в изучаване на особеностите на българската народна музика и е един от първите музикални теоретици в страната. Автор е на редица рецензии за музикални събития, статии и студии по музикални въпроси, като цялото му публицистично творчество е събрано в два тома (Ivanov 1985, p. 56; Kracheva 2008, pp. 112 – 113; Rusev 1988 b, pp. 1154 – 1155).

Силен импулс и подем в композиторското творчество на Добри Христов настъпва в началото на Балканската война, която дава надежда за обединение на всички българи от Черно море до Охрид и от Дунав до Бяло море. Идеята за обединението на всички български земи е възпята в неговите ***„Балкански песни“***. Това е сбирка от маршови песни, четири от които са химни за членове на царското семейство, а другите са бойни маршове с призивен патриотичен текст. Добри Христов е един от родоначалниците на българската маршова песен. Балканската война в своя подготвителен и мобилизиращ българите период създава условия да се роди българският боен патриотичен марш, чиито първомайстори са Александър Морфов и Добри Христов. Според Николай Русев „в сборника „Балкански песни“ българският марш кристализира в своята класическа форма и интонация“ (Rusev 1988 b, p. 1156).

Заглавията на маршовите песни, създадени от композитора Добри Христов, за Балканската война са: ***„Екна пушка“*** по текст на А. Белковски, ***„Идем, идем сган проклета“***, ***„Напред, към южните предели“*** и ***„Обсаденият Одрин“*** по текстове на Кирил Христов, ***„Напред, към подвизи и слава!“*** („За среща“) по текст на Пенчо Славейков, ***„Охрид син“*** по текст на Александър Балабанов, ***„Велико-Български народен химн за Негово Величество Царя“*** по текст на В. А. Агура, ***„Химн на Н. Ц. В. Княза Бориса Търновски“*** по текст на Св. П. Михайлов, ***„Химн на Нейно Величество Царица Елеонора“*** по текст на А. Белковски. Маршът ***„За среща“*** или „Напред към подвизи и слава“ влиза още преди Балканската война в задължителния репертоар на военните духови оркестри. Изпълнява се за тържествено посрещане на висши началници от командир на полк нагоре, а след това на държавни глави (Hristov 1913, pp. 1 – 20; Rusev 1988 b, pp. 1163, 1169, 1171, 1189 – 1191, 1195, 1198, 1208, 1210).

Едновременно с българските композитори от Първо поколение на Балканската война със свое творчество откликват редица други представители на интелигенцията в България в лицето на българските офицери, капелмайстори и учители. Централна фигура сред тях е Алоис Мацак ***(1857 – 1918).*** Роден в Чехия, Мацак завършва Пражката консерватория като ученик на Блажек и Сухерски. Свири на тромпет и контрабас. Работи в симфонични и театрални оркестри и в 28-ми Австрийски полк преди да пристигне в България през 1892 г. Тук е назначен за капелмайстор на 4-ти пехотен Плевенски полк.

С установяването си в Плевен Мацак разгръща широка и разностранна дейност сред обществеността в града с оглавявания от него оркестър. Той организира вечеринки и концерти съвместно в певческото дружество в Плевен, на които се представят и негови произведения. Изявите му като капелмайстор и композитор му спечелват популярност. Още след пристигането си в България Алоис Мацак проявява жив интерес към нашите народни песни. Той издирва, събира и хармонизира някои от тях, а други използва в своите музикални китки. Мацак пише хорови, солови, детски песни, китки за духов оркестър, театрална музика и др. През 1904 г., след пенсионирането на Йозеф Хохола – капелмайсторът на Лейбгвардейския оркестър в София, той заема овакантеното от него място. Алоис Мацак е смятан за един от най-заслужилите чужденци, заради приноса му в развитието на българската музикална култура в края на XIX и началото на XX в. (Ivanov 1979, pp. 43 – 44; Rusev 1988 b, p. 800).

Съвсем закономерно интересът към местната фолклорна музика е отправна точка при създаването на произведения в личното творчество на композиторите в последната четвърт на XIX и началото на XX в.. Това е време, когато се изгражда националната идентичност и самобитния облик на българската художествената култура и музикално творчество. Фолклорът на всеки народ е емблема на създаваната, предавана и наследявана от него култура. Според изкуствоведа Лозанка Пейчева, „традиционно се смята, че фолклорната музика присъства устойчиво в идентификационния код на българите, тя е един от изразите на българския дух и национална идентичност (Peycheva 2019, p. 35). Въпреки че основоположници на българската художествена музикална култура и на националната ни композиторска школа след Освобождението през 1878 г. са чужденци, осъзнаването на значението на българския фолклор като фундамент, върху който да се изгражда идентичността ни като народ, е възприета присърце от тях и реализирана чрез създаденото от тях творчество.

Военните капелмайстори са първите творци, оставили своя почерк и следа в изграждането на самобитния облик на националната ни музикална школа чрез композиторските си опити и сътворените от тях произведения в български дух, с български названия и с български интонационен материал. Творчеството им, освен за военни духови оркестри, е съставено и от произведения за други музикални състави и в жанрове, различни от типичните за военната музика марш и маршова песен.

Новият подход, който прилага Алоис Мацак в работата си с оркестъра на Лейбгвардейския полк, е увеличаване на изпълнителския състав и значително повишаване на неговото художествено равнище. Мацак поставя началото на периодични симфонични концерти в столицата през 1908 – 1909 г. Пред софийската общественост, за която те са значимо събитие, се представят произведения от западноевропейската и славянската класика. Мацак предоставя музиканти от ръководения от него оркестър да попълват малкия оркестър на новосформираната Оперна дружба. Част от представленията ѝ са дирижирани именно от Алоис Мацак.

Отзвук на събитията в Балканската война са създадените от него инструментални произведения – симфонична картина ***„Одрин“,*** маршовете за духов оркестър ***„Лозенградски герой“*** и за пиано ***„Марш на победителите“***, посветен на четиримата монарси от Балканския съюз, сформиран в началото на войната (Rusev 1988 b, p. 801).

Първите звукозаписи на произведения, изпълнени от професионален оркестър в България, тиражирани на грамофонни плочи, са реализирани под диригентството на Алоис Мацак в изпълнение на Лейбгвардейския оркестър. Тези записи се съхраняват в „Златния фонд“ на Българско национално радио, а най-старият от тях – *„Българско хоро“* е от 1897 г.[1] В описа е посочено, че се изпълнява от музиката (оркестъра б.а.) на Лейбгвардейския на Н. Ц. В. ескадрон. Капелмайстор и диригент е авторът. Следващият запис от 1898 г. е на марша *„Принц* **Йозиаш***“* („Кобургски марш“)[2], също в изпълнение на оркестъра на Лейбгвардейския на Н. Ц. В. Ескадрон, с капелмайстор А. Мацак.

Звукозаписната дейност на Лейбгвардейския оркестър на Н. Ц. В. Ескадрон под диригентството на Алоис Мацак продължава и през следващите години със запис на *„Виктория валс“*[3] от 1899 г. и на марша *„Към Родопите“*[4] от 1901 г. От Маестро Георги Атанасов и под неговото диригентство в „Златния фонд“ са запазени само произведението *„***Седловка***. На стреме“*[5] и хорото *„Коконещи“*[6].

Изследователят на пътя на българската музика в медиите Венцислав Димов смята че „през 1904 г. са осъществени първите записи на българ-

ски изпълнители с български репертоар, тиражирани върху плочи на Gramophone Company. Плочите се тиражират в Хановер във фабриката на Deutsche Grammophon-Aktiengesellschaft (DGAG), немското дъщерно дружество на компанията“ (Dimov 2022, pp. 107 – 108). От съхранените първи записи на Лейбгвардейския оркестър в Българско национално радио и от информацията в техните описи става ясно, че датировката на началото на звукозаписната дейност на български изпълнители, трябва да се измести с няколко години по-рано – през 1897 година.

Друг капелмайстор, оставил свое творчество, посветено на Балканската война е Камен Луков (1875-1949) – капелмайсторът на 34-ти Троянска полк в Ловеч. Родом от Берковското село Копиловци Луков от рано е закърмен с любов към музиката. Благодарение на музикалните си наклонности е приет да свири във военен духов оркестър като доброволец – музикантски ученик на 16-годишна възраст. С настоятелност и упоритост овладява свиренето на няколко музикални инструмента – флейта, флигорна и тромбон. Музикалният си талант Камен Луков развива в Императорското музикално училище в Одеса, където се запознава с творчеството на руските композитори Глинка, Мусоргски, Чайковски и на световните класици – Шуберт, Моцарт, Бетовен, Верди, Гуно, Бизе и др. След завършването на музикалното си образование с отличие, се завръща в България и през 1905 г. е назначен на овакантеното от Панайот Пипков място на капелмайстор в 34-ти Троянски полк. Със своята младежка енергия и амбиция Камен Луков работи с жар на попрището на военните духови оркестри. Влива творческия си ентусиазъм в създаването на множество творби, организира, подготвя и изнася концерти, опери и оперети за обществеността, с което спечелва обичта на своите съграждани. Във военно и в мирно време Камен Луков е неотлъчно с полка си и ръководения от него духов оркестър и постоянно твори. Неговите бодри маршове поддържат духа на бойците, възпяват подвизите им и подсилват патриотичното чувство и готовността им за саможертва за Отечеството. Дори на бойното поле той твори маршове и кантати, които увековечават военните подвизи. Сред маршовете му се откроява ***„Марш на 34-ти пехотен Троянски полк“*** („Троянци“), написан през 1917 г. при Дойран, който има силно въздействие не само сред българските войници, но у противника, който спирал сражението, щом зазвучи „Троянци“ на бойното поле. По повод на Балканската война от Камен Луков – един от най-даровитите и плодотворни капелмайстори по това време, е запазен един инструментален марш ***„Пред стените на Одрин“***. Той е написан за пиано и издаден

на луксозна илюстрирана партитура от организацията на Червения кръст за подпомагане на семействата на падналите при Одрин.

Камен Луков оставя огромно творчество от творби предимно за духов оркестър – походни и концертни маршове и кантати. Сред тях **„**Акалан**“, *„Боен марш“, „Борци“, „Възход“, „За теб живеем“, „Ком“, „На българския войник“, „На граничарите“*** и много други (Rusev 1988 a, pp. 708 – 711). Камен Луков е от поколението български капелмайстори, които получават професионална музикална подготовка, която им позволява да заместят своите предшественици – чехи равностойно, като поемат ръководството на военните оркестри в Българската армия достойно и със себеотдаване. Множеството песенни и инструментални маршове и други произведения, създадени от Камен Луков и останалите му колеги капелмайстори, са доказателство за подема, творческата продуктивност и професионализма на българските военни диригенти от началото на XX век насам.

За Балканската война, освен по-голямата част от българските композитори от Първо поколение, капелмайсторите на военните оркестри, свое творчество оставят и редица учители по музика и български офицери. Сред воюващите на фронта офицери музикално творчество за Балканската война оставя поручик Никола Коцев Блажев. Той е роден в Кюстендил през 1876 г. През 1900 г. завършва Педагогическото училище в Лом, а през 1909 г. приключва музикалното си обучението в „Одеското отделение на руското императорско общество“. След завръщането си в България работи като учител в Силистра и дирижира хора на музикалното дружество „Седянка“. През 1910 г. организира първия по рода си „Събор на хоровете от крайдунавските градове“. Тази значима за своето време културна проява прави силно впечатление на обществеността и на министъра на просвещението Никола Мушанов, който присъства на нея. За награда Никола Блажев е преместен в Бургас, където разгръща своите способности на учител, възпитател, музикант, диригент и общественик.

По време на Балканската война е взводен командир, след това и капелмайстор на 43-ти пехотен полк, част от 4-та Преславска дивизия, който участва във всички победоносни боеве. Смелата, непоколебима борба и силният дух на войниците от тази дивизия е възпят в маршовата песен ***„Марш на 4-та Преславска дивизия“***, поетичният текст „Ечи ти, горди наш Балкан!“ е на майор Никола Д. Янакиев. След войната маршът се подема и запява широко от цялата войска, от целия народ, получава и концертен живот. Изпълнението на марша за „Преславци“ на концерт във Военния клуб в София от школниците, обучавани за запасни офицери в Княжево,

впечатляват военния министър Бояджиев и други висши офицери, които изказват поздравления за тази маршова песен. Самият народен поет Иван Вазов, който също присъства на концерта, го одобрява и го определя като израз на духа на българина през тази епоха. В памет на поручик Константин Стойков, загинал на 13 март 1913 г. при Одрин, Никола Блажев създава маршовата песен ***„На падналите“***, поезията е на Любомир Бобевски. Други войнишки маршове на Никола Блажев по текст на Бобевски са ***„Бойна песен“*** и ***„Ура, напред!“.*** По текст на Никола Янакиев Блажев пише и марша ***„Глоговица“***, по поезията на Иван Вазов сътворява ***„Войнишка песен“***, а по текст на Радослав Божков – ***„Велик е този час“*** (Rusev 1988 b, pp. 274 – 278, 280, 286 – 291).

Маршът за „Преславци“ („Марш на 4-та Преславска дивизия“) е един духовен военно-исторически паметник, който възпява геройските битки на българския воин в Балканската война. В него е изразено възхищение от войнишката смелост, проявена в боевете срещу врага приЕски-Полос и Петра, Карагач и Чонгора, Чаталджа и Лозенград. Маршът „На падналите“ на Никола Блажев е дълбок поклон пред храбростта и подвига на борците, които при изпълнение на своя дълг проливат кръвта си, напоила поля, долини и гори по българските изконни земи. Техният устрем в боя, прекъснат само от смъртта, им носи заслужена слава и лаври от бранните полета. Това е музикално-поетичен венец за падналите герои при Одрин.

След войните от началото на XX век Никола Блажев, заради достойнствата и качествата му, е поканен да работи като учител в София. Учителства в Първа мъжка гимназия и Второ девическо училище. Дълги години той е преподавател в Държавното музикално училище, заедно с Добри Христов, Петко Наумов и Димитър Хаджигеоргиев. Никола Блажев се пенсионира през 1936 г. Неуморимият музикален педагог и певец на български войник създава две от своите маршови песни по текст на поета и героя от войните – полковник Никола Димитров Янакиев („Преславци“ и „Глоговица“). Никола Янакиев е роден 1871 г в Пазарджишкото село Сестримо. Завършва прогимназия, учи в „Американски колеж“ в Самоков, а в периода 1889 – 1892 г. се обучава и завършва Военното училище. Като младши офицер е назначен в 22-ри Тракийски полк в Самоков. От 1905 до 1908 г. учи и завършва генерал-щабна академия в Петроград. Назначенията му го отвеждат през 9-ти пехотен полк в Пловдив и взводен командир във Военното училище до Началник на Щаба на I-ва бригада от 4-та Преславска дивизия през Балканската война. В последващите военни години последователно е Началник на Щаба на 8-ма Тунджанска дивизия, командир на 12-ти пехо-

тен Балкански полк и командир на I-ва бригада от 8-ма Тунджанска дивизия. Още от времето когато е млад офицер, Никола Янакиев пише стихове и разкази, в които възпява подвизите и героизма на българския войник. Тази своя страст да описва войнските достойнствата, смелост и храброст, той следва през целия си живот, като много от неговите творби се отпечатват. Сред тях са „България през вековете“ (в четири части), стихосбирката „Ечи ти, горди наш Балкан“, (озаглавена на едноименното стихотворение, написано на 5 ноември 1912 г. при село Акалан), „Карагач – Чонгора“ – боевете от 13 – 15 октомври 1912 г., разказът „Боян“ и др. Пенсионира се от военна служба през 1919 г. и преминава в запаса. След 9 септември 1944 г. за своите военни заслуги офицерът-поет е произведен в чин генерал от запаса през 1945 г. (Rusev 1988 b, pp. 283 – 284, 289).

Друг офицер, увековечил музикално подвига на българския воин от Балканската война е подпоручик Владимир Гълъбов. Той е роден в София през 1884 г. в семейството на лекар и пианистка. Завършва музикално образование в Консерватория и се оформя като диригент. Развива дейност като помощник-диригент на Добри Христов в Гражданския хор в София. След завършване на музикалното си обучение постъпва в казармата (7 – 8 години след набора си). Служи в полка в Самоков, където съдбата го среща с поручик Найден Андреев, командир на картечната рота от 22-ри Тракийски пехотен полк и младия войник – поета Димчо Дебелянов. Бързо двете емоционални натури – на Дебелянов и Гълъбов – създават близка връзка помежду си и стават душата на „Войнишкия благотворителен комитет“, който организира благотворителни концерти и представления за събиране на средства и подпомагане на бедните войнишки семейства и на сираците. Първият съвместен творчески резултат между поет и композитор е факт след молба на Гълъбов, Димчо Дебелянов да напише стихотворение за един от концертите на Благотворителния комитет. Това е стихотворението ***„Пролетна песен“***, по което Владимир Гълъбов написва музика за хор и пиано. Тази песен обира овациите на концерта, за който е създадена. Тя става любима на Дебелянов и той я тананика до края на живота си (Rusev 1988 b, pp. 495 – 497).

Младежите, които имат завършено средно и висше образование, след отбиване на военната си служба, биват изпращани в Школата за запасни офицери в Княжево. Така Гълъбов и Дебелянов попадат в нея. Инспекторът на класовете майор Добруджански, силно впечатлен от стихотворението „Бойна песен на 22-ри Тракийски полк“, написано през Балканската война от поручик Найден Андреев, заповядва на школника Владимир Гълъбов

да съчини музика по него. За три дни музиката на марша е написана под заглавието ***„Булаирски марш“***. Тази маршова песен веднага е разучена и се пее с възторг, защото много допада на всички. Така 600 школници я пеят при отиване и връщане от занятия, при почивка, при маршируване, при походи. На партитурата на „Булаирски марш“ има посвещение от Гълъбов на героичния пълководец в Булаирската епопея генерал Георги Тодоров, който ярко се отличава с хладнокръвна смелост и устрем при в боя на 26 януари 1913 г. Освен този боен марш Владимир Гълъбов пише още няколко – ***„Марш на Седма Рилска дивизия“*** („На Рилеца герой“) по текст на капитан Н. Андреев, ***„Марш на Първа Софийска „Шопска“ дивизия“*** („Нишки марш“) по пригоден текст от марша на Гълъбов „Булаир“, ***„Напред, България!“*** по текст на полковник Николай Янакиев, ***„Цар Симеон“*** по текст на Иван Вазов (Rusev 1988 a, pp. 497 – 502, 508 – 509).

Българският учител по музика не остава безучастен към Балканската война, макар да не участва пряко в бойните действия. На фронта на знанието той работи за каузата на своето Отечество със средствата на възпитанието в патриотичен дух на младото поколение българи, които ще поемат защитата на своята Родина след време. Имената на тези просветни деятели са много, но особено ценна диря оставят някои от тях – Михаил Константинов, Михаил Кочев, Милан Митов, Петко Наумов, Димитър Радев, Мишо Тодоров, Христо Цоев и др.

Учителят Михаил Константинов (1876 – 1955) е родом от Елена. Баща му пее в църковния хор, а майка му е прочута певица на народни песни в този край. Като ученик в Търновската гимназия се сдобива с цигулка и се учи да свири. Музикалните си занимания задълбочава в Педагогическото училище в Казанлък, по-късно заминава да учи в Киевската консерватория. След завършването ѝ през 1901 г., с композиция и цигулка и звание диригент, започва работа като гимназиален учител в Русе. Развива активна музикална и обществена дейност. В гимназията създава оркестри – духов оркестър и тамбурашки. Основава симфоничен оркестър към музикалното дружество „Лира“ и при еврейското дружество „Давид“, с които изнася концерти в града. Михаил Константинов е сред инициаторите за свикване на първия конгрес на Музикалния съюз в София. Като музикален педагог оставя след себе си редица бележити свои ученици като Саша Попов, Иван Камбуров, проф. Стоян Брашованов и много други. Композициите на Михаил Константинов са за цигулка и пиано, глас и пиано, детска оперета „Денница“, множество песни и бойни маршове за многогласен хор. Има свои маршови сбирки „Бурни времена“, „Надвесени облаци“ и маршове в „Му-

зикални спомени от Освободителната война 1912“ по текстове на най-добрите поети по това време – Иван Вазов, Кирил Христов, Любомир Бобевски и др.

Константинов оставя много бойни маршове, които възпяват героизма на българския войник. Посветени на Балканската война са ***„Бойна песен“***, ***„Към народа“***, ***„Слава на героите“*** и ***„Там!“*** по текстове на Л. Бобевски, ***„Напред!“*** по текст на А. Розентал, ***„Одрин е взет“*** и ***„Падна Одрин!“*** по стихове на Иван Вазов (Rusev 1988 a, pp. 630 – 652).

Михаил Кочев, роден на 3 март 1878 г. в Стара Загора, е от учителско семейство. Висшето си музикално образование получава в Одеса. След завръщането си работи като учител, диригент, композира песни. Основава детски, училищни и църковни хорове, оркестри и народен хор в родния си град. Събира народни песни, разработва ги и част от тях се издават от Съюза на народните хорове в България. Най-популярни са „Посяла`й баба леща“, „Луд гидия“, „Прела баба“, „Свят“ и др. Сред произведенията му са и четири сборника с училищни песни, оперетката „Сираче“ от 1913 г. и много маршови песни. От тях, посветени на събитията от Балканската война, са ***„Война“*** и ***„Готови сме“*** по текстове на Любомир Бобевски (Rusev 1988 a, pp. 653, 658 – 659).

Учителят Милан Митов (1884-1972) – възторженият певец на 15-ти Ломски полк – не поема пътя на изпълнителското певческо изкуство, въпреки чудесния си глас, а се посвещава на просветителската работа сред своя народ. Осъзнал значението на песента като най-подходящ и достъпен начин за увековечаване на воинските подвизи, той се отдава на създаването на такива песни, които възвисяват духа на националната гордост и които пишат история. История на отделните герои и малките войскови единици, които историческата наука често пропуска. Разбирането на Милан Митов за песента е като за жива памет, предавана от поколение на поколение, за да се помнят героичните подвизи и смелостта на бащи, деди и прадеди. Песента за него е средство за възпитаване на поколенията с примера на предходните славни наши воини, за приобщаване към идеалите, ценностите и уроците на времето.

Милан Митов завършва Педагогическото училище в родния си град Лом. Негов учител е Карел Махан, който му дава солидни музикални знания и го учи да свири на цигулка. Пред възможността след завършване на педагогическото си образование да стане учител и това да стане музикант, Митов избира второто и отива да учи в Австроунгарската империя в Загребската консерватория. Като отличен студент Милан Митов завършва обучението си

в Консерваторията с цигулка, пиано и композиция през 1906 г. След завръщането си в страната е назначен от Българската екзархия за учител в Солун. Там с младежки плам, освен на преподавателската си работа, се отдава и на създаването на хорове – светски и църковни. До Балканската война Митов учителства в различни градове в България, а при започването ѝ е мобилизиран в 15-ти Ломски полк. Веднага се залавя с организирането на войнишки хор, с който изпълнява художествено свои походни песни на три гласа. Тези негови песни са отпечатани в сбирката „Весели походни песни“, която е издадена през 1912 г. от печатницата на С. М. Стайков в София. Заглавията им са ***„Родна песен“, „Другарска песен“, „Заветна песен“, „Българска песен“, „Пролетна песен“, „Юнашка песен“, „Балканска песен“, „Македонска песен“, „Ученическа песен“ и „Прощална песен“***. Музиката и текстовете на песните са дело на Милан Митов. (Mitov 1912).

По същото време, когато излизат „Весели походни песни“, е издадена и друга негова сбирка – „Венец на лирата“ и съдържа 23 песни. Докато е в 15-ти Ломски полк за участие в Балканската война, командирът на полка възлага на Милан Митов да оглави полковата духова музика. Със своя музикантски взвод Митов взема участие във всички бойни действия. Покрусен от смъртта на подпоручик Сава Кършовски Милан Митов написва стиховете и музиката на марша ***„Тържествен марш“***. Рядко съчетание на плодотворен композитор, добър музикант и умел стихоплетец, Милан Митов издава в годините след Балканската война и сбирката „Шест походни песни“ (1917), продължава да пише, наред с войнишки и революционни, ученически и лирически хорови песни (Rusev 1988 b, pp. 829 – 839).

Петко Наумов (1879-1933) е роден в Берковица. Първите си музикални уроци по цигулка получава от капелмайстора Йозеф Хохола. От 1896 до 1899 г. следва в Пражката консерватория и я завършва, а в периода 1899 – 1903 г. учи композиция при професор Пессар в Парижката академия. Докато се обучава, Петко Наумов свири в различни оркестри и за кратко време е диригент в градския театър на Шербург. След завръщането си в България изнася първия си концерт на 1 ноември 1903 г. През 1904 г. става един от основателите на Музикалното училище в София, в което е учител през времето на неговите преобразования и структурни разслоявания до 1931 г. Преподавател и ректор е на Музикалната академия, която надгражда обучението, получено в Музикалното училище (Rusev 1988 b, pp. 950 – 951).

Най-силното оръжие на българина във войните е неговият дух. Въпреки че не е служил във войската и няма нищо воинско в душата, Петко Наумов, като представител на младата ни музикална култура в България

от началото на XX век, откликва на Балканската война чрез своето творчество. Патриотичните чувства, които изпълват душата на Наумов, той въплъщава в стихотворението си ***„Пред Цариград“***, по което създава бойка маршова музика. С марша „Ечи ти, горди наш Балкан“ на майор Янакиев и Никола Блажев и с марша на П. Наумов „Пред Цариград“ се огласят Чаталджанските позиции, обсадата при Одрин и Булаирската битка. Творчеството на Петко Наумов включва операта „Страхил войвода“, симфонични произведения за оркестър и клавирни творби (Rusev 1988 b, pp. 950 – 951).

Димитър Радев – музикален деятел, теоретик и педагог е роден през 1874 г. в Шумен. След като завършва Педагогическото училище в Казанлък, учителства в Пловдив, Преслав, Шумен. През 1901 г. заминава да учи музика в Пражката консерватория, след която завършва и композиция и диригентство в Лайпциг. След завръщането си в Родината от 1907 до 1914 е учител в мъжка гимназия, а от 1914 до 1931 г. преподава в Музикалното училище в София. В училището организира хор и оркестър, а след откриването на Музикалната академия като висше училище за музикално обучение, работи в нея, става професор и дирижира хора. Димитър Радев развива разностранна обществена и музикална дейност. Отговаря за музикалното оформление в Народния театър, член е на Управителния съвет на „Оперна дружба“, създава множество ученически, граждански и църковни хорове. Сред оставеното от него творчество са множество учебници по пеене, теоретичните трудове „Инструментация“ и „Музикални форми“, предназначени за студентите в Музикалната академия. Своя роля Д. Радев има в издаването на „Музикален вестник“, редактор е на други музикални издания като „Музикална мисъл“ и „Филхармония“. В периода 1932-1942 г. организира и ръководи частното музикално училище „Народна консерватория“. Музикалното творчество на Димитър Радев обхваща оркестрови творби, хорови и солови песни, маршови песни. По-известни негови маршови песни, които се пеят по време на Балканската война са ***„Към Одрин!“, „Ура, напред!“*** и ***„Цариград ще затрепери“*** – всичките по текстове на Любомир Бобевски (Rusev 1988 b, pp. 991 – 995).

Сред учителите, оставили музикално наследство от маршови песни, посветени на Балканската война е и Мишо Михайлов (1890-1967). Във времето около Балканската война (1912-1913) учи музика в Женева, а десетилетие по-късно (около 1922 г.) и в Дрезден. До средата на XX век (1956) е учител по музика в Сливенската мъжка гимназия. Създател, пръв диригент и почетен председател е на Сливенската самодейна опера. Мишо Михалйов, освен педагогическа дейност, развива и оживена обществена и музикална

дейност като участва в почти всички музикални прояви в града като пианист и акомпаниатор. Като композитор той оставя наследство от няколко детски оперети – „Горски цар“, „Малката кибритопродавачка“, „Песента на орисниците“, „Пакостници“, „Мъдрият цар“, „Ахимира“, „Робин“ и „Седемте лебеди“, пише и пиеси за пиано, музика за театрални постановки. Композира бойни маршове – „Асен и Петър“, „Цар Иван Асен II“, „Български воин“, „Оставихме полята родни“, „Сбогом!“, „Слава на героите“, „Тракия“, „Цар Самиул“ – всичките по текстове на Любомир Бобевски, „Заклехме се“ – текст от неизвестен автор и „Завръщане на лавроносните войски през 1885 г.“ по поезия на Иван Вазов. От маршовите песни на Мишо Михайлов няколко са посветени на Балканската война – ***„Български воин“*** и ***„Сбогом!“*** (Rusev 1988 b, pp. 1047 – 1056).

Своя следа с творчество посветено на Балканската война оставя дългогодишният учител по музика във Втора прогимназия в Русе Христо Цоев, който е роден през 1874 г. в Тетевен. Маршът ***„Към бойците“*** по текст на Ю. Ц. Розентал увековечава борбата на българския народ в тази война. Други маршови песни, създадени от Христо Цоев са „За теб ще мрем“ по текст на Ю. Ц. Розентал, „Българийо, скъп роден край“ и „Марш на победителите“ по текстове на Кирил Христов, „За Родината“ и „Народът ни“ по текстове на Любомир Бобевски, „Лей се, Дунаве славянски!“ по стихове на Иван Вазов, „Марш на българите“ по текст на Теодор Траянов, „Юнаци без войвода“ по народен текст, „Бойна песен на Първи конен полк“ по текст на Борис Маковски (Rusev 1988 b, pp. 1216 – 1234).

Заключение

Балканската война става катализатор на творческа продуктивност, резултат от която са множество създадени произведения – основно в жанра на марша и маршовата песен. Тяхното предназначение е да укрепват духа на българския воин, да възпяват неговия героизъм и саможертва, да изразят преклонение пред подвига му и да подсилват чувството на националната гордост и патриотизъм. Маршовата песен е средство за изразяване на националните идеали и цели по достъпен за широк кръг хора начин. Тя е средство за възпитание, за възвеличаване на саможертвата на загиналите български воини в името на тези идеали, в защита на род и Родина. Много от маршовите песни за Балканската война са тясно свързани с определени битки, дадени местности и конкретни личности, част от героичната борба на българския народ.

Музикалното творчеството, създавано през време на Балканската война и по повод на тази война, притежава ярък национален облик. То е дело на лично, авторово творчество на българските композитори от Първо поколение, на капелмайсторите на военните духови оркестри, на български офицери с музикална и поетична дарба и на учители по музика. Голям дял от създадените в годините преди и след Освобождението патриотични песни представляват компилация (механична кръстоска) между даден текст, към който се пригажда вече създадена мелодия – българска народна песен, или се „пришива“ чуждестранна мелодия, което им придава звучене в общия тон.

Песента е основен музикален жанр в периода след Освобождението, в началото на XX век и по време на Балканската война. Своят разцвет по това време тя получава в лицето на патриотичната многогласна маршова песен. Художественото изграждане на маршовата песен получава тласък чрез творчеството на военния офицер и композитор от Първо поколение български композитори – Александър Морфов, чийто първи марш „Ний ще победиме“ от 1900 г. е „бойно знаме“ в Балканската война. Неговото маршово творчество е пътеводна светлина за следващото поколение композитори-песенници.

Маршовата патриотична песен взема връх в музикалното творчество за Балканската война. Това е време, в което се осъществява естествената смяна на поколения. Български музиканти, получили музикално образование и професионална подготовка в педагогически училища и в чужди консерватории, в периода около Балканската война, поемат своята отговорна роля на творци на националната ни музикална култура. Те заменят дългогодишните деятели в българската музикална култура – чешките капелмайстори и музиканти.

Балканската война очертава граница в периодизацията на музикалната култура в България след Освобождението, като я поставя изцяло на национални основи. Изграденият фундамент на националната ни музикална култура и професионално композиторско творчество от военните оркестри на Българската армия и техните капелмайстори способстват за създаване на традиции в сътворяването на подходящ патриотичен репертоар. Репертоар, който се изпълнява не само от войнишките многогласни хорове, но и от ученически хорове и се подема и пее от целия народ. Патриотичната маршова песен във времето около Балканската война се извежда на по-високо структурно, музикално, художествено и възпитателно ниво. Маршът е жанрът, в който се създават първите художествени произведения

в българската музикална култура. За пръв път по това време се издават войнишки песнопойки с нотирани мелодии и изписани текстове. Такава носи в джоба си и пее песните от нея всеки войник. Маршовите песни, сътворени от Първо поколение български композитори, от капелмайстори, от учители по музика и български офицери по повод на Балканската война, бързо намират широк отзвук и се запяват от цялото общество благодарение на тяхното отпечатване и разпространение.

БЕЛЕЖКИ

1. МАЦАК, Алоис., 1897. **Българско хоро.** Българско национално радио, Златен фонд, G. C. 10396, сигнатурен № 7389, времетраене 2.28 мин. В допълнение, в описа на БНР, е посочено, че за фонда на радиото е направен презапис на произведението от плоча „Грамофон консерт рикорд“, издадена в Хановер с надписи на български език през 1897 година.

2. МАЦАК, Алоис., 1898. **Принц Йозиаш** („Кобургски марш“). Българско национално радио, Златен фонд, G. C. 10397, сигнатурен № 7389, времетраене 2.30 мин.

3. МАЦАК, Алоис., 1899. **Виктория валс**. Българско национално радио, Златен фонд, сигнатурен № 7411, времетраене 3,00 мин

4. МАЦАК, Алоис., 1901. **Към Родопите.** Българско национално радио, Златен фонд, сигнатурен № 7411, времетраене 2,10 мин.

5. Маестро АТАНАСОВ, Георги., **Седловка**. *На стреме.* Българско национално радио, Златен фонд, ЛЗ 0014, сигнатурен № 5649, времетраене 2.50 мин. [капелмайстор Димитър Божинов].

6. Маестро АТАНАСОВ, Георги., **Коконещи** – хоро. Българско национално радио, Златен фонд, ЛЗ 0015, сигнатурен № 5649=3702.

7. При изготвянето на настоящата разработка са отчетени изследванията на Иван Хлебаров (**ХЛЕБАРОВ,** И., 1985. *История на българската музикална култура. Увод.* София: Музика) и на проф. Христозов (**ХРИСТОЗОВ,** Х., 2003. *Музиката като култура.* София: АИ „Марин Дринов“).

ЛИТЕРАТУРА

ДИМОВ, В., 2022. Архивните звуци от черните дискове като съживено наследство. В: *Сборник доклади от Юбилейна международна научна конференция „50 години традиции и развитие на българския фолклор“.* Пловдив: АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“. ISBN 978-619-7682-18-2.

ДВА, N/A. Държавен военноисторически архив. Арх. ед. 17480, л. 56.

ИВАНОВ, А., 1979. *Военните оркестри в България*. София: Военно издателство.

ИВАНОВ, А., 1985. *Без песен не може войникът*. София: Военно издателство.

ИВАНОВ, А., 2014. *Исторически корени и традиции на духовите оркестри в България*. София: Жарава.

КРАЧЕВА, Л., 2008. *Българска музикална култура. От древността до наши дни*. София: Марс.

МИТОВ, М., 1912. *Весели походни песни*. Сбирка от десет песни за триглас-сен хор за всички български училища. София: печатница на С. М. Стайков. [Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий, М 435].

ПЕЙЧЕВА, Л., 2019. *„Народният дух" в авторските песни от България*. София: УИ „Св. Климент Охридски". ISBN 978-954-07-4875-7.

РУСЕВ, Н., 1988 а. *По следите на една безсмъртна песен*, Т. 1. Франция, Париж: Achevè d`imprimer sur les presses de l`Imprimerie de Montligeon 61400 Mortagne au Perche Dèpôt legal: Mai 1988 – № 13872.

РУСЕВ, Н., 1988 б. *По следите на една безсмъртна песен*, Т. 2. Франция: Achevè d`imprimer sur les presses de l`Imprimerie de Montligeon 61400 Mortagne au Perche Dèpôt legal: Mai 1988 – № 13873.

САГАЕВ, Л., 1960. *Маестро Георги Атанасов*. София: ДИ „Наука и изкуство".

ХРИСТОВ, Д., 1913. *Балкански песни*. Бойни, маршови, химни и други за ученици, войници и за народа. Варна: „Зора" на Д. Костакев. [Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий", М 161].

ЧЕРТОК, М. (съст.), 2013. *Хрестоматия по истории зарубежной военной музыки: Франция, Англия, Германия*. Москва: Канон+, РООИ „Реабилитация". ISBN 978-5-88373-355-9.

REFERENCES

CHERTOK, M. (ed.), 2013. *Hrestomatia po istorii zarubezhnoy voennoy muzyki*: *Frantsia, Anglia, Germania*. Moskva: Kanon+, ROOI „Reabilitatsia". ISBN 978-5-88373-355-9. [in Rusian]

DVA, N/A. *Darzhaven voennoistoricheski arhiv.* ARK 17480, p. 56. [in Bulgarian]

DIMOV, V., 2022. Arhivnite zvutsi ot chernite diskove kato sazhiveno nasledstvo. In: *Sbornik dokladi ot Yubileyna mezhdunarodna nauchna konferentsia „50 godini traditsii i razvitie na balgarskia folklor"*. Plovdiv: AMTII „Prof. Asen Diamandiev". ISBN 978-619-7682-18-2. [in Bulgarian]

HRISTOV, D., 1913. *Balkanski pesni*. Boyni, marshovi, himni i drugi za uchenitsi, voynitsi i za naroda. Varna: „Zora" na D. Kostakev. [Natsionalna biblioteka "Sv. Sv. Kiril i Metodiy", M 161] [in Bulgarian].

IVANOV, A., 1979. *Voennite orkestri v Bulgaria*. Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian]

IVANOV, A., 1985. *Bez pesen ne mozhe voynikat*. Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian]

IVANOV, A., 2014. *Istoricheski koreni i traditsii na duhovite orkestri v Bulgaria*. Sofia: Zharava. [in Bulgarian]

KRACHEVA, L., 2008. *Balgarska muzikalna kultura. Ot drevnostta do nashi dni*. Sofia: Mars. [in Bulgarian]

MITOV, M., 1912. *Veseli pohodni pesni*. Sbirka ot deset pesni za triglasen hor za vsichki balgarski uchilishta. Sofia: pechatnitsa na S. M. Staykov. [Natsionalna biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, M 435]. [in Bulgarian].

PEYCHEVA, L., 2019. *„Narodniyat duh“ v avtorskite pesni ot Bulgaria*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“. ISBN 978-954-07-4875-7. [in Bulgarian]

RUSEV, N., 1988 a. *Po sledite na edna bezsmartna pesen,* T. 1. Frantsia, Paris: Achevè d`imprimer sur les presses de l`Imprimerie de Montligeon 61400 Mortagne au Perche Dèpôt legal: Mai 1988 – № 13872. [in Bulgarian]

RUSEV, N., 1988 b. *Po sledite na edna bezsmartna pesen*. T. 2. Frantsia, Paris: Achevè d`imprimer sur les presses de l`Imprimerie de Montligeon 61400 Mortagne au Perche Dèpôt legal: Mai 1988 – № 13873. [in Bulgarian]

SAGAEV, L., 1960. *Maestro Georgi Atanasov*. Sofia: DI „Nauka i izkustvo“. [in Bulgarian]

MUSICAL CULTURE DURING THE BALKAN WAR

Abstract: The text presents the artistic heritage in Bulgarian musical culture, created, performed and dedicated to the Balkan War. The war as a counterbalance to life, but always in the name of a better life, is an event that echoes loudly and for a long time. The most powerful weapon of the Bulgarian in the wars was his spirit, and the spiritual culture he created was his shield. The alteration of the war through the prism of public response occurs in different ways and in different forms. The fighter fights with weapons, the artist with his creativity, but their intersection – the spirit - unites them. The research systematizes information about authors, genres and works that, in sound images supported by the power of speech, become the „flag“ of the Balkan War. Among the main questions to be answered in the exposition of the text are: who creates works in war time; what works of art war „gives birth to“; how the Balkan War echoes in music and in what genres; whether the war stops or stimulates creativity; who and what the created repertoire is dedicated to. This is a story of the Balkan War, interpreted in sounds, rhythms and words.

Keywords: *music;* march; song; Kapellmeister; composer; teacher; war

Dr. Galya Grozdanova-Radeva
Freelance researcher
Sofia, Bulgaria
E-mail: galiagrozdanova1@abv.bg

ПОГЛЕДЪТ НА ФРЕНСКОТО ИЗДАНИЕ “LA CORRESPONDANCE D‘ORIENT” ВЪРХУ БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА ПО ВРЕМЕ НА МЕЖДУСЪЮЗНИЧЕСКАТА ВОЙНА

гл. ас. д-р Глория Стоева
Военна академия „Г. С. Раковски“

Резюме: Основната задача на настоящата статия е да разгледа отразяването на Междусъюзническата война върху страниците на френския двуседмичен преглед “La Correspondance d‘Orient”. Целта е да се проследи оценката, която дава френското издание на българската политика по време на войната. Посредством разглеждането на няколко броя на журнала се проследява тенденцията на представяне на българската политика и изводите, до които стигат някои от авторите на статии. Журналът предизвиква интерес и с това, че основната му задача е да отразява всичко случващо се в Близкия Изток поради арабския произход на своите издатели и политическите цели, които те си поставят.

Ключови думи: Междусъюзническа война; периодичен печат; Франция; Османска империя

Проучванията на печата от времето на Балканските войни често дават една по-различна гледна точка на читателите. Както е известно, периодиката може да се изследва от специалисти, работещи в различни сфери на хуманитарните, политическите и социалните науки, в зависимост от търсената интерпретация и поставен проблем в нея.

Статията се фокусира върху конкретно издание, което отразява вижданията на френската и франкофонската арабска общност от Сирия и Ливан (Леванта) върху втората Балканска война. Този изследователски ракурс е избран поради две причини. На първо място, посредством подобно издание се моделира виждането на читателя спрямо Османската империя, както във Франция, така и сред католическата арабска общност в Леванта, а на второ място се поставя нова гледна точка при анализирането на събитията в Югоизточна Европа, което може само да обогати досегашните разработки, посветени на войните от 1912 – 1913 г.

Френските колониални интереси в Близкия Изток датират от средата на XIX век. Нейната мисионерска, цивилизаторска мисия се състои в това да разпространи френския език и култура посредством създаване на училища в Османската империя и най-вече в Леванта: 500 училища, които представляват 40% от общия брой на чуждестранните учебни заведения в империята (Burrows 1986, p. 110). Техният най-голям конкурент е Италия. През този период започва и масовизирането на изпращането на духовен потенциал от Франция посредством религиозни ордени. Освен това, от този период датират и сериозните връзки между маронитите в Леванта и Франция, която им става най-близък съмишленик и основна опора в опитите за постигане на политически цели. (Ivanov 2019).

Периодичният печат, издаван по време на война, е пряко свързан с позицията, която заемат неговите издатели и автори на статии и анализи. Френското издание “La Correspondance d‘Orient” не е изключение от този добре познат модел. Новата гледна точка спрямо Балканите е страничен поглед на друга подвластна на Османската империя територия.

Изданието се печата в столицата на Франция на всеки две седмици, а от подзаглавието му се разбира и обектът на отразяване и анализ – „Икономически, политически и литературен преглед“. На страниците на двуседмичника има актуална информация за Близкия Изток, като доста често статиите са подредени точно в тази последователност – на първо място икономическите, на второ политическите и на последно място са културните събития и представяне на издавана литература. В отделен раздел „Факти и документи“ се поставя акцент и на публикуването на документи и писма на дипломати, дипломатически ноти, както и препечатки на договори, споразумения и други актуални материали.

В издадените броеве по време на Балканските войни са публикувани материали на общественици, активни дипломати, икономисти, даващи сведения за отразяваните събития.

Авторите на двуседмичника са от арабски произход. Тук на преден план излиза френската политика в Близкия изток, като може да се каже, че те са именно продукт на успешното ѝ прилагане. Те са франкофони, защитават официалната френска политика в Сирия и Ливан и настояват за решаване на техния национален въпрос чрез посредничеството на Франция. И двамата са политически и икономически емигранти, като се установяват в разгара на арабската емиграция в посока Египет, Тунис и Франция.

Жорж Самне е доктор по професия, роден в Мансура, Египет, но в семейство на гръцки православни родители от Сирия. Той проявява широка обществена дейност, като освен издател на журнала, с който се занимава тази статия, е и автор на книги, посветени на съвременните за периода проблеми – Източният въпрос, Ливанската автономия, ционисткият въпрос, автономия на Сирия, панислямизмът, написва биография на Реймонд Поанкаре и още редица книги. През 1908 г. заедно с друг франкофон Шекри Ганем поставят началото на „Общество на приятелите на Ориента“. Това е и неговият съиздател на “La Correspondance d‘Orient”. По време на Първата световна война Жорж Самне е и съосновател на Централния сирийски комитет, който активно защитава единството и прокламира независимостта на Сирия. По думите на Самне, комитетът цели да „направи абсолютно всичко по силите си, за да могат сирийците да постигнат спасяването на страната си с помощта на Франция, чиято помощ, синовете на Сирия винаги са признавали“.[1]

Шекри Ганем е роден в Бейрут в маронитско семейство и също е франкофон и защитник, но на независим Ливан. Той, също както Жорж Самне, се установява в Париж в началото на XX век. Неговото име се свързва с първия Арабски национален конгрес във френската столица, състоял се на 21 юни 1913 г., в разгара на Междусъюзническата война. Интересен факт е, че неговият брат е свързан с младотурската революция.

При анализирането на издавания от двамата преглед “La Correspondance d‘Orient” от времето на Междусъюзническата война се забелязва различно отношение спрямо България, в сравнение в периода на Балканската война. Докато първият конфликт е поощряван и предаван с обширни репортажи и донесения, по време на втората се забелязва и една „умора“ в нейното отразяване. Тази тенденция е присъща до голяма степен и за останалите европейски издания по това време.

Вторият брой на “La Correspondance d‘Orient”, от месец юни, излиза в деня на „престъпното безумие“, но новината за избухналата нова война още не е отразена. Уводната статия посреща читателя със заглавие на пър-

ва страница „Равновесието в Средиземноморието“. От нея става ясно, че се е състояла среща на Ориенталския комитет, чиито президент е Луи Барту. Присъстват представители от Гърция, Сърбия и „Приятелят на Франция“[2] турският ген. Мохамед Шериф паша. Като участник на тази официална вечеря е записано името на българския представител професор М. Поповлиев. Неговото име се споменава един единствен път, поради което и не е невъзможно да се проследи ролята му на тази официална среща. Личността му може да се свърже единствено със създаването на сръбско-българския комитет за икономическо сближение през 1911 г. (Veleva 2005, p. 275), както и с командироването му в Париж от Министерство на войната при подписването на договор с Османската империя през 1914 г.[3]. Комитетът обсъжда патосно ролята на Средиземно море в историята, а България е представена като „новодошла“, която тепърва предстои да се покаже като средиземноморски народ[4].

В „Политическия бюлетин“ на разглеждания брой се прави опит да се отразят проблемите между балкански народи чрез съществителното „кавга“. Изразява се мнение, че проблемна за балканските съюзници си остава Македония и със своите действия те могат да си навлекат други, по-сериозни проблеми. Задава се реторичният въпрос „Какво остава от братските Балкани, понеже техните народи не са се освободили от турското иго, за да се замени и да се наложи още по-тежък международен контрол?“[5] върху тази територия. С тази своя констатация, анонимният автор навярно допуска вмешателство в установяването на мира, щом участниците не могат да се договорят дори след подписването на мира в Лондон. Според анализатора „бъдещето на Балканите трябва да бъде мирът“, а политиците да се вслушат в дипломатите, които призовават за запазването му.

В този брой са публикувани множество сводки, ден по ден, относно Лондонската конференция, изказвания на сър Едуард Грей, на Никола Пашич, дипломатически ноти, депешата на цар Фердинанд до руския цар и други дипломатически сводки. Цитира се министър Данев по време на конференцията за границата с Османската империя (Мидия-Енос), като не се прави анализ на неговите думи, а се поставя обширен контрацитат на сръбския министър Попович, че страната му е направила пропорционално по-големи жертви във войната от другите съюзнически държави, но „тя беше лишена от плодовете на своята победа“. Тук се визира сръбско-албанската граница и пътят към Подгорица, но е факт, че българската позиция остава без анализ, докато сръбската и гръцката, както ще се види в следващите броеве, доминират и се защитават с разнообразна информа-

ция. Изданието не спестява договореностите между Сърбия и България, но чрез цитиран коментар от Никола Пашич от 28 май, което представлява едностранчиво представяне на спорните територии и тълкуване на българското решение да овладее Одрин, както и въпросът за подялбата на Македония.

След подписването на мирния договор на 14 май 1913 г. в Лондон, външните министри на участничките във военния конфликт продължават да заседават, за да изяснят спорните въпроси по договора. Всичко това е отразено под формата на информационна сводка на страниците на изданието.

Статии в подкрепа на България в тези военновременни броеве не се откриват. Гледната точка на българската външна политика се отразява чрез оповестяването на конкретно действие, като подаването на оставката на министър-председателя Гешов, или определянето на границата с Гърция. България обаче фигурира в изказани мнения и коментари на различни общественици на съседни на нашата държава страни. Необходимо е да се изтъкне също, че тази тенденция явно се превръща с времето в закономерност.

На 1 юли 1913 г. излиза брой №115, в който се застъпва икономическото измерение на войната и нейните последствия, защото в Париж е организирана поредната финансова конференция. Този път в програмата ѝ са включени доклади за всички балкански страни, участващи в конфликта, а България е представена от Теодор Теодоров. Както в този брой, така и в следващите, България присъства доста вяло, информацията за страната е схематична и непълна. Може да се направи предположение, че това се дължи не само на политиката на Франция спрямо България, към която никога не е имала сериозен дипломатически и икономически интерес, но и поради липсата на повече информация за нея. Интересът на френското общество към Балканската война намалява с всеки изминал месец. Докато в самото начало на избухването на войната, на страниците на различни френски печатни издания присъстват сводки, анализи и се коментират дори военните действия, то след избухването на Междусъюзническата война интересът рязко спада. Изтощението, пренасищането с информация за този далечен край на Европа, са налице. Кореспондентите, прикрепени към военните щабове, са се прибрали в своите страни, а в България остава Гюстав Бабен от "L`Illustration". Според доц. д-р Георги Пеев, българските репортажи не достигат до Париж понеже е прекъсната телеграфната връзка (Peev 2023, p. 77). Въпреки прекъсването на телеграфа, има и други начини за получаване на сведения от България, понеже, при желание, пресата може да отрази дори дипломатическите действия на българското правителство.

Статиите по време на Междусъюзническата война не анализират в дълбочина българската позиция за войната и не представят българската гледна точка. Може да се допусне, че това се дължи на неразбирането ѝ и на многократно по-активните дипломати на бившите съюзници на България. Освен това, френската външна политика вече е избрала коя страна в този конфликт да подкрепи и няма дипломатически ходове, които да променят политическия курс на страната.

Поради липсата на активни кореспонденти в София, в юлски брой е публикувано „Писмо от България“ с дата 7 юни 1913 г. и с автор Ж. Гибер. В това старо и неактуално писмо авторът описва защо Битоля не може да присъства в списъка със загубените от българите територии. Авторът нарича града „сърцето на Македония“, където е ситуирана „масата от българско население в Македония“. Тук Гибер прави и едно много точно описание на бъдещата война. Той твърди, че „всеки ден ние повтаряме, че войната между съюзниците е невъзможна, това би представлявал невероятен международен скандал. Въпреки това, едва ли има начин да се излезе от текущата ситуация“. Той обаче свързва цялата криза със съюзниците с това, че в България има правителствена криза с кабинета на Данев и завършва своя анализ с това, че ако „телеграфът не донесе новината за формирането на министерство, мирът ще бъде в сериозна опасност“.[7]

На 1 август титулната страница на вестника излиза със заглавие „Войната отива към своя край“, въпреки че отразяването ѝ почти не фигурира в изданието. Една от първите фрази в този брой бележи и цялото съдържание: „българският устрем, внезапен и страховит, се е сблъскал с гърдите на сърби и гърци“. Информацията, с която разполагат от редакцията очевидно е сръбска, понеже се твърди, че ако българската армия не успее да се укрепи по своята граница, то сръбската армия ще стигне столицата София и че вече три сръбски армии са преминали границата. Българските „диригенти“ трябвало да направят всичко по силите си, за да спестят на страната си този „върховен срам“. Изданието ясно застава на сръбска страна, като се правят сравнения дори за воденето на битки. По адрес на българската армия се използва определението „зверски“, когато става дума за провеждането на бойни действия, а за сръбската армия, че в нея „достойният суров сръбски селянин“ проявява „човечност и доброта“[8]. Откровеното сърбофилство не спира дотук, а се дава категорична оценка и на информацията, която се получава от Белград и София. Докато тази, идваща от сръбската столица е „трезва и винаги сигурна“, то от българската пристига „изфабрикувани на Балплац новини“ (б.а. прави се аналогия с Ви-

енския конгрес). Сръбският щаб изчаквал окончателната победа и тогава публикувал със закъснение дадена новина, сръбският щаб проявявал „военна дискретност“, докато българският печат не постъпвал така. Тези думи са откровено признание за забавянето на информацията, публикувана и в самото издание “La Correspondance d‘Orient”.

Едва в този брой № 117 се прави опит да се демонстрира някакво слабо доловимо съчувствие спрямо България. От доскорошна силна армия, чиито победи са отразявани в цялата френска преса се достига до там, че тя е принудена да се отбранява, но изданието не коментира само тази страна на медала. Анонимен автор прави едно недвусмислено съждение: „България е нападната едновременно от всички страни. Но това не е най-жестокото изпитание за нея. Има в живота на хората един час (в повечето случаи уникален час), когато късметът е най-благосклонен; щастливите хора и щастливите нации са онези, които притежават умението да се възползват от този уникален шанс, когато им се е предоставил такъв. Българите не умееха да чакат мига на съдбата, за да го сграбчат, това е онова, което днес изкупват. И все пак, онова, което е по-тежко от самото нашествие (б.а. на съюзниците), по-жестоко от това да си пропуснал възможността, която ти се предоставя един път на десет века, са зверствата, които са извършени от частите – по-точно от комитаджиите – е разказът, който ще навреди на България повече от всички нейни поражения“[9]. Изданието коментира и геополитическият аспект от новата политическа действителност, като защитава интересите на Европа с твърдението, че непревзет от никого Константинопол ще остане далеч от бъдещи балкански кавги. Анализът на събитията става все по-задълбочен, което показва и основната роля на този френско-арабски журнал. Според автора на статията, посветена на войната, е необходимо балканските държави да проявят мъдрост при подписването на договорите: „Балканите трябва да се организират от Балканите, а не от тази европейска дипломация, която за пореден път показа неспособността си да направи нещо добро на Изток, нито едно от нейните решения не беше спазено и това е добре. Тя вярваше в победата на Турция и провъзгласяваше status quo (състояние на статукво), но европейска Турция вече не беше османска. (…) Единственият положителен резултат, получен от тази дипломация, беше недоволството на всички – сърбите в Албания, черногорците в Скуфари, гърците в Епир, турците в Адрианопол, българите в Константинопол, румънците в Силистра“[10]. Статията завършва с призив Европа да поддържа мира и разбирателството, актуална тема за XX и XXI век.

В същия брой се появява писмо от Отон Фостиропулос, френският аташе в Атина от 1882 г., който представя не за първи път гръцката гледна точка пред читателите. Неговото писмо е от 12 юли 1913 г., но публикувано една на 1 август. След дълъг анализ за войните на Балканите, авторът изказва една откровена теза, че Гърция трябва за благодари на кабинета на Данев за това, че започва война, която „допринася за избавлението на значителен брой гърци, застрашени от най-тежко робство, и даде възможност на днешните гърци да покажат, че са достойни потомци на Леонид и Темистокъл“[11]. В следващия брой № 118 оценката за българската политика вече се променя и страхът му се свързва с присъствието на българи в Тракия, което представлява „постоянна опасност за живота, честта и богатството на гърците“ и продължава с това, че преговорите в Букурещ „ще се увенчаят с успех само при условие, че се осигури равнопоставеност на Изток между балканските държави и предотвратяването на падането на гърците под българско иго“[12].

Изводите, които могат да се направят са, че изданието е достатъчно специфично, за да успее да даде пълна представа за френските настроения спрямо България, но в същото време то е симптом за загубата на всякакво доверие в политиката на България. Очевиден е интересът на издателите, които защитават френската гледна точка посредством публикуването и на „писма“ на френски аташета и журналисти, а причина за това е желаното покровителстване от Париж на католическото население в Леванта. След време ще се окаже, че техните идеалистични представи за Франция ще угаснат с решенията на Версайската мирна конференция и мандатната система на Лигата на нациите (позната в България повече като Общество на народите), когато Сирия е предадена като подмандатна територия на Франция, населението ѝ е раздирано от противоборството между сунити, шиити и християни, а независимостта остава далечен блян. Надеждите за самостоятелен Ливан и Сирия се сблъскват с оръжието на Великобритания и Франция, които постигат дългоочакваното, но не дълговременно влияние в Близкия Изток.

В следващите години, Франция се отдръпва от България и спира да инвестира в нея, като погледът ѝ се насочва към кралство Сърбия. В междувоенния период съседно Кралство на сърби, хървати и словенци става дори зависима от кредитирането на държавата от френските банки чрез сключването на изгодни кредити с ниски лихви, а модернизацията на армията ѝ преминава през доставките на военно оборудване и въоръжение отново от Франция (Grumel-Jacquignon 1999, p. 171).

Арабско-френското издание “La Correspondance d‘Orient” е един от примерите за отразяването на Източната криза по време на Междусъюзническата война. Неговите автори доказват, че се лутат около това как да отразят събитията така, че да покажат интересите на Франция в Близкия Изток, в който попада и Балканския полуостров, по такъв начин, че у читателя да се създаде усещане за съпоставка с положението на християнското население в Сирия и Ливан.

БЕЛЕЖКИ

1. Al- Fatat (New York, NY), December 19, 1917, p. 1 [https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/nahwa-suriya-towards-syria Дигитален архив Wilson Center, посетен на 15 май 2023]
2. Pages de gloire, 26 mars 1916, p. 3-4
3. ЦДА, ф. 258К, оп. 1, а.е. 1062
4. La Correspondance d'Orient, №114, 16 juin 1913, p. 532
5. La Correspondance d'Orient, №114, 16 juin 1913, p. 543
6. La Correspondance d'Orient, №114, 16 juin 1913, p. 554
7. La Correspondance d'Orient, №115, 7 Juillet 1913, pp. 16-18
8. La Correspondance d'Orient, №117, 1 Aout 1913, p. 98
9. La Correspondance d'Orient, №117, 1 Aout 1913, p. 100
10. La Correspondance d'Orient, №117, 1 Aout 1913, p. 103
11. La Correspondance d'Orient, №117, 1 Aout 1913, p. 112
12. La Correspondance d'Orient, №118, 16 Aout 1913, p. 162

ЛИТЕРАТУРА

ВЕЛЕВА, Л., 2005. *Търговско-индустриалните камари в България 1894 – 1919 (Организация и дейност).* София: Авангард Прима. ISBN - 954-323-153-2.

ИВАНОВ, Н., 2019. *Френските католически училища в Османската империя: от средата на 30-те години на XIX в. до Първата световна война*. София: Симолини 94. ISBN - 978-619-7265-66-8.

ПЕЕВ, Г., 2023. *Военни аспекти на българо-френските отношения от 1878 до 1918 година*. София: НБУ. ISBN - 978-619-233-238-9.

BURROWS, M., 1986. ‚Mission civilisatrice‘: French Cultural Policy in the Middle East, 1860-1914. *The Historical Journal*, Vol. 29, No. 1, pp. 109 – 135.

GRUMEL-JACQUIGNON, F., 1999. *La Yougoslavie dans la stratégie française de l’entre-deux-guerres (1918-1935): aux origines du mythe serbe en France*. Bern / Berlin / Bruxelles / Frankfurt / New York / Wien. ISBN - 978-3906762883.

REFERENCES

BURROWS, M., 1986. ‚Mission civilisatrice‘: French Cultural Policy in the Middle East, 1860-1914. *The Historical Journal*, Vol. 29, No. 1, pp. 109 – 135.

GRUMEL-JACQUIGNON, F., 1999. *La Yougoslavie dans la stratégie française de l'entre-deux-guerres (1918-1935): aux origines du mythe serbe en France*. Bern / Berlin / Bruxelles / Frankfurt / New York / Wien. ISBN - 978-3906762883.

IVANOV, N., 2019. *Frenskite katolicheski uchilishta v Osmanskata imperia: ot sredata na 30-te godini na XIX v. do Parvata svetovna voyna*. Sofia: Simolini 94. ISBN 978-619-7265-66-8. [in Bulgarian].

PEEV, G., 2023. *Voenni aspekti na balgaro-frenskite otnoshenia ot 1878 do 1918 godina.* Sofia: NBU. ISBN - 978-619-233-238-9. [in Bulgarian].

VELEVA, L. 2005. *Targovsko-industrialnite kamari v Bulgaria 1894 – 1919 (Organizatsia i deynost).* Sofia: Avangard Prima. ISBN - 954-323-153-2. [in Bulgarian].

THE VIEW OF THE FRENCH EDITION „LA CORRESPONDANCE D'ORIENT“ ON BULGARIAN POLITICS DURING THE SECOND BALKAN WAR

Abstract: The main purpose of this article is to examine the coverage of the War Between the Balkan Allies on the pages of the French biweekly review „La Correspondance d'Orient“. The aim is to trace the French edition's assessment of Bulgarian politics during the war. Through the examination of several issues of the journal, the trend of the presentation of Bulgarian politics and the conclusions reached by some of the authors of articles are traced. The journal is also of interest in that its main task is to cover everything that is happening in the Middle East due to the Arab background of its publishers and the political goals they set for themselves.

Keywords: Second Balkan War; periodical press; France; Ottoman Empire.

Dr. Gloria Stoeva, Assist. Prof.
ORCID iD: 0000-0003-3428-2563
Military History Studies Scientific Section
Defence Advanced Research Institute
Rakovski National Defence College
82, Evlogi i Hristo Georgievi Blvd.
1504 Sofia, Bulgaria
E-mail: g.stoeva@rndc.bg

ОТНОШЕНИЕТО КЪМ ЕВРЕИТЕ В СЪСТАВА НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ ПО ВРЕМЕ НА БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912 – 1913 г.)

Даниел Стоянов
Отдел „Държавен архив“ – Русе

Резюме: Основният акцент в настоящата публикация е отношението към българските евреи под пагон по време на Балканските войни. Дали се е разчитало на тях или по-скоро са ползвани като „черноработници“. Дали са задоволени религиозните им потребности на фронтовата линия. Отношението към тях на техните празници, дали им е позволено да празнуват или не. На база на документите и ползваната литература изводите, които мога да направя, са, че уважението към българските евреи в редиците на Българската армия от страна на висшето командване го има. Това си проличава при назначаването на равини на фронта, даването на отпуск на войниците, които не са на пост, в празнични за тях дни, в назначаването им в полеви лазарети. Разбира се, уважението е валидно и за двете страни. Евреите от своя страна приемат каузата за национално обединение и служат в подразделенията на армията ни.

Ключови думи: българска армия; български евреи; Балкански войни; отношение; равин; Главно равинство

Обикновено, когато се говори за евреи в България, всички вперват поглед в 40-те години XX век и акцията по тяхното спасяване от лагерната система в Националсоциалистическа Германия. Това безспорно е подвиг на родната ни интелигенция, предвид че страната ни е член на Оста, а е известно на всички какво се случва с представителите на юдаизма в европейските страни членки на съюза, начело на който е Германия на Адолф Хитлер.

Относно периода на появата на евреи по българските земи някои изследователи по въпроса считат, че трябва да се върнем до Средновековието. Един от тези автори – Карахасан-Чънар, ни връща до 811 година, когато Крум разбива войските на Източната римска империя при Върбишкия проход, където сред пленниците има евреи. Пак той отбелязва, че през X век в Силистра, Видин, Никопол и София се преселват т.н. романски евреи (Karahasan-Chanar 2005, p. 75). От друга страна, Цви Керен отмества пристигането на евреите по земите ни още по-назад във времето, като се позовава на надпис, който е намерен край село Гиген, Никополско и е датиран II – IV век. Надписът разказва за главата на местната синагога – Йосей (Keren 2009, pp. 29 – 30). Броят на евреите по българските земи нараства лавинообразно след Едикта от Гранада (1492), в края на Реконкистата, т.е. по времето на Османското владичество. Евреите дошли от Испания стават известни като сефаради. Карахасан-Чънар споделя данни, че такива евреи са заселени в София, Пловдив и Видин. Същият автор споделя данни на Евлия Челеби от XVI век, който отбелязва, че в София има заселени около 15 000 хиляди души. Отбелязана е и числеността и в другите по-големи градове, само че в брой семейства (Karahasan-Chanar 2005, pp. 76 – 77). Видно е, че с течение на времето те се устройват тук, а след Освобождението на България от османска власт активно се включват във всички сфери на живота на младата Трета българска държава. Военният живот на Княжеството, а по-късно Царството, не прави изключение. Евреи се изкачват по чинната стълбица на родната армия, като примери за това са подофицер Яко Мошов, подпоручик Давид Мизхари, подпоручик Рахмим Мошон Гарти, фелдфебел Насим Меворах Хаимов, поручик Себатай Аврамор-Буко. Трябва да отбележим също така, че еврейски войници са кавалери на ордени „За храброст“. Лекари с еврейски произход също се подвизават в редиците на Българската армия, примери за такива са д-р Самуел Леви, д-р Насо Таджер, д-р Израел Леви и други (Nedyalkov 2021, pp. 14 – 19). Също така паметници в някои наши градове, като този в Дупница на входа на Градската градина, също са своеобразни

белези за това, че част от тях са прегърнали българската кауза за национално обединение.

Държа да подчертая, че изложените от мен твърдения по темата за отношението към евреите в Българската армия са на базата на документи съхранявани в отдел „Държавен архив“ – Русе във фонд 163К – Еврейска община – Русе. С документалното богатство на фонда се запознах в течение на работата ми по дигитализацията му. Подбрал съм четири документа за периода, който ни интересува. Подредил съм документите хронологично, като те обхващат периода 13 февруари 1912 г. – 2 април 1913 година.

Първият документ е телеграма, която е от 13 февруари 1912 г. от Консисторията на Равинството в София, която е кратка и ясна: *Пращайте списък на войници съгласно окръжно 840*[1]. За съжаление списъкът или поне негово копие липсва, но недвусмислено можем да заключим, че Българската армия като институция отворя „вратата“ си за представители на националните религиозни малцинства не само във военновременни периоди, когато е нужна жива сила в сраженията, но и в мирно време. Министерството на войната разчита на тези български граждани и им има доверие.

Връзката между духовенството и Българската армия в този период е изключително силна. Наличието на полкови свещеници е доказателство за това. Как стои въпросът при представителите на различните от православното християнство религии? Вторият документ, за който ще стане дума, разкрива точно това. Той е с дата 10 октомври 1912 г., т.е. два дни след започването на Балканската война. Главното равинство в София издава удостоверение с № 812 на името на Исак Бехмогараш от Русе, който е свещеник: *... в удостоверение на това, че съгласно решението на началника на щаба на действуващата армия № 443 от 7-ий того, с[ъс] заповед на Главното равинство № 808 от днес се командирова на бойното поле за изпълнение на свещенически длъжности при войниците евреи ...* [2] Видно е, че командването на армията се отнася с разбиране към нуждите на войниците с юдейско вероизповедание, като за целта е мобилизиран равин. Съответно показана е готовност да се съобразят с религиозните различия на подчинените им войници в името на това да няма пренебрегнати.

Следващият по ред документ е писмо от Исак Хасон до Русенското израилско синагогално настоятелство относно причини, които не са предмет на нашето изследване. Ще направя акцент върху две части от самото писмо. Първата е в самото начало и е следната *...Исак (Какум) Хасон, санит[ар] редник в I-ва полска болница 10-а дивизия...* [3], а втората е *... Подписаний началник на I/10 полска болница удостоверявам, че горния подпис в насто-*

ящото заявление е действително подписан от Исак Какум Хасон, запасен редник в поверената ми болница.

гр. Чанта, 21 I 1913 година

Началник на болницата,

санитарен майор подпис [не се чете](печат)[4]

Оттук става ясно, че евреите в Българската армия не са използвани само като редови войници в окопите. На тях се е разчитало да действат на критични места, които са малко по-далеч от фронтовата линия, а именно военнополевите болници. Към тях не се е гледало с недоверие и е видно, че са поставяни на позиции с изключителни отговорности, като живота и здравето на пострадалите от сраженията войници. В представения от мен втори фрагмент от писмото става ясно, че на войниците от еврейски произход им е оказвана подкрепа, когато се нуждаят от такава, било то и в казуси от цивилен и личен характер. Те не са пренебрегвани и загърбвани при попадане в неприятности.

Последният документ е окръжно от Главното равинство в София до Еврейските общини в страната във връзка с циркуляр на военното ведомство от 2 април 1913 г., който засяга пускането в отпуск на ... *свободните от служебни наряди войници от израилско вероизповедание, за извършване на религиозните си обреди...* [5]. В случая имаме поредно доказателство за това, че Българската армия като институция уважава своите войници с юдейско вероизповедание. Видно е, че е предвидено тези евреи, които не са на пост, да бъдат освободени, за да празнуват съответния празник от юдейския религиозния календар.

В заключение можем да направим извода, че към българските евреи в Българската армия по време на Балканските войни не е имало по-лошо отношение, отколкото към останалите войници. Към тях командните върхове се отнасят с разбиране и уважение, особено към техните религиозни различия, за това свидетелства изпращането на равин на франта и даването на отпуск по време на религиозните им празници. Видно е от изложените документи, че юдеите са поставяни на позиции според възможностите им, било то на бойното поле или в болничните пунктове около фронтовата линия, а не само на позиции близки до черноработничеството.

БЕЛЕЖКИ

1. ДА – Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 4, л. 6.
2. ДА – Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 4, л. 1.
3. ДА – Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 7, л. 7.

4. ДА – Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 7, л. 7 гр.
5. ДА – Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 4, л. 7.

ЛИТЕРАТУРА

КАРАХАСАН-ЧЪНАР, И., 2005. Етническите малцинства в България. История, култура, религия, обреден календар. София: ЛИК. ISBN 9546076783.

КЕРЕН, Ц., 2009. Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788 – 1878. София: УИ „Свети Климент Охридски“. ISBN 9789540727981.

НЕДЯЛКОВ, Д., 2021. Българската армия и спасяването на българските евреи 1941-1944. София: „Проф. Марин Дринов“. ISBN 9786192451103.

REFERENCES

KARAHASAN-CHANAR, I., 2005. *Etnicheskite maltsinstva v Balgaria. Istoria, kultura, religia, obreden calendar.* Sofia: LIK. ISBN 9546076783. [In Bulgarian].

KEREN, TS. 2009. *Evreiskata obshtnost v Ruschuk. Ot periferia na Osmsnskata imperia do stolitsa na Dunavskia vilaet 1877 – 1878*. Sofia. UI "Sveti Kliment Ohridski". ISBN 9789540727981. [In Bulgarian].

NEDYALKOV, D., 2021. *Balgarskata armia I spasyavaneto na balgarskite evrei 1941 – 1944.* Sofia. "Prof. Marin Drinov". ISBN 9786192451103. [In Bulgarian].

THE TREATMENT OF JEWS IN THE BULGARIAN ARMY DURING THE BALKAN WARS (1912 – 1913)

Abstract: The main focus of the publication is on the treatment of Bulgarian Jews during the Balkan Wars. Were they relied upon or rather used as „black laborers“? Were their religious needs met on the front lines? Their treatment on holidays, whether they were allowed to celebrate or not. Based on the documents and literature used, I can conclude that there is respect for Bulgarian Jews in the Bulgarian army from the high command. This is manifested in the appointment of rabbis to the front, in granting vacations to soldiers who are not on duty for them on holidays, and in assigning them to field infirmaries. Of course, the respect is fair for both sides. The Jews, for their part, embrace the cause of national unification and serve in the divisions of our army.

Keywords: the Bulgarian Army; Bulgarian Jews; Balkan wars; attitude; rabbi, Chief rabbinate

Daniel Stoyanov
State Archive – Ruse
2, Stoyan Zaimov St.
Ruse, Bulgaria
E-mail: daniel.ivanov.stoyanov@abv.bg

РЕАЛНОСТ И МИТОВЕ ЗА ЕДНА ВЕЛИКА ДАТА (16 ОКТОМВРИ 1912)

д-р Марко Златев
Национален военен университет „Васил Левски“

Резюме: По време на Балканските войни 1912 – 1913 г. става бойното кръщение на българската военна авиация. На 16 октомври 1912 г. поручиците Радул Милков (пилот) и Продан Таракчиев (наблюдател) извършват първия боен полет като разузнават гр. Одрин. В продължение на десетилетия този исторически факт се изопачава и митологизира в българската справочна и историческа литература. В разработката се проследява появата на тези митове и тяхното разширяване, посочва се конкретното им съдържание в отделните издания, а така също и техните автори. Освен това са анализирани причините за появата на тези митове.

Ключови думи: българска армия; военна авиация; Балкански войни; митове

На 16 октомври 1912 г.[1] българската военна авиация получава своето бойно кръщение. Тогава поручиците Радул Милков (пилот) и Продан Таракчиев (наблюдател), в хода на започналата вече Първа балканска война, извършват първия боен полет за разузнаване на Одрин. Истината за него по безспорен и категоричен начин е доказана с документи от Държавния военноисторически архив (ДВИА) в гр. Велико Търново в книгата на Йордан Миланов още през 1995 година (Milanov 1995) и редица публикации на Димитър Тангълов.

Това наистина е велика дата в българската военна история, защото нашето военно командване, следейки отблизо италианския опит в Север-

на Африка една година по-рано, бързо оценява възможностите на новите средства за воюване (аеропланите) и предприема незабавно мерки за тяхното използване в предстоящите военни действия срещу Османската империя. Така България се превръща в държавата, която втора в света, но първа в Европа използва това ново бойно средство по време на война.

За съжаление, десетилетия наред този исторически факт, е изопачаван и невярно представян. Това води до появата на много митове[2] за това, което се е случило на тази наистина велика дата, като се твърди, че тогава е имало и бомбардиране, което е научно опровергано от изследователя Димитър Тангълов още през 1990 година. (Tangalov 1990, pp. 141 – 147)

Целта на настоящия доклад е да се проследи кога и къде се раждат митовете за тази дата, как те се разширяват, както и кои са техните автори. Поради ограничения обем на разработката, тук са използвани само публикации в периодични издания от миналия век, както и общодостъпни издания – книги – за периода от края на Втората световна война до наши дни. Специално внимание се отделя на спомените и публикациите на двамата известни авиатори в различни издания през годините.

Днес 16 октомври се отбелязва като празник на Военновъздушните сили. Малко известен факт е, че за първи път той е отбелязан преди близо 90 години като „Ден на българското въздухоплаване“. Това се случва на 20 и 21 октомври през 1934 г. (събота и неделя) на летище Божурище. Списание *„Родна авиация“* посвещава на това събитие кратък редакционен материал. От него става ясно, че е определено всяка година на 16 октомври да се чества българската авиация. В материала пише: *„Тая дата трябва да се запомни – тя е историческа и не само за младото българско въздухоплаване, а изобщо за авиацията, защото на 16 октомври 1912 година за пръв път се използва аеропланът за целите на войната. И малко по-рано италианците, в Триполитания, бяха си послужили със самолети, но само за разузнавателни цели. А на казания ден, 16 октомври 1912 г., за пръв път аеропланът послужи за чисто военна цел. Българският пилот Радул Милков, наедно с наблюдателя Топракчиев, извършиха първото бойно кръщене на аероплана, като изпълниха успешно възложената им задача с прелитане над обсадения Одрин“*[3]. От текста се вижда, че на посочената дата не е имало бомбардиране, а само разузнаване (прелитане). Тук обаче името на наблюдателя Таракчиев погрешно е изписано като Топракчиев (друг български летец).

През **1935 г.** месечното илюстровано издание на Дирекцията на въздухоплаването *„Летец“* публикува редакционна статия с доста ангажи-

ращо заглавие – „БЪЛГАРИТЕ – първи въздушни бойци“[4]. Полетът на 16 октомври 1912 г. е определен като *„първия боен разузнавателен полет над противника – гр. Одрин и укрепленията му“* [5]. За бомбардиране в тази статия отново не се споменава нищо.

След отпадането на ограниченията на Ньойския договор през лятото на 1938 г. военното въздухоплаване в България е легализирано и започва модернизирането на авиацията. Този процес продължава и в хода на започналата Втора световна война. Тогава се увеличават и публикациите, свързани с летателното дело в България и неговата история.

От **септември 1940** г. в България започва да излиза месечното илюстровано художествено списание *„Нашата авиация“* като частно издание, чийто главен редактор е Радул Милков, тогава „подполковник о. з.“. В неговия първи брой, в редакционна статия, под заглавие „Начало на българското военно въздухоплаване“, *вярно е отразено, че на 16 октомври 1912 г. полетът е бил разузнавателен*[6].

В следващия брой (**октомври 1940**) обаче, отново в редакционна статия, озаглавена „16 октомври (29.X.) 1912 год. Първите бойни летци в света са българи“ са предадени **спомените на самия Радул Милков**. В тях за въпросната дата той разказва: *„Моят наблюдател поручик Таракчиев имаше две бомби от руски произход, система „Гелгар“, алуминиеви, крушообразни, по 1½ кгр. едната. Кога ги бе хвърлил, не разбрах, защото той седеше зад мене, а като пилот, аз седях и управлявах самолета отпред, в носа на гондолата, но като се върнахме, узнах че бомбите хвърлил над Карагач“*[7]. Това е първото споменаване за хвърляне на две руски бомби от наблюдателя. За съжаление това твърдение е невярно и негов автор е самият Радул Милков.

В **броя от февруари (1941)** на същото списание написаното за хвърлените две бомби се повтаря от военния инженер, **полковник о. з. Васил Ранков**, който представяйки кратко българските авиатори пише: *„Поруч. [ик] Милков с биплан „Албатрос“. Летял над Одрин на 16.X.1912 г. с наблюдател пор.[учик] Таракчиев, като е направил ценни донесения по разположението на турските войски и хвърлил две бомби“* (Rankov 1941). Тук вече се твърди, че двете бомби са хвърлени от Милков.

Самият Радул Милков продължава своето твърдение и в следващи броеве на списанието от **април и май 1941** г., но по друг начин – че „…на 16.X.1912 г., *ние българите първи хвърлихме* върху противника две бомби от руски произход, по 1½ кгр. едната бомба, върху гарата на Кара-Агач при Одрин, *съставляваща военен обект“* (Milkov 1941). Тук има

съвпадение за вида, броя и теглото на бомбите, без да се споменава кой точно ги е хвърлил.

Политическите промени в България на 9 септември 1944 г. и краят на Втората световна война довеждат до „затишие“ в публикуването на исторически материали за Балканските войни. В началото на 50-те години на XX век обаче те отново се появяват.

Така, през септември **1953** г. армейският вестник *„Народна армия“* публикува **спомени на Радул Милков**, посветени на въздухоплаването и авиацията. Те са оформени в четири части, като последната е озаглавена „Историческото летене на 16 октомври 1912 г.“ (Milkov 1953). **В нея ветеранът вярно отразява събитията**, макар и описани доста подробно и художествено – **извършено е само разузнаване**, за което се разбира и от самото заглавие. Това е единственият път след Втората световна война, когато Радул Милков посочва истината **за този полет.** Основателен е въпросът каква е причината той да се откаже от предишните си твърдения? Днес, от далечината на времето, категоричен отговор на този въпрос не може да се даде. С голяма степен на вероятност обаче може да се предположи, че това са политическите репресии в България по това време срещу бившите „царски“ офицери. Да не забравяме, че Радул Милков е точно такъв. И още нещо, по това време в страната ни е осъждан както „германският фашизъм“, така и „българският монархофашизъм“. Списанието, чийто главен редактор е заслужилият летец, след като България става съюзник на Германия на 1 март 1941 г., публикува доста редакционни материали (с вероятен автор самият Р. Милков) за Хитлер и за победите на германското оръжие.[8] Възможно е страхът за собствения живот в тази обстановка да го е принудил този път да каже истината.

Три години по-късно (1956), списанието на Военновъздушните сили **„Авиационно дело“** публикува обширна статия на **о. з. полковник Продан Таракчиев**, посветена на българското въздухоплаване през Балканската война. (Tarakchiev 1956, pp. 58 – 64) За първия боен полет на 16 октомври той пише, че е било разпоредено да се разузнае противникът със самолет, както и какво точно е установено около Одрин. (Tarakchiev 1956, p. 58) Впоследствие обаче, като че ли между другото, той споменава и за бомбите. В статията пише *„Последният[9] носеше само една книжка за донесения, кошница с бомби – малък калибър (¼ кг) – и 6 тежки от по 7 килограма, които бяха завързани с върви под седалището на летците. Бомбите бяха хвърлени над самите войски (по-малките), а по-големите над града и гара Карагач, с което се постави началото на бомбардировъчната дейност на*

българското въздухоплаване“ (Tarakchiev 1956, pp. 58 – 59). Това е първото сериозно разминаване между двамата участници в първия боен полет, особено за вида, броя и теглото на бомбите.

Две години по-късно (1958) от печат излиза книгата *„Крила на Родината“* с автор Иван Т. Попов. За първия боен полет (16 октомври 1912 г.) в нея се посочва, **че Продан Таракчиев** *е хвърлил две бомби* (Popov 1958).

През **1961** г. Държавното военно издателство отпечатва книгата *„Военновъздушни сили“.* Тя е превод от руски език и е написана от колектив. Първата глава обаче е написана от българите **Георги Гинчев** и **Иван Иванов.** Главата е с обем от 20 страници и е озаглавена „Кратка историческа справка за развитието на българската авиация“. В нея правилно се посочва, че на 16 октомври 1912 г. е извършено разузнаване на Одрин. Според авторите обаче: *„Освен това за пръв път в света е бомбардиран противникът от въздуха. На гара Караагач при Одрин са хвърлени бомби „Одринка“ и „Гелгар“ (руска бомба)”*[10]. Тук се появява и името на една от бомбите – „Одринка“.

Междувременно, през есента на **1965** г., на страниците на вестник **„Поглед“**, са публикувани спомени на покойния вече[11] полковник **Продан Таракчиев**, които, според изданието, са писани в София през 1939 година.[12] Според тях, на 15 октомври е получена задача да се извърши разузнаване и бомбардиране на обсадения Одрин. За 16 октомври той пише: *„В една кошница, застлана със слама, бях подредил няколко малокалибрени бомби, руска фабрикация, а под самолета бях навързал с въженца други – по-големи, направени от ламарината на стари газени тенекии“.* По-нататък следва подробно описание на полета, хвърлянето на малките бомби, празната кошница, рязането на въженцата на големите бомби и техните попадения. Тук има известно съвпадение с публикацията от 1956 г., без да се уточнява броят и теглото на бомбите.

Десет години по-късно (**1975**) от печат излиза книгата на Коста Филипов *„Гневно небе“*, **която е** *художествено произведение* за измислен български летец и неговата годеница, самарянка през Балканската война. Всичко обаче е на фона на събития, свързани с други български истински авиатори. За 16 октомври 1912 г. там пише, че около гара Караагач *„Таракчиев отбеляза, че това е съсредоточаване на войски. Той хвърли по тях двете ръчни бомби, които беше взел със себе си. Едната бомба беше от тези, наречени по-късно „одринки“, а другата руска бомба „Гелгар“* (Filipov 1975, pp. 107 – 108). В текста има както съвпадения, така и различия от досегашните твърдения, но в художествено произведение това е допустимо.

През 1981 г. членът на Съюза на българските журналисти и на Съюза на българските писатели Цветан Цаков, на основата на неиздадените до тогава спомени на Радул Милков, пише книгата *„Балкански орли“*. Тя е определена като „документално-публицистичен очерк“, в който се отделя място и на събитията от 16 октомври 1912 година. Авторът цитира Радул Милков, който разказва: *„В самолета взехме две бомби – за проба. Едната беше наша фабрикация, квадратна с капсул. Тези бомби масово бяха използвани от нашите комити в Македония, използвани бяха и тук, край Одрин, затова ги наричаха „одринки“. Другата бомба беше алуминиева, тежка – килограм и половина, руска фабрикация, донесена от поручик Петров, който я купил от поручик Гелгар в Русия“* (Tzakov 1981, pp. 115 – 116). Самото бомбардиране е описано така: *„Летя в широк кръг над града и стигнахме до гара Карагач, гдето хвърлихме бомбите. Продан – „одринката“, а аз руската „Гелгар“* (Tzakov 1981, p. 116). Тук също има разминаване между двамата – както за бомбите, така и за това кой ги е хвърлил.

През следващите години тези сведения „от първа ръка“, взети за абсолютна истина и без да бъдат проверени, се пренасят в различни официални справочни издания и научни изследвания.

Така, в многотомната *енциклопедия „България“,* в статията за Радул Милков, това събитие е отразено така: *„На 16 окт.[омври] 1912 извършва заедно с летеца наблюдател Пр.[одан] Таракчиев боен полет със самолет над Караагач, при който екипажът разузнава и хвърля бомби над тур.[ските] позиции – първата в света бомбардировка от въздуха“*[13].

През 1988 г. излиза от печат сериозен труд, посветен на историята на българската войска под заглавие *„Българската армия 1877 – 1919“*. Авторите, известни военни историци от тогавашния Институт за военна история към Генералния щаб на Българската армия, пишат: *„На 16/29 октомври 1912 г. пилотът поручик Радул Милков и наблюдателят поручик Продан Таракчиев с биплан „Албатрос“ извършват първия боен полет на българската военна авиация. Двамата разузнават разположението на противника в Одринската крепост и хвърлят две ръчни гранати („Гелер“ – руски) и саморъчно направена „Одринка“ над важния военен обект гара Караагач“* (Vasilev, Valkov, Mitev 1988, p. 273). Тук е очевидна грешката в наименованието на граната „Гелер“ вместо „Гелгар“, което може да се сметне и за коректорски пропуск, но пък „Одринката“ е „саморъчно направена“.

През есента на същата година излиза от печат *„История на военната авиация на България“*, написана от научен колектив от същия институт. В

нея, за съжаление, се повтаря написаното в предишния труд (вече без грешката) (Andonov et al. 1988, p. 21), което е съвсем естествено.

Девет години по-късно (**1997**) шестчленен **колектив от Националния военноисторически музей,** начело с тогавашния му началник полковник доктор Петко Йотов, пише енциклопедичен справочник, посветен на Българската армия в Балканската война. В него авторите, доверявайки се на написаното от колегите им от Института за военна история, но игнорирайки труда на Йордан Миланов от преди две години, в статията за Радул Милков пишат: *„На 16 октомври 1912 г. поручик Р. Милков заедно с наблюдателя поручик Продан Таракчиев извършва с биплан „Албатрос“ първия боен полет на българската военна авиация. Двамата разузнават разположението на противника в Одринската крепост и хвърлят две ръчни гранати („Гелер“ – руски) и саморъчно направена „Одринка“ над важния военен обект гара Караагач“* (Yotov et al. 1997, p. 122). От пръв поглед се вижда, че текстът е едно към едно (даже с грешката) от труда за Българската армия. В статията за Продан Таракчиев в справочника е записано: *„На 16 октомври 1912 г. заедно с пилота Р. Милков извършва първия боен полет на българската бойна авиация. Над гара Караагач те извършват разузнаване на противника и хвърлят ръчни бомби, което всъщност е първата бомбардировка от въздуха“* (Yotov et al. 1997, p. 178). **Написаното в** този справочник умножава многократно разпространението на мита за извършената бомбардировка на този ден.

Началото на настоящото столетие е белязано с появата на нови справочни издания и книги в областта на военната авиация. Така през **2003** г. колектив от **историци от Софийския университет „Св. Климент Охридски” издава „История на България по дати**“. В нея срещу 16 октомври 1912 г. четем: *„Българските летци поручик Радул Милков и подпоручик Продан Топракчиев извършват първата в света бомбардировка на гара Караагач край Одрин“* (Katsunov et al. 2003, p. 224).

Погрешно изписаното тук звание на наблюдателя – „подпоручик“ вместо „поручик“ – е несъществен пропуск в сравнение с объркване на фамилията му „Таракчиев“ с тази на друг български пилот от онова време „Топракчиев“ (Христо).

Същата година (2003) са издадени и непубликуваните дотогава **спомени на Радул Милков** (116 страници). Инициатори за това са Главният щаб на Военновъздушните сили и Военната академия „Г. С. Раковски“ (Milkov 2003), което личи от титулната страница[14]. В предговора, **подполковник доц. д-р Димитър Недялков** пише за Р. Милков: *„На 16 октомври 1912 г., заедно с Продан Таракчиев извършва първото бойно*

летене на европейския континент" (Milkov 2003, p. 4), което е абсолютно вярно.

В своето обръщение към читателите самият Радул Милков пише, че поднася на читателите написаното *„със съзнание за изпълнен обществен и граждански дълг..."*, защото казаното за българската авиация *„до 7 август 1920 г., когато напуснах армията по Ньойския договор, е от лица, събирали материали от печата, или от разкази на некомпетентни хора – преувеличени и неверни, без да държат сметка за отговорност пред историята"* (Milkov 2003, p. 5). С други думи, тук той отправя сериозна критика към предишните автори, които са „некомпетентни хора" (без да ги посочва конкретно), както и, че разказите са „преувеличени и неверни". В същото време тук прозира и друго – че това, което той пише трябва да се вземе за чиста монета. Интересното тук е, че обръщението е писано през 1959 г.[15], т. е. две години след смъртта на Продан Таракчиев.

По-нататък, описвайки полета на 16 октомври, Р. Милков повтаря почти същото, което е цитирано от Цв. Цаков, с тази разлика, че руската бомба е изписана, като „Челгар", което може да е техническа грешка, а нейното тегло е посочено „250 грама". (Milkov 2003, p. 31)

През следващата **2004** г. от печат излиза друго справочно издание *„България XX век. Хроника"* с автори **Таня Николова и Милен Куманов**, историци от Института за исторически изследвания към Българската академия на науките. В него този мит е пренесен аналогично, като е отбелязано, че двамата български авиатори на 16 октомври 1912 г. *„извършват за първи път във военната история полет, при който бомбардират и разузнават неприятелски позиции. Хвърлени са две бомби и над Одринската крепост"* (Nikolova & Kumanov 2004, p. 52).

От 2003 г. Научният център за българска национална стратегия започва да издава *„История на българите"* в осем тома. През 2007 г. е отпечатан *том V*, посветен на военната история. Той е под редакцията на полк. (р) доц. д-р Димитър Зафиров и доц. Емил Александров. В него, естествено, полетът на 16 октомври 1912 г. е отразен, като се отделя специално внимание на неговата подготовка. *„Наблюдателят Продан Таракчиев прикрепва от двете страни на аероплана по един зарзаватчийски кош, напълнен със сено, което служи да предпазва бомбите от преждевременно избухване. Във всеки от тях войниците поставят по две самолетни бомби – две цилиндрични ламаринени кутии, напълнени с динамитен взрив"*. Налице е сериозно разминаване с досегашните публикации и спомени както за броя, така и за вида на бомбите. По-нататък авторите на раздела **Димитър За-**

фиров и **Борис Чолпанов** пишат: *„Самолетът достига гара Караагач. Турските войници и офицери, които се намират на перона, застиват от смайване по местата си. Таракчиев изважда бомба от коша и я хвърля върху влакова композиция, натоварена с боеприпаси, които избухват. На гарата избухва невъобразима суматоха. Едни се хвърлят по очи на земята, други хукват през глава. Когато избухва и втората бомба, на гарата не остава нито човек“* (Zafirov 2007, p. 439 – 440). Това може да се определи като апогей във фалшифициране на истината за първия боен полет.

През **2012** г. (100 години след знаменитата дата) от печат излиза голяма книга (527 страници), озаглавена *„История на българската военна авиация“* с автор, вече полковник, професор д. в. н. Димитър Недялков. За съжаление и тук истината е преиначена, макар и „по-фино“. В нея авторът пише за 16 октомври 1912 година: *„При едно от прелитанията поручик Милков бомбардира противника с няколко нарочно взети в гондолата на аероплана ръчни гранати“* (Nedyalkov 2012, p. 28). Тук не се уточнява броят на гранатите, но се твърди, че бомбардирането е извършено от Радул Милков.

Пет години по-късно (**2017** г.) трима автори (**Милен Куманов, Десислава Костадинова и Тодор Тодоров**) издават *„Кратка историческа енциклопедия“,* посветена на участието на България в Балканските войни. (Kumanov, Kostadinova & Todorov 2017) В статията за Продан Таракчиев пише: *„На 16 октомври 1912 заедно с Р. Милков извършва боен полет със самолет „Албатрос“ над гара Караагач с разузнавателна цел и хвърля бомби над турските позиции. Това е първата въздушна бомбардировка в света“* (Kumanov, Kostadinova & Todorov 2017, p. 972).

Миналата година (**2022 г.**) широко е представяна и рекламирана новата книга на **професор Недялков** *„130 години българи в небето“,* посветена отново на историята на българската военна авиация. (Nedyalkov 2022) Би следвало да се очаква, че авторът ще отчете постиженията на най-сериозните изследователи на тези проблеми – Димитър Тангълов и Йордан Миланов и ще поправи допусната преди десет години грешка. За голямо съжаление и в новата му книга, **написаното за 16 октомври 1912 г. е буквално същото.** От предишния текст са отпаднали само две думи „в гондолата“. (Nedyalkov 2022, p. 28) По този начин изопачаването на историческата истина продължава и огромната читателска аудитория и научните среди отново се въвеждат в заблуда.

Обобщавайки казаното, следва да се подчертае, че митовете за първия боен полет на българската авиация се зараждат есента на 1940 г.,

като в следващите Втората световна война години те се затвърждават. За съжаление първи техни създатели са самите участници в него – Радул Милков, а впоследствие и Продан Таракчиев. В техните спомени и публикации през годините двамата са единни само в едно – на 16 октомври са летели над Одрин и са провели разузнаване. Във всички останали техни твърдения са налице много сериозни разминавания относно броя и вида на бомбите, тяхното тегло и кой ги е хвърлил. През войните те са участвали в много полети и са изпълнявали различни задачи (за разузнаване и за бомбардиране). С течение на времето спомените избледняват и хронологията може да се объркa, което е съвсем нормално. Но има и още нещо, когато човек е в напреднала възраст и разказва или пише спомените си, особено когато няма други живи участници в тези събития (да ги потвърдят или опровергаят), съвсем „човешко“ е, те да са в известна степен субективни. Затова важен принцип в историческите изследвания е, те да се считат за допълнителни, а не за основни източници при интерпретиране на дадените събития.

В началото на 50-те години на миналия век митовете се възраждат отново, като особено силно се разпространяват след излизане на художествена литература на авиационна тематика в средата на 70-те и началото на 80-те години. В края на 80-те и средата на 90-те години тези митове са отхвърлени научно, но въпреки това до края на миналия и началото на настоящия век те продължават да намират място в официални издания.

Това продължава и през следващите години, когато в цялото ни общество нуждата и потребността от военноисторически познания се засилва изключително много – факт, който естествено предоставя още повече възможност митовете да продължат да съществуват. Участници в митологизирането на датата 16 октомври 1912 г. са писатели и журналисти, самите участници в събитията, а след тяхната смърт – техните последователи и радетели на българската авиация. За съжаление определена „заслуга“ за това имат и отделни изследователи, както в областта на военното дело, така и в областта на историята, в това число и на военната.

В заключение следва да се подчертае, че все още битуват митовете за българската авиация през Балканската война. Това обаче ни най-малко не омаловажава приноса на Българската армия в използването на самолета в нея. Нужно е обаче тези, които хващат перото и се отдават на исторически писания, предварително да направят разлика между художествена литература и историческо изследване. След това, да решат какво искат да

сътворят и ако е второто, предварително да усвоят основните принципи и методи на научните изследвания, като спазват определената и наложила се методология в историографията, особено във военната. Наложително е, защото, днес повече от всякога, задачата на военноисторическата наука е да се показват историческите събития такива, каквито са били, а не такива, каквито на някои им се иска да са били.

БЕЛЕЖКИ

1. Всички дати до 31 март 1916 г. са по стария стил.

2. Тук се има предвид второто значение на думата „мит”, което е в преносен смисъл и означава „Измислица, невероятна случка, недостоверен разказ.” (http://talkoven.onlinerechnik.com)

3. Денят на нашето въздухоплаване – 16 октомври 1912 год. – 20 – 21 октомври 1934 год. – *Родна авиация*, 1934, бр. 2, с. 7. Курсивът на името е в самото издание.

4. Българите – първи въздушни бойци. *Летец*, 1935, кн. 3, с. 4 – 5. Курсивът в заглавието е в самото издание.

5. Българите – първи въздушни бойци. *Летец*, 1935, кн. 3, с. 4.

6. Начало на българското военно въздухоплаване. *Нашата авиация*, 1940, кн. 1, с. 5.

7. 16 октомври (29.X.) 1912 год. Първите бойни летци в света са българи. *Нашата авиация*, 1940, кн. 2, с. 6.

8. *Нашата авиация*, 1941, кн. 8 – 9.

9. В статията Пр. Таракчиев говори за себе си в трето лице, тъй като това е обзорна статия, а не лични спомени.

10. *Военновъздушни сили*, 1961. София: Държавно военно издателство, с. 10 – 11.

11. Продан Таракчиев умира на 29 април 1957 г. на 71 години.

12. *Поглед*, бр. 40, 3 октомври 1966.

13. *Енциклопедия България, Том 4*. 1984. София: Изд. на Българската академия на науките, с. 236.

14. Това са спомените, които ползва Цветан Цаков.

15. Радул Милков умира на 16 февруари 1963 г. на 79 годишна възраст.

ЛИТЕРАТУРА

АНДОНОВ, А. и колектив, 1988. *История на военната авиация на България*. София: Военно издателство.

ВАСИЛЕВ, В.; ВЪЛКОВ, Г.; МИТЕВ, Й., 1988. *Българската армия 1917 – 1919*. София: Военно издателство.

ЙОТОВ, П. и колектив, 1997. Българската армия в Първата балканска война 1912 – 1913 г., Енциклопедичен справочник. София, Министерство на отбраната.

ЗАФИРОВ, Д. (ред.), 2007. *Военна история на българите от древността до наши дни*. София: Знание.

КАЦУНОВ, В. и колектив, 2003. *История на България по дати. Българска хроника*. София: Книгоиздателска къща „Труд“. ISBN 954-528-408-0.

КУМАНОВ, М., КОСТАДИНОВА Д., ТОДОРОВ Т., 2017. *България в балканските войни (1912 – 1913). Кратка историческа енциклопедия*. София: РИТТ - Силистра.

МИЛАНОВ, Й., 1995. *Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912-1945. Част първа*, София: Св. Георги Победоносец.

МИЛКОВ, Р., 1941. Първото бомбардиране от самолет с разрушителни бомби. *Нашата авиация*, кн. 8 – 9.

МИЛКОВ, Р., 1953. Задачата беше кратка: донесение за противника. *Народна армия*, бр. 1556, 12 септември 1953.

МИЛКОВ, Р., 2003. *Из страниците на българската военна авиация. Балканската война (1912 – 1913 г.)*. София: Военно издателство.

НЕДЯЛКОВ, Д., 2012. *История на българската военна авиация*. София: Албатрос.

НЕДЯЛКОВ, Д., 2022. *130 години българи в небето. Кратка история на българската военна авиация*. София: Прозорец.

НИКОЛОВА, Т., КУМАНОВ М., 2004. *България в XX век. Хроника.* София: Български бестселър.

ПОПОВ, И., 1958. *Крила на Родината*. София: Държавно военно издателство.

РАНКОВ, В., 1941. Аеропланната служба през войната 1912/1913 г. *Нашата авиация*, кн. 6.

ТАНГЪЛОВ, Д., 1990. Кога за пръв път българската авиация използва самолета за бомбардиране на противника. *Военноисторически сборник, № 1.* ISSN 0204-4080.

ТАРАКЧИЕВ, П., 1956. Действия на българското въздухоплаване през Балканската война. *Авиационно дело*, *№ 4 и № 5*.

ФИЛИПОВ, К., 1975. *Гневно небе. Хроника на един подвиг*. София: Държавно военно издателство.

ЦАКОВ, Ц., 1981. *Балкански орли.* София: Военно издателство.

REFERENCES

ANDONOV, A. et al., 1988. *Istoria na voennata aviatzia na Balgaria.* Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

Balgarite – parvi vazdushni boitzi. *Letetz*, 1935, kn. 3, pp. 4 – 5.

YOTOV, P. et al*.,* 1997*. Balgarskata armia v Parvata balkanska voina 1912 – 1913 g.,* Entsiklopedichen spravochnik. Sofia, Ministerstvo na otbranata. [in Bulgarian].

VASILEV, V.; VALKOV, G.; MITEV, Y., 1988. *Balgarskata armia 1977 – 1919*. Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

ZAFIROV, D. (ed.)., 2007. *Voenna istoria na balgarite ot drevnostta do nashi dni*. 2007. Sofia: Znanie. [in Bulgarian].

KATSUNOV, V., 2003. *Istoria na Balgaria po dati. Balgarska hronika.* Sofia: Knigoizdatelska kashta “Trud”. ISBN 954-528-408-0. [in Bulgarian].

KUMANOV, M.; KOSTADINOVA, D.l TODOROV, T., 2007. *Balgaria v balkanskite voini (1912 – 1913). Kratka istoricheska entziklopedia.* Sofia: RITT-Silistra. [in Bulgarian].

MILANOV, Y., 1995. *Aviatziata i vazduhoplavaneto na Balgaria prez voinite 1912 – 1945. Chast parva,* Sofia: Sv. Georgi Pobedonosetz. [in Bulgarian].

MILKOV, R., 1941. Parvoto bombardirane ot samolet s razrushitelni bombi. *Nashata aviatzia, kn. 8 – 9.* [in Bulgarian].

MILKOV, R., 1953. Zadachata beshe kratka: donesenie za protivnika. *Narodna armia,* br. 1556, 12 septemvri. [in Bulgarian].

MILKOV, R., 2003. *Iz stranitzite na balgarskata voenna aviatzia. Balkanskata voina (1912 – 1913 g.).* Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

NIKOLOVA, T.; KUMANOV, M., 2004. *Balgaria v XX vek. Hronika*. Sofia: Balgarski bestselar. [in Bulgarian].

NEDIALKOV, D., 2012. *Istoria na balgarskata voenna aviatzia.* Sofia: Albatros. [in Bulgarian].

NEDIALKOV, D., 2022. *130 godini balgari v nebeto. Kratka istoria na balgarskata voenna aviatzia.* Sofia: Prozoretz. [in Bulgarian].

POPOV, I., 1958. *Krila na Rodinata.* Sofia: Darjavno voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

RANKOV, V., 1941. Aeroplannata slujba prez voinata 1912/1913 g. *Nashata aviatzia*, kn. 6. [in Bulgarian].

TANGALOV, D., 1990. Koga za prav pat balgarskata aviatzia izpolzva samoleta za bombardirane na protivnika. *Voennoistoricheski sbornik,* № 1. ISSN 0204-4080 [in Bulgarian]

TARAKCHIEV, P., 1956. Deistvia na balgarskoto vazduhoplavane prez Balkanskata voina. *Aviatzionno delo,* № 4 & № 5. [in Bulgarian].

FILIPOV, K., 1975. *Gnevno nebe. Hronika na edin podvig.* Sofia: Darjavno voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

TZAKOV, Ts., 1981. *Balkanski orli.* Sofia: Voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

REALITY AND MYTHS ABOUT A GREAT DATE (THE 16TH OF OCTOBER 1912)

Abstract: During the Balkan War of 1912 – 1913 the Bulgarian military aviation had its baptism of fire. On the 16th of October 1912 lieutenants Radul Milkov (pilot) and Prodan Taraktchiev (observer) conducted the first military flight for reconnaissance of Adrianople. For many decades this historical fact has been distorted and mythologised in Bulgarian reference and historical literature. The article traces how those myths have

emerged and expanded. Their form in different editions and their authors are specified. Also the reasons for the existence of those myths are analysed.

Keywords: Bulgarian Army; Military aviation; Balkan Wars; myths

Dr. Marko Zlatev, Assoc. Prof.
Faculty of Security and Defense
National Military University "Vasil Levski"
76, Bulgaria Blvd.
5000 Veliko Tarnovo, Bulgaria
E-mail: nvu@nvu.bg; zlatevmar@nvu.bg;
zlatevmar@yahoo.com

ДИГИТАЛНИ СВИДЕТЕЛСТВА ЗА БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ, СЪХРАНЕНИ ВЪВ ФОНДОВЕТЕ НА ДЪРЖАВЕН АРХИВ – РУСЕ

д-р Надежда Цветкова
Държавен архив – Русе

Резюме: В настоящото научно съобщение се акцентира върху дигиталното съдържание за Балканските войни, съхранено във фондовете на Държавен архив-Русе. Чрез създадения оригинален цифров продукт се цели активно популяризиране на Националния архивен фонд, прекрояват се досегашните комуникационни пространства, което способства за нови възприятия и разширяване на формите за отваряне на архивите към обществото. Представените документи, включени в дигиталната колекция „Архивите говорят“ в тематичния сайт „Войните в България“, в частност самостоятелно обособената страница „Балкански войни“ презентират историческото наследство по темата, чрез огромните възможности на интернет, отдавайки заслужена почит на героизма и саможертвата на нашите предци.

Ключови думи: дигитализация; Балкански войни; Държавен архив

Настоящото съобщение презентира дейностите по популяризиране на архивните документи като аспект от областта на политики, които осъществява Държавна агенция „Архиви“ (ДАА), съобразно своите компетенции. В конкретика, в него се цели запознаване с възможностите, които

предоставя Агенцията на потребителите на автентична, архивна информация със старта на дигиталната Колекция „Войните в България“, в частност самостоятелно обособената страница „Балкански войни“.

ДА „Архиви“ провежда държавната политика в областта на подбора, комплектуването, регистрирането, обработването, опазването, съхраняването и използването на документите от Националния архивен фонд (НАФ), както и в областта на развитието и усъвършенстването на архивното дело[1]. НАФ е носител на историческата памет и националната идентичност, подлежи на постоянно попълване, запазване, грижа и закрила от страна на държавата. Развитието и модернизирането на държавните архиви са залог за обогатяване на НАФ, опазване и съхранение на документалното богатство на нацията[2].

В последните години архивите работят в качествено нова среда, свързана с подема на информационното общество. Визията за бъдещото развитие, перспективите и предизвикателствата, които стоят пред архивната институция са в неразривна връзка с реализирането на процеса дигитализация. Създаденият дигитален документ улеснява достъпа, като осигурява съхранението на оригинала без да го заменя, като целта е да се избегне ползването на първообразите, освен при необходимост, което ги запазва в по-добро състояние. Важно е да се отбележи, че достоверността на документа остава ненакърнена във всички фази от движението на електронния документ – от първата му регистрация и извличане на метаданни в електронния архив, до реализирането на стратегии за дългосрочно съхранение чрез миграция или емулация[3].

Дигитализацията позволява привличане на нови ползватели и обслужване на традиционните по иновативен начин. В социален аспект дигиталните технологии предлагат качествено нови подстъпи към осъществяването на универсално значими цели като получаване на образование, извършване на научни изследвания и разработки, културно израстване и обогатяване. Ползите от дигитализацията включват възможността за по-широк и по-лесен достъп до документите, съхраняване на оригиналните издания, начин да се оцени подобаващо стойността и значението на притежаваните колекции[4].

Дигиталният свят способства за формиране на конкретна среда, около потребителите, предоставяйки мобилни, социални, аналитични и облачни технологии, превърнали се в основен фундамент за институциите. Всички организации развиват своите дигитални компетенции, което поставя въпрос за начина по който те ще диференцират потенциала си, рес-

пективно ще се разграничават една от друга в т.нар. постдигитален свят (Post-Digital). Отговорът се съдържа в парадигмата, че цифровите технологии дават перспектива за разбиране желанията на клиентите, предоставят повече канали за достъп на потребителите, разширявайки ареала си на въздействие върху нови потенциални клиенти.

Дигиталният продукт преформатира традиционния информационен ресурс, чрез визуализиране и дематериализация при преноса на данните от хартиен на цифров носител. Именно електронният формат е ценен ресурс на картинното отражение на времето, което достига чрез онлайн платформите до голям брой потребители на архивна информация.

В светлината на модерните предизвикателства и в контекста на мрежовия ареал по отношение на трансформацията на традиционните документални извори, е необходимо ново мислене при публикуване и презентиране на архивния документ. Неговата цифровизация трябва да бъде извършена в съответствие с общоприетите международни информационни архивни стандарти. Тоест, при дигитализация на традиционните документални комплекси, би трябвало да бъде съхранена специфичната йерархична систематизация, регистрация и описание на архивните фондове, единици и документи в състава на Националния архивен фонд.[5]

Дигиталните средства за комуникация и по-конкретно новопоявилите се сайтове се ползват с неограничена всеобхватност и въздействаща мощ. Те прекрояват досегашните комуникационни пространства, като способстват за нови възприятия и увеличаване на възможностите за разпознаване и утвърждаване на институцията, създавайки оригинален продукт, съдействащ за популяризиране на историческото наследство.

Както вече е посочено, една от основните дейности на ДА „Архиви“ се заключава в популяризиране на архивите като национална институция, пазител на историческата ни памет. В изпълнение на Стратегическа цел 4 – Активно популяризиране на Националния архивен фонд и разширяване на формите за отваряне на архивите към обществото, разписана в Стратегията на ДАА за 2013 – 2015 г.[6], през 2015 г. Държавна агенция „Архиви“ стартира дигиталната колекция „Войните на България“ (1878 – 1945)[7] от поредицата „Архивите говорят“**.** Изпълнението на проекта е неотменна част от дигитализационната програма на ДАА. В осъществяването му участват всички държавни архиви. За първи път при изграждане на тематичен сайт са използвани и възможностите на Информационната система на Държавна агенция „Архиви“ (ИСДА) за търсене и визуализация на дигитални изображения.[8]

Базирайки се на разписаните в Стратегията норми, избраната форма на представяне на документи чрез тематични дигитални колекции провокира висок обществен интерес към съхраняваните архивни материали. Именно чрез възможностите на цифровизирано съдържание се цели повишаване ефективността на популяризаторската дейност на ДАА, улесняване на публичния достъп до архивна информация, надграждане и разширяване на формите за представяне дейността на Агенцията и на Националния архивен фонд.

В знак на преклонение пред паметта на стотиците хиляди българи, загинали в името на националния идеал по бойните полета, на ранените, осакатените или безследно изчезнали във войните на България, Държавна агенция „Архиви“ инициира създаването на общ тематичен сайт за войните, осигуряващ интернет достъп до съхранените в държавните архиви документи с военноисторическа тематика. Всяка тематична страница представя подбрани, разнообразни по вид и съдържание, архивни документи и снимков материал, покриващи многото аспекти на войните – от дипломатическата им подготовка и бойните действия на фронта, до военновременния бит на населението и последиците от военните конфликти, структурирани в рубриките „***Документи***“ и „***Галерия***“.

Основно място в колекцията е отделено на рубриката „***Списъци***“[9], която съдържа данни за участвалите във войните офицери, войници и граждански лица. Разширената търсеща система, дава възможност на потребителите за търсене по различни параметри (по война, ключова дума, хронология, архив или по име, месторождение, войскова част, чин, награда, място на гибел, място на гроб, дата на смъртта, архив на съхранение и ключови думи), придружени със съответното дигитално копие на документа, от който са извлечени[10].

Всички документи, включени в Колекцията са сканирани съгласно действащата в ДАА методика за дигитализиране на архивни документи. Те са придружени от задължителната информация, според съществуващите стандарти на описание на архивни документи – т. нар. искови данни на съхранявания обект – архив, фонд, опис, архивна единица (а.е.), лист (л.), заглавие, дата на създаване, автор (фотограф или фотографско ателие), описание, вид и размер, особености11.

Водени от амбицията и желанието да отдадем заслуженото, като изразим почит, преклонение и достойно уважение към участвалите в битките за днешна България, са подбрани и дигитализирани над 30 документа и снимки за Балканската война, съхранени в Държавен архив-Русе, които са включени в Колекцията „Войните на България“.

Много офицери и войници не се завръщат живи от фронта. В дигиталната колекция са включени списъци на участници в Балканската война от Тутракан и различни тутракански села – Белица, Денизлер (дн. Варненци), Старо село и др.[12] От тях се черпи информация за войниците от долните чинове, имащи право на финансово подпомагане, с оглед на прослуженото време.

Съхранени са различни пощенски картички, от които получаваме сведения за положението на фронта, за състоянието на войниците, за ежедневието с неговите проблеми и радости, характерни за епохата. В сайта включваме пощенски картички с изгледи от Одрин[13] и с портрета на цар Фердинанд[14].

Победоносното влизане на български войски в Одрин е епохално събитие, за което са публикувани няколко интересни документа. В чест на този триумф главният равин д-р М. Ерентракс на 14 март 1913 г. изпраща телеграма до Еврейската община в Русе за отслужване на благодарствен молебен в Русенската синагога[15]. Паметното събитие е почетено и от Русенското градско общинско управление.

На 14 март 1913 г. е публикувана обява за общоградско тържествено отпразнуване на победата край Одрин[16]. Тук четем:

„Следъ двудневно кръвопролитно сражение нашитъ храбри войски превзеха съ атака Одринскитъ фортове и крепостъ падна. (...) Като оповъствяваме горнята радостна въстъ, която ще съставлява една от най славните страници отъ нашата история, правя следните разпореждания за тържественото отпразднуване на бележитата одринска победа:

1. Днешния денъ – 14 мартъ 1913 год. ще се счита за всенароденъ праздникъ.

2. Всички държавни учреждения, училища, частни и обществени завъдения, както и всички дюкяни, магазии и др. ще бждътъ пръзъ целия денъ затворени и украсени съ народни знамена и зеленина.

3. Въ 10 часа пръди объдъ ще се отслужи въ катедралната църква „Св. Троица“ панахида за падналите герои подъ Одринъ и Чаталджа и веднага следъ това благодарственъ молебенъ за славата нам българското оржжие.

4. Отъ 2 – 3 часа послъ пладне военната музика ще свири на площада при касапите, гдъто точно въ 3 часа се събиратъ еснавскитъ здружавания съ своите знамена, опълченцитъ, доброволческото дружество „Сливница“, ученицитъ съ учителитъ, спортнитъ дружества и гражданитъ и гражданкитъ. Отъ тукъ всички тръгватъ по ул. „Александровска“ увънчаватъ памятника на опълченцитъ, военния памятникъ пръдъ окржжното упра-

вление и слъдъ това акламиратъ пръдъ комендантското управление българското воинство.

5. Вечерта обща юлюминация на града: всички магазии и дюгени се отварятъ и осветляватъ, както и частнитъ жилища, държавни и обществени учреждения.

6. Въ $7^{1/2}$ часа образува се факелно шествие. Гражданитъ се събиратъ на площада пръдъ д-во „Гирдап“ гдето се снабдяватъ съ факли и лампиони. Презъ време на шествието ще има фаерверки.“

От предложените документи за сайта интерес представлява и дигитализираната обява от 3 август 1913 г. на Русенското градско общинско управление във връзка с тържествено посрещане на Пети пехотен Дунавски полк, участвал във войната[17]. От нея научаваме:

„Войницитъ отъ 5 Пъхотний Дунавски Полкъ ще пристигнатъ довечера въ II часа. Ще спрътъ на халтата - горната гара - отъ тамъ ще минатъ пръзъ града и ще се установятъ въ казармата. В този случай Кметството поканва гражданитъ да се явятъ и отдадътъ нужната почетъ на храбрацитъ, които прославиха отечеството и разнесоха славата му по целия святъ. Предъ видъ напредналото време и нямане възможностъ довечера да се отдаде напълно заслужената почетъ, която града ни длъжи на своите съграждани войници, то за утре – Неделя – 9 часа предъ пладне се устройва шествие както следва:

До 9 часа се събиратъ гражданитъ и гражданкитъ на площада при Дружество „Гирдап“, като носятъ съ себе си напитки, тютюнъ, закуски, цветя и др. Също така всички културни, спортни и еснафски дружества да се явятъ на площада въ 9 часа преди обядъ, за да вематъ и те участие въ шествието.

Въ 9 часа шествието потегля и отива въ казармата на 5 полкъ, гдето се шествуватъ войницитъ, като въ случая се държатъ подходни речи и следъ това имъ се поднасятъ отъ страна на гражданитъ и комитета напитки, закуска, сладки, тютюнъ и др.

Ученичкитъ и ученичкитъ от основнитъ училища, гимназитъ заедно съ учителитъ и учителкитъ, съ цветя и флагоне придружаватъ шествието, като за тая целъ те точно въ 9 часа предъ обядъ се нареждатъ по двете страни по улица „Александровска“.

Утре всички граждани и гражданки се умоляватъ да украсятъ домовете си съ флагове и тая вечеръ да ги осветлятъ.

Понеже града ни длъжи много на своите съграждани войници, то повторно се умоляватъ масово да се стекътъ утре на площада предъ Дру-

жество „Гирдап“, за да направятъ по внушителна импозантна манифестацията, която заслужено длъжатъ на своите славни герои.“

Част от документите са свързани с различни благотворителни инициативи. Сред тях са:

– Писмо от секретаря на Техни Царски Височества Княгиня Евдокия и Княгиня Надежда с данни за дарени средства от Русенското израилско синагогално настоятелство за създаване на сиропиталища за децата на убитите във войната бедни войници[18];

– Окръжно от Доростолска и Червенска митрополия до енорийските свещеници в Русенска и Беленска околии за събиране на дрехи за войниците на фронта[19];

– Окръжно от Окръжен делегат на дружество „Червен кръст“ при Пета дунавска дивизионна област до църковното настоятелство на църквата „Св. Георги“ – Русе за отпускане на средства за подпомагане на болните и ранените по време на започващата война[20];

– Окръжно от Министерството на народното просвещение до директорите на училищата за участие в лотарията на дружество „Червен кръст“ за набиране на средства за лечение на ранени войници.[21]

Различни хора и организации събират дарения, помощи и средства за подпомагане на войниците – Български червен кръст, Българската православна църква, комитети и други. Цифровизирани са конкретни писма:

– Окръжно от Доростолска и Червенска Митрополия до енорийските свещеници в Русенска и Беленска околии за събиране на бельо от населението за войниците на фронта;[22]

– писмо от Райна Шаранкова, председател на Комитета за събиране помощи за подпомагане бедни и ранени войници, до председателя на Русенската окръжна постоянна комисия за участие в благотворителната лотария.[23]

На тематичната страница „Балканска война“ са публикувани и снимки на участници в нея. Запасен офицер Тодор Георгиев Панов – роден на 1 май 1883 г. в Русе[24]. Завършва Русенската гимназия през 1905 г. През 1906 г. е приет за студент в специалността право. По същото време започва работа в служба „Геометрика“ при Градското техническо отопление. Поради липса на средства прекъсва обучението си и през 1909 г. завършва временен кондукторски курс при Главна дирекция „Пътища“. През 1912 г. постъпва като кандидат офицер в Пети Дунавски пехотен полк. На 5 окт. 1912 г. е убит при Бунар-хисар.

Братята Георги и Светослав Наследникови също са участници в Балканската война.[25] На фронта са командировани и обикновени граждани –

агрономи[26], свещници[27] и други.

Паралелно с бойните действия животът в тила не спира своя ход, но същевременно е подчинен на войната. Сканиран е Рапорт за учебното дело при Русенската девическа гимназия „Княгиня Евдокия“ със сведение, че по време на Балканските войни централните помещения са пригодени за болница.[28] Тук подробно са изложени различните аспекти от учебната дейност през първите три месеца на учебната 1913/1914 г. В отделните точки ясно и диференцирано са описани по точки: записването на ученичките; започването на учебните занятия; провеждането на поправителни изпити; състоянието на училищните помещения; училищната такса; учители, които да бъдат повишени, придружени от съответните приложения.

Необходимостта от подпомагане на участвалите във войната налага създаването на различни дружества и организации. В сайта са включени: писмо от Централната консистория на евреите в България до еврейската община в Русе („от 11 септ. 1924 г.“) за образуването в София на Благотворително дружество на участвалите във войните български евреи, с цел тяхното подпомагане.[29] Ценен документ е и сканираната информация за създаване на Пети пехотен дунавски полк със сведения за участието му във войните за обединение на България.[30]

Изброените документи и фотоси, свързани със събития от Балканската война, са само малка част от богатата документална съкровищна, с която разполага Русенския архив, но именно чрез поредна дигитална колекция, презентирайки историческото наследство, запечатано в автентични снимки и документи събитията по време на войната, може да осъществим едно пътуване назад във времето, отдавайки заслужена почит на героизма и саможертвата на нашите предци.

БЕЛЕЖКИ

1. Закон за Националния архивен фонд. Държавен вестник (57) от 13 юли 2007 г. (в сила от 13 юли 2007 г.), посл. изм. ДВ (15) от 22 февруари 2022 г.

2. Отчет на ДАА за 2015 г. [онлайн] достъпно на: http://gov.archives.bg/uploaded_files//OTCHET_2015_FINAL%20M.pdf [видяно на 10.08.2023 г.]

3. Концепция за изграждане на дигитален архив на ДАА. [онлайн] достъпно на: http://www.archives.government.bg/uploaded_files//3_Quality.pdf [видяно на 10.08.2023 г.]

4. Пак там.

5. Нейкова, А., 2012. Дигитализация на архивните ресурси, научна комуникация и професионално архивно образование в мрежовото общество, доклад. Конференция „Архивите, университетите и дигитализацията на културно-исто-

рическото наследство“, организирана от СУ „Св. Климент Охридски“ и Държавна агенция „Архиви“ [видяно на 19 ноември 2012 г.]

6. ДЪРЖАВНА АГЕНЦИЯ „АРХИВИ“., 2013. Стратегия на Държавна агенция „Архиви“ за 2013 – 2015 г. [онлайн] достъпно на: https://archives.government.bg/uploaded_files/STRATEGY_DAA_2013_2015_final.pdf

7. ДЪРЖАВНА АГЕНЦИЯ „АРХИВИ“., 2015. **ВОЙНИТЕ НА БЪЛГАРИЯ (1878–1945 г.)**, архивна колекция [онлайн] достъпно на: https://wars.archives.bg/

8. Информационна система на Държавна агенция „Архиви“ (ИСДА). [онлайн] достъпно на: http://isda.archives.government.bg:84/FundSearch.aspx

9. ДЪРЖАВНА АГЕНЦИЯ „АРХИВИ“. **БАЛКАНСКИ ВОЙНИ (1912** – *1913 г.)* [онлайн] достъпно на: https://wars.archives.bg/SEARCH-bv-2

10. Пак там

11. Пак там

12. ДА-Русе, ф. 43К, оп. 1, а.е. 633, л. 11, 18, 20, 21.

13. ДА-Русе, ф. 602К, оп. 1, а.е. 238, л. 1-2.

14. ДА-Русе, ф. 602К, оп. 1, а.е. 233, л. 1.

15. ДА-Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 4, л. 3.

16. ДА-Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 3, л. 10-11.

17. ДА-Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 3, л. 3.

18. ДА-Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 5, л. 10.

19. ДА-Русе, ф. 43К, оп. 1, а.е. 490, л. 7.

20. ДА-Русе, ф. 295К, оп. 1, а.е. 30, л. 108, 110-111.

21. ДА-Русе, ф. 7К, оп. 2, а.е. 8, л. 113.

22. ДА-Русе, ф. 5К, оп. 1, а.е. 8, л. 7.

23. ДА-Русе, ф. 5К, оп. 1, а.е. 8, л. 1-2.

24. ДА-Русе, ф. 75К, оп. 1, а.е. 49, л. 10.

25. ДА-Русе, ф. 633К, оп. 1, а.е. 51, л. 1.

26. ДА-Русе, ф. 5К, оп. 1, а.е. 54, л. 185.

27. ДА-Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 4, л. 1.

28. ДА-Русе, ф. 19К, оп. 1, а.е. 16, л. 44-49.

29. ДА-Русе, ф. 163К, оп. 1, а.е. 28, л. 11.

30. ДА-Русе, ф. 210К, оп. 1, а.е. 49, л. 1-8.

DIGITAL EVIDENCE OF THE BALKAN WARS, STORED IN THE FUNDS OF THE STATE ARCHIVE – RUSE

Abstract: The current scientific announcement focuses on the digital content about the Balkan Wars, stored in the funds of the State Archives-Ruse. Through the created original digital product, the aim is to actively popularize the National Archives Fund, reshape the existing communication spaces, which contributes to new perceptions and expansion of the forms for opening the

archives to the public. The presented documents, included in the digital collection „Archives speak“ on the „Wars in Bulgaria“ thematic site, in particular the independent „Balkan Wars“ page, present the historical heritage on the subject, through the enormous possibilities of the Internet, paying well-deserved tribute to the heroism and sacrifice of our ancestors.

Keywords: digitization; Balkan Wars; State Archives

Dr. Nadezhda Tsvetkova
Chief Expert
State Archives – Ruse
Ruse, Bulgaria
E-mail: ruse@archives.government.bg

МЕЖДУ ПОЛЕТО НА НАУКАТА И БОЙНОТО ПОЛЕ. РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКАТА НАУКА ПРЕЗ БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

д-р Цветан Радулов
Научен архив – БАН

Резюме: Периодът на Балканските войни (1912 – 1913) поставя различни предизвикателства пред още младата модерна българска наука. За кратко време тя трябва да се пренастрои към военновременните условия. Дейността на учените и научните институции в подкрепа на българската държава и армия се развива в редица направления и обхваща разнообразни проблеми. Основните от тях биват свързани със защитата на националния въпрос и опазването на историческото наследство на полуострова. Въпреки не особено продължителния период, са поставени от основите на едно по-задълбочено сътрудничество. Родните изследователи извършват проучвания във всички научни клонове и в крайна сметка успешно преодоляват трудностите на войната.

Ключови думи: наука; взаимодействие; научни експедиции; институции; организация

След Освобождението различните сфери на новосъздадената държава и общество се изграждат в сравнително мирни условия. България участва пряко само в един военен конфликт и то кратковременен – Сръбско-българската война от 1885 г. През периода избухват и няколко въстания, но те се развиват на османска територия. Вътрешните конфликти в страната

пък не оказват дълготрайно влияние върху всекидневието, организирането и институционализирането на различните сфери в българското следосвобожденско общество. Развитието на науката в българската държава не прави изключение от този общ път на модернизация. Научната общност за първи път е засегната пряко от военен сблъсък, макар и преимуществено не в българските граници. Целта на настоящата публикация е да очертае основните линии на досег между науката и войната в периода на двете Балкански войни (1912 – 1913). Представянето на цялостната дейност на всеки един учен е невъзможно дори в по-обширно изследване, а дадените по-долу примери служат за илюстриране на взаимодействието по оста „наука-война".

Българската наука влиза във времето на войните с вече изградени научно-изследователски и образователни центрове, които са извървели десетилетен път на еволюция. Така Българското книжовно дружество точно година преди войната вече се превръща в действителна Академия на науките и е оставило до голяма степен кризите от организационен, финансов и личностен характер зад гърба си. Освен своите членове БАН подкрепя усилията на редица изследователи с финансови средства. Висшето педагогическо училище пък от 1887 до 1904 г. извървява своя организационен път и става Софийски университет. Народната библиотека в София също има своята роля като научен център в определени направления. Създадени са и голям брой музейни институции – Народният Археологически музей (1892 г., обособен отделно 1904 г.), Народния Етнографския музей (1892 г., също отделен през 1904 г.), които допринасят със своите изследвания за развитието на съответни области в българската наука (Koneva 1995). Не бива да бъде пропускана и организационната еволюция в природо-естествените науки, която често остава на заден план в изследванията. Там с постъпателни действия от 1889 до 1902 г. възникват редица институции като Естествено-историческият (Природонаучният) музей, Ентомологическата станция, Ботаническата и Зоологическата градина, които създават основата на българското естествознание. Водещи фигури в българската наука са свързани с по няколко от изброените институции и с това допринасят за по-лесното им общуване и съгласуването на общи действия.

Целенасоченото изследване на съседните на българската държава райони – Македония, Тракия и Добруджа, протича от края на XIX и началото на XX век. Проучването на българските земи и българското население извън територията на Княжество България е засегнато и в мащабната инициатива „Българско отечество", в която са привлечени редица водещи

учени от различни направления[1]. Предвидената като следствие от работата на фонда поредица от монографии не се осъществява, но е показателна за насоките на тогавашната национална наука[2]. Освен това родни изследователи осъществят редица пътувания, основно на територии под властта на Османската империя. Много често учените изпълняват и функциите на дипломатически представители, каквито са например Атанас Шопов и Йордан Иванов. Сериозно влияние оказват пътуванията на географа Васил Кънчов в Македония („Населението на Македония“) и особено в Мала Азия, където е проучен животът на малоазийските българи. (Kanchov 1899).

Докато във висшите учебни заведения преподаването е преустановено, Академията продължава с обичайната дейност, въпреки че редица нейни членове са ангажирани по-сериозно извън нея. Международната дейност на българските научни институции също не е прекъсната, като тя продължава с възходящото си развитие[3]. На бойното поле, често в ролята на офицери, се озовават и мнозина млади изследователи, които по-сетне ще станат видни фигури в българската наука. Мнозина от тях трябва да прекъснат следването си, независимо дали то е в България или в чужбина.

Още в началните месеци на Първата балканска война започват проучванията и научните пътувания в отвоюваните от Османската империя територии. Те все още имат разпръснат и понякога спорадичен характер, без да е изградена цялостна система и да бъдат организирани или заангажирани определени граждански цивилни или военни структури с подпомагането на проучванията. Все пак бързо е получено сътрудничество от гражданските и военните власти както на централно, така и на местно (административно) ниво. Научните експедиции се насочват към областите на Странджа, Беломорска и Одринска Тракия. Особено благодатен за изследователите е периодът на примирие. Сред активните участници в проучването на новоприсъединените територии бързо изпъква Павел Орешков[4]. Той извършва проучвания върху българското население в Одринска Тракия и се обръща към БАН за подкрепа. В писмото му е засегната и ролята, оказана от по-висшите офицери. Павел Орешков подчертава дадената му подкрепа от подполковник Иван Бончев[5].

Наследник на възрожденски род, Орешков усеща опасността, пред която е изправено културно наследство в неговото материално измерение. За опита му от Балканските войни той споделя в своето писмо изпратено до цар Фердинанд и начертава необходими мерки. Според него голям брой документи, книги и други старини са унищожени или не са пренесени в България, изоставени след отстъплението[6]. Сериозен недостатък от

дейността през периода 1912 – 1913 г. за него е липсата на организирани научни сбирки, главно от страна на Министерството на просвещението и Академията на науките. В писмото Орешков подчертава, че „през военно време само военните власти могат да действуват и то успешно и бързо“[7].

Близко до това е мнението, което дава за осъществени през 1912 – 1913 г. научни проучвания географът Анастас Иширков. През септември 1915 г. той изготвя рапорт до Щаба на действащата армия в качеството си на археолог-етнограф към Първа българска армия. Иширков критикува липсата на достатъчно организация в извършването на тези експедиции по време на Балканските войни. Развоят на Междусъюзническата довежда до загуби, тъй като редица археологически и етнографски находки са складирани в Серес и Лозенград. Той оценява материалите, изгубени след настъплението на турската армия, на стойност 300 000 лева. Поради тази причина той дава следното становище: „Горчивият опит от миналото ни убеди, че една научна мисия във военно време ще има несравнено по-голям успех, ако тя се числи към Военното Министерство и поддържа свръзки с Министерството на просвещението, колкото се отнася до материалните средства, ако стане нужда да се откупуват археоложки и етнографски предмети за държавните музеи“.[8] От изказаното мнение се вижда по какъв начин българските учени правят своите изводи за взаимодействията между тях и държавните институции.

Своите проучвания продължава и родопският етнограф Стою Н. Шишков. Той се насочва към родопските територии по контрола на българските войски. За да продължи издирванията в края на 1912 г., се обръща за материална подкрепа към БАН.[9] Той цели да извърши по-задълбочени проучвания в Родопите, след като политическите „спънки“ са преодолени благодарение на „победоносното оръжие“ на Българската армия[10]. Заради своята активност Шишков публикува резултатите от своите проучвания (Shishkov 1913b; Shishkov 1914). Стою Шишков има своята активна позиция по отношение мястото на българите-мохамедани и написва обръщение към тях (Shishkov 1913a). Същевременно Стою Шишков изпълнява и административни функции.

„Старините“ са важна тема както за българската наука, така и от гледна точка на законодателството още от края на деветнадесетото столетие. Значителният брой паметници от различно естество отново извеждат на преден план проблема за културното наследство на Балканите. Приетият преди войните Закон за старините дава рамките на осъществените изследвания (Angelova 1919). При неговото изработване е видно сътрудни-

чеството на държавните власти и научните специалисти. Териториалният обхват на проучванията се разширява след като българските войски овладяват значителни области, подвластни дотогава на Османската империя.

Именно динамиката на военните действия попречва на извършването на мащабни археологически разкопки в новоприсъединените територии. Друг фактор са условията през зимните месеци, които са неподходящи и неблагоприятни за осъществяването на разкопки. Българските археолози познават значението на тези земи за изучаването на Античността и Средновековието. По тази причина са осъществени няколко експедиции в районите на Странджа и Одринска Тракия. Редица изследователи изразяват своето мнение за претърпените щети върху археологическото наследство вследствие на военните действия.

Както вече бе споменато, проучванията в исторически, етнографски и археологически план са по-добре познати от изследванията с географски, геологически и биологически характер. Флората и фауната в Одринско, Беломорието, Родопите и Странджа представлява сериозен интерес за родните естественици със своето разнообразие. Някои от най-опитните естественици в страната предприемат проучвания. Иван Урумов. Борис Давидов получава възможността да извърши издирвания на Военните действия и промяната в геополитическата обстановка на Балканите пречат на едни по-пълноценни изследвания, каквито ще се осъществят много скоро по време на Световната война. Новоприсъединилите се територии се посещават от Иван Буреш, който изследва обстойно тяхната фауна. Особен интерес за него представляват районите на Беломорска Тракия, главно около Мраморно море и Сароския залив (Tuleshkov 1960). Неговата цел е свързана и с обогатяването на музейните сбирки. Дейността му по всяка вероятност допринася за това да бъде назначен за уредник на Естественоисторическия музей през 1914 г., а впоследствие – за директор на Царските природонаучни институти през 1918 г. (Tuleshkov 1960).

Редица експедиции се осъществяват след приключването на Балканските войни в новоприсъединените към българската държава територии в Тракия, Родопите, Пиринска Македония. По този начин Балканските войни оказват влияние върху развоя на множество от научните направления. Проучването на новоприсъедините земи се извършва както в мирните (за България) 1914 – 1915 г., така и след включването ѝ в Голямата война.

През Балканските войни българската научна общност се ангажира да защитава националната кауза в международен план. Подобно на дипломацията и тя се оказва неподготвена за превратностите на Междусъюзни-

ческата война. Българската академия влиза в директно противопоставяне най-вече със сръбската научна общност и Сръбската академия на науките заради споровете за принадлежността на Македония. Членове на академията предлагат на Управителния съвет БАН да бъде инициатор на международна среща. След провеждането на общи събрания бива съставена петчленна комисия. Извънредното общо събрание от 28 март 1913 г. приема изложение за характера на населението в Западна Македония[11]. Инициативата за издаване на изложението не се осъществява заради избухването на Втората балканска война[12].

Правилата, по които действат научните и образователните институции, пречат за бърза реакция в случаите за навременни проучвания на обекти пряко застрашени от военните действия. Така например питанията и молбите, отправени към Академията на науките, трябва да се обсъдят на заседания на отделенията. Научните институции в страната откликват, но техните механизми не могат да се настроят до голяма степен към динамиката на военните и политическите процеси на Балканите. Индивидуалните и колективни усилия на техните членове донякъде компенсират този проблем. Все пак съдействието се отразява и в организационен и във финансов план.

Научната общност е особено активна и в друго направление – подпомагането на Цензурната секция, създадена при Щаба на действащата армия. Военната цензура става изключително активна след началото на бойните действия и се нуждае от активно съдействие. В дейността на двете цензурни секции – към Военното министерство и в Стара Загора се включват знакови имена от родната наука като Александър Теодоров-Балан, Александър Балабанов, Михаил Арнаудов, Георги Данаилов, Александър Цанков, Иван Георгов, Беньо Цонев и др. (Koneva 1995). С присъствието си тези имена в някаква степен допринасят и за утвърждаването на Цензурната секция като необходима институция. Повечето от споменатите изследователи участват и в дейности като научни експедиции, като за целта биват освобождавани от цензурните си задължения.

Българската хуманитаристика е дейна и при отбелязването на знакови юбилейни годишнини. Така през 1912 г. се отбелязва 150-годишнината от написването на Паисиевата „История славянобългарска“. През периода 1912 – 1913 г. започва подготовката и за по-мащабен юбилей – хилядагодишнината на Климент Охридски. Това е основно събитие в културния живот през военните години. Подготовката за честването му започва още в периода на Балканските войни и не престава след тяхното завършване.

След продължително обсъждане на 18 декември 1913 г. Академическият съвет на СУ взема решение за провеждането на честванията – „да вземе почин за отпразнуване, за прослава на тази хилядагодишнина, ако се може в цялото българско отечество, както се пада на значението за него на Св. Климента“[13] и бива подкрепен от Академията. Родните изследователи обвързват подобни годишнини с популяризирането на националната кауза и в международните научни среди. Освен това научните институции подкрепят и други инициативи. Така организираната благотворителна лотария от Червения кръст бива подпомогната от Академията на науките. По молба на червенокръстното дружество Академията предоставя свои издания, които да послужат като подарък за пострадалите[14]. Връзката между двете организации е улеснена предвид факта, че начело на двете стои Иван Евстратиев Гешов. Академичните издания изиграват определена роля във взаимоотношенията между научните и държавните институции. От Министерството на вътрешните работи и вероизповеданията също молят за съдействие и за получаването на екземпляри от статистиката на Васил Кънчов за нуждите на административните власти в Македония[15].

Както и в мирно време, българската държава разчита на учените в качеството им на специалисти в редица области – медицина, стопанство, земеделие, транспорт и др., като дипломатически представители. Извън чисто изследователските аспекти българските учени обичайно се занимават и с практическата страна на своята наука, което не е изключение от общоевропейските и световните тенденции. Връзката на медицинската наука с военното дело започва още преди началото на българската държава с дейността на лекари като Димитър Моллов в Сръбско-турската и Руско-турската война. Моллов полага и основите за организирането и администрирането на медицинското дело в България при създаването на Върховния медицински съвет, който се утвърждава като главен държавен орган в тази сфера. Участието на специалистите от природо-математическите и техническите науки е недостатъчно проучено от историческа гледна точка, а е оставено в ръцете на изследователите от отделни науки и тяхното развитие в България.

По време на военен конфликт на преден план излиза ролята на медицинската наука с всички съществуващи и новопоявили се проблеми. Не правят изключение и месеците на Балканските войни. Българската армия се изправя пред предизвикателствата на епидемиите, нараняванията от модерните оръжия, причинените от проблеми с продоволствията заболявания. Същевременно началният път на редица български медици е свързан

с военните конфликти през периода 1912 – 1913 г. Сред тях личат имената на Константин Пашев, Владимир Марков и други бъдещи изследователи, които развиват практическата и научната страна на медицината. Сериозните здравословни проблеми, които засягат българската войска по време на военните действия, биват взети предвид и това подобрява медицинската организация по време на Първата световна война. Проучванията на медиците във военно-полеви условия се появяват на страниците на специализираната периодика. Бактериологът Владимир Марков работи във военна болница, отредена за болните от холера (Markov 1961). Друг виден бактериолог – Михаил Иванов (доскорошен член на Върховния медицински съвет), е епидемиолог в Първа отделна армия и има заслуги за предпазване на населението от холера и петнист тиф. Инфекциозните заболявания като холерата представляват сериозно предизвикателство пред българските медици, тъй като още от края на ноември съпътстват движението на българската армия (Koyneva 2015).

Не са малко и обучаващите се медици, които се записват като лекари-доброволци през Балканската война. Такъв е случаят с Димитър Ораховац, който преди повикването на набора си постъпва доброволец в болницата на Червения кръст[16] през периода октомври 1912 – януари 1913 г. След това работи на редица назначения – военно-санитарната част при Щаба на войската, Ямболската етапна болница. От май 1913 г. подпомага организираната от д-р Иван Карамихайлов болница в Духовната семинария. И тук може да се проследи ролята на опита от Балканските войни, тъй като Ораховац и д-р Карамихайлов подновяват съвместната си работа през Първата световна война. От научна гледна точка е ясно, че Ораховац е наблюдавал редица болести като вариола вера и тетанус[17].

Различни български учени опитват да извършват вече започнатите или чисто нови проучвания при създадените военновременни условия. Не всяка идея успява да се осъществи и заради динамиката във военно-политическата ситуация. На фронтовата линия липсва необходимата изследователска база, която да позволи по-задълбочена научна дейност. Те се съобразяват с полевите условия и при тях постигат определени резултати, които след това описват и разширяват. Всяка наука има собствена специфика, но изброените тенденции са валидни за по-голямата част от научния спектър. За подобна идея споменава Владимир Марков в своите спомени: „Сензацията на деня бе появата на разузнавателен наш аероплан. Пилотът, струва ми се беше чужденец. Замолих го при полет да експонира на въздушно течение агарена среда, за да установим съдържанието на въз-

душните бактерии. Той се съгласи с предложението ми, но втори път не го срещнах“ (Markov 1961). Въпреки че дадените от Марков сведения са сравнително неясни, е налице замисъл, целящ използването на военни иновации за научни разработки.

Свидетелствата на българските учени за периода също не бива да бъдат подценявани и те продължават да са ценни не само за историческата наука. Във времето на изследвания период освен развиваната творческа дейност изследователите създават и значителен брой дневници, записки, а също и развиват богата кореспонденция. Сериозно е значението на илюстративните материали, като се фотографират различните местности, градове, паметници, църкви и манастири, запечатвайки тяхното състояние в началото на XX в.

В периода след Междусъюзническата война до включването на България в Първата световна война българската наука продължава своите процеси на организация и модернизация. Обсъжда се разширяването на Софийския университет с нови факултети. В областта на природо-естествените науки е осъществено обединение в Царските природонаучни институти, оглавени от близкия до двореца изследовател Иван Буреш. Процесът на организиране и институционализиране на научните изследвания бива завършен окончателно по време на Първата световна война. Тогава още по-ясно биват „разпределени ролите“ между отделните властови органи, учреждения и организации.

Развитието на военната наука – история и теория – във времето на военните конфликти 1912 – 1913 г. не се разглежда в настоящата публикация, тъй като е обширна тема, на която трябва да се отдели подобаващо внимание. Въпросът за Военната академия се повдига още през 1911 г., но окончателното си решение получава едва след приключването на Първата световна война. Установените отношения между научната интелигенция и офицерството през Балканските войни спомагат за привличането на редица видни учени като преподаватели в новото висше училище.

За десетилетията на новата българска държава са формирани и определени отношения между различните институции, както и вътре в обществото. Значителна част от изследователите освен учени са и видни фигури с активно участие в обществено-политическия живот на страната. Връзката между отделните институции е и на личностна основа. Така Министерството на народното просвещение е оглавявано през почти целия военновременен период от секретаря на Академията – Иван Пеев-Плачков. Вече бе спомената ролята на министър-председателя Иван Евстратиев Ге-

шов, оглавяващ именно Академията на науките. През войните 1912 – 1913 г. се затвърждават контактите на учените с представители на офицерството. Основите за подобни отношения са положени през предходните десетилетия, основани не само на идейни възгледи, но и на лични отношения и родствени връзки.

Трудно може да се каже до каква степен човешките загуби се отразяват на научните среди. Многобройните жертви сред офицерството, което се набира и от средите на интелигенцията, са факт. Възможно е сред тях да има и способни изследователи, чиято преждевременна кончина спира научния им възход и пречи да разгърнат своя талант. При всички случаи изказването на българския посланик Стефан Панаретов в интервю за американски вестник: „Най-добрите умове на България се изгубиха и ще се минат години, за да се образува нов материал“ е силно преувеличено[18] (България 1915).

Научните мисии през Балканските войни, които предхождат експедициите от времето на Първата световна война, в някаква степен остават по-слабо известни поради различни причини. Значението им за българската наука е сериозно, особено с оглед разглежданата тематика. Те се осъществят по цялата линия на бойни действия, а не са съсредоточени в една определена област. Постепенно се подобрява координацията между военните власти и учените, като невинаги се забелязва определена централизация и планомерност. Много изследователи придобиват опит от проучванията през 1912 – 1913 г., който ще бъде използван от тях при следващата война.

Годините на Балканските войни (1912 – 1913 г.) изиграват ролята на подготовка за българската наука да посрещне изпитанията на следващия още по-мащабен и по-продължителен конфликт – Голямата война. Поражението в Междусъюзническата война не се отразява пряко, а донякъде в емоционална степен въздейства заради нанесения удар върху националната идея за обединение. Чисто териториално се разширяват възможностите за мирновременно проучване на влезлите в българските граници територии през периода 1913 – 1915 г. В резултат на действията по време на конфликта и учените, и военното ръководство извличат поуки как може да бъде осъществено едно далеч по-ползотворно взаимодействие между двете страни. Благодарение на подобно общуване се провеждат редица инициативи в годините на Първата световна война, в които познанията от страна на родната научна интелигенция биват използвани много по-пълноценно. Всички тенденции се доразвиват и се открояват в няколкото години на бойни действия.

БЕЛЕЖКИ

1. НА–БАН, Ф. 2 К „Българско отечество“.

2. Фондът по-късно бива прехвърлен към Българското книжовно дружество.

3. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 312, 322, 325.

4. Павел Орешков (1884-1953) е историк и библиотекар с интереси за изучаването и опазването на старините, които проявява засилено като офицер в Балканските и Първата световна война.

5. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, 319, л. 3.

6. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 518, л. 63.

7. Пак там.

8. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а.е. 518, л. 72 гръб.

9. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, 319.

10. Пак там, л. 1.

11. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 744.

12. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 324, л. 3, 5-6.

13. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, а.е. 324, л. 24.

14. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, 311.

15. НА–БАН, Ф. 1 К, оп. 2, 311, л. 102 – 103.

16. Семейството на Димитър Ораховац е свързано с болница „Червен кръст“, тъй като неговият баща д-р Петър Ораховац е първият му управител.

17. НА–БАН, Ф. 48, оп. 1, а.е. 15, л. 1 – 2.

18. Интервюто е препечатано във в. „Мир“ от нюйоркския вестник „Evening Post“. България и съседите ѝ. Изявленията на балг[арския] пълн[омощен] м[инистъ]р във Вашингтон. – *Мир*, бр. 4687/16 ян. 1915 г.

ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВА, Д., 2019. Държавната политика за опазване на културните паметници в Царство България 1911 – 1944 г. В: *Културното наследство на Странджа. Богатство, рискове, предизвикателства.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.

КОЙНЕВА, ЦВ., 2015. Балканските войни 1912 – 1913 г. Из дневника от войните на д-р Петър Недевски. *ИДА*, бр. 110.

КОНЕВА, Р., 1995. *Голямата среща на българския народ. Културата и предизвикателствата на войните 1912 – 1918 г.* София: АИ „Марин Дринов“.

КЪНЧОВ, В., 1899. *Из Мала Азия. Пътуване къмъ българските колонии*. София: Придворна печатница.

МАРКОВ, ВЛ., 1961. *Страници от моето време*. София: БАН.

ТУЛЕШКОВ, КР., 1960. Научната и организационна дейност на акад. Ив. Буреш. В: *Иван Буреш. Биобиблиография.* София, издание на Българска академия на науките.

ШИШКОВ, СТ., 1913а. *Братско писмо към Българо-мохамеданите в Родопите и Пирин*. Пловдив: Печатница Македония.

ШИШКОВ, СТ., 1913b. *Значението на бъдещата железница от Пловдив до Беломорския бряг*. Пловдив: Печатница Македония.

ШИШКОВ, СТ., 1914. *Помаците в трите български области: Тракия, Македония и Мизия.* Пловдив: Печатница Македония.

ШИШКОВ, СТ., 1922. *Тракия преди и след Европейската война*. Пловдив, Печатница Христо Г. Данов.

REFERENCES

ANGELOVA, D., 2019. Darzhavnata politika za opazvane na kulturnite pametnitsi v Tsarstvo Bulgaria 1911 – 1944 g. In: *Kulturnoto nasledstvo na Strandzha. Bogatstvo, riskove, predizvikatelstva*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski". [In Bulgarian].

KOYNEVA, TSV., 2015. *Balkanskite voyni 1912 – 1913 g. Iz dnevnika ot voynite na d-r Petar Nedevski*. IDA, br. 110. [In Bulgarian].

KONEVA, R., 1995. *Golyamata sreshta na balgarskia narod. Kulturata i predizvikatelstvata na voynite 1912 – 1918 g.* Sofia: AI „Marin Drinov". [In Bulgarian].

KANCHOV, V., 1899. *Iz Mala Azia. Patuvane kama balgarskite kolonii*. Sofia: Pridvorna pechatnitsa. [In Bulgarian].

MARKOV, VL., 1961. *Stranitsi ot moeto vreme*. Sofia: BAN. [In Bulgarian].

TULESHKOV, KR., 1960. Nauchnata i organizatsionna deynost na akad. Iv. Buresh. In: *Ivan Buresh. Biobibliografia*. Sofia, izdanie na Balgarska akademia na naukite. [In Bulgarian].

SHISHKOV, ST., 1913a. *Bratsko pismo kam Balgaro-mohamedanite v Rodopite i Pirin*. Plovdiv: Pechatnitsa Makedonia. [In Bulgarian].

SHISHKOV, ST., 1913b. *Znachenieto na badeshtata zheleznitsa ot Plovdiv do Belomorskia bryag*. Plovdiv: Pechatnitsa Makedonia. [In Bulgarian].

SHISHKOV, ST., 1914. *Pomatsite v trite balgarski oblasti: Trakia, Makedonia i Mizia*. Plovdiv: Pechatnitsa Makedonia. [In Bulgarian].

SHISHKOV, ST., 1922. *Trakia predi i sled Evropeyskata voyna*. Plovdiv, Pechatnitsa Hristo G. Danov. [In Bulgarian].

BETWEEN THE FIELD OF SCIENCE AND THE BATTLEFIELD. THE DEVELOPMENT OF BULGARIAN SCIENCE DURING THE BALKAN WARS

Abstract. The period of the Balkan Wars (1912 – 1913) posed various challenges to the still young modern Bulgarian science. In a short time, it must readjust to wartime conditions. The activity of scientists and scientific institutions in support of the Bulgarian state and army develops in a number of directions and covers a variety of problems. The main ones are related to the protection of the national question and the preservation of the historical heritage of the peninsula. Despite the not particularly long period, the foundations of a more in-depth cooperation were laid. Bulgarian

researchers carried out research in all branches of science and eventually successfully overcame the hardships of the war.

Keywords: science; interaction; scientific expeditions; institutions; organization

Dr. Tzvetan Y. Radulov
Head of Department Office of Information,
Preservation and Records
Scientific Archives
Bulgarian Academy of Sciences
1, 15th November St.
Bulgaria, Sofia
Email: zvetanjradulov@gmail.com

УЧАСТИЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ГАРНИЗОН В ОДРИН В БОЙНИТЕ ДЕЙСТВИЯ В ИЗТОЧНА ТРАКИЯ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА БАЛКАНСКА ВОЙНА

д-р Чавдар Ангелов
Национален парк-музей „Шипка – Бузлуджа“

Резюме: Статията разглежда проблема за участието на българския гарнизон в Одрин в бойните действия срещу войските на Османската империя по време на Втората балканска война. В хода на изложението е представена динамиката в развитието на неговата численост и състав, в периода от 14 март 1913 г. до началото на турската интервенция в Източна Тракия. Накратко са описани задачите на гарнизона, свързани с осигуряването на обществения ред, опазването на държавното и частното имущество и охраната на намиращите се в Одрин хиляди турски военнопленници. Засегнат е въпросът за отношенията между българските военни власти и небългарското население на града. Изяснена е ролята на началника на Одринския гарнизон генерал-майор Вълко Велчев, отделни български офицери и войскови подразделения за организирането на отбраната на Одринската крепост, нейното напускане под напора на превъзхождащите сили на противника и последвалите сражения между малобройните български подразделения и настъпващите турски войски в района на довоенната българо-турска граница.

Ключови думи: Одринска крепост; гарнизон; отстъпление; Южен отряд

Превземането на Одринската крепост е повратен момент в хода на Балканската война (1912 – 1913 г.). Извоюваната от частите на Втора българска армия победа слага край на съпротивата на Османската империя, като открива реални възможности за реализиране на българската обединителна програма. През следващите няколко месеца българската държава полага сериозни усилия за интегрирането на Одрин и Източна Тракия в българския обществено-политически, икономически, стопански и културен живот. Този сложен и труден процес протича на фона на все по-изострящите се отношения между България и нейните съюзници, породени от спорове за подялбата на освободените в хода на войната области. Ситуацията е усложнена от румънските претенции за териториални компенсации за сметка на българската държава и желанието на Османската империя за скорошен реванш.

Настоящото изследване проследява основните моменти от действията на българския гарнизон в Одрин по време на започналата в началото юли 1913 г. турска военна интервенция в Източна Тракия. В хода на изложението са разгледани въпросите за неговия състав и численост, задачите които изпълнява, организирането на отбраната на Одринската крепост, нейното отстъпване под напора на превъзхождащите сили на противника и последвалите сражения между малобройните български части в Източна Тракия, обединени в така наречения „Южен отряд“, срещу настъпващите турски войски. Проучването е изградено върху документи, съхранявани във фондовете на Държавния военноисторически архив (ДВИА) – Велико Търново. За неговото създаване са използвани достъпните научни изследвания и спомени на участници в събитията, посветени на Балканската и Междусъюзническата война.

В деня на превземането на Одринската крепост – 13 март 1913 г.[1] за началник на разквартирувания в Одрин български гарнизон и комендант на крепостта е назначен генерал-майор Георги Вазов. Първоначално в неговия състав са включени 58-ми пехотен полк, две дружини от 3-та бригада на 4-та пехотна Преславска дивизия, Лейбгвардейският и 6-ти конен полк и 8-и нескорострелен артилерийски полк. Заради ангажиментите на генерал Вазов, свързани с ръководството на Тракийското военно губернаторство, на 5 април 1913 г. за началник на Одринския гарнизон и комендант на крепостта е назначен генерал-майор Вълко Велчев. Към онзи момент гарнизонът се състои от 53-ти, 54-ти и 58-и пехотен полк, всеки в три дружинен състав, по една дружина от 43-ти и 44-ти пехотен полк, 27-о, 32-ро и 35-о полково военно окръжие, Лейбгвардейският конен полк, един ескадрон от

4-ти конен полк, две отделения от Шуменския крепостен батальон, четири отделения от Софийския крепостен батальон, по две отделения от 1-ви и 8-и нескорострелен артилерийски полк и една сборна пионерна рота[2].

След като поема новата си длъжност и се запознава със състоянието на поверения му гарнизон, отчитайки актуалната военна и политическа обстановка на Балканите през пролетта на 1913 г., генерал Вълко Велчев започва да настоява пред Щаба на Действащата армия – Одринската крепост да бъде незабавно въоръжена и подготвена за отбрана. Причината за това искане е свързана с факта, че веднага след превземането ѝ пленените турски крепостни и полски оръдия, боеприпаси, телени заграждения и други военни материали са събрани в различни армейските паркове и складове, подготвени за транспортиране и поетапно извозвани към вътрешността на страната[3]. Този процес протича успоредно със започналото изтегляне на по-голямата част от намиращите се в Одринската крепост и Източна Тракия български войски, изпращани към Македония[4]. В следствие на това, в края на май 1913 г. българският гарнизон в Одрин се състои само от 58-ми пехотен полк, две дружини от 43-ти и 44-ти пехотен полк, шест опълченски роти, 8-ми конен полк и няколко обсадни батареи без необходимата прислуга (Hrišťov1922, p. 34).

Още от първия ден на своето създаване Одринският гарнизон е натоварен с изпълнението на редица отговорни задачи. Съвместно с местната полиция, личният състав на гарнизона участва в опазването на обществения ред и охраната на различни държавни, военни, комуникационни, транспортни и религиозни обекти в Одрин и неговата околност. За целта градът е разделен на няколко участъка, командването на всеки от които е поверен на опитен офицер, имащ в свое разпореждане определено число войници. Не са редки случаите, в които отделни команди конвоират изпращаните периодично към вътрешността на страната турски военнопленници или охраняват натоварените с различно имущество влакови композиции. Постоянното редуциране на числения състав на гарнизона не позволява да бъдат заети крепостните укрепления. В резултат на това офицерите и войниците не са добре запознати с организацията на отбраната на Одринската крепост. Заради липсата на достатъчно хора, след нейното овладяване не са направени и сериозни опити за поправка и ремонт на разрушените и повредени по време на войната фортификационни съоръжения[5]. Въпреки това, през първите седмици от българското управление в Одрин цари относително спокойствие. За това до голяма степен допринасят коректното отношение на българските военни власти към местното население и създа-

дените добри лични контакти на старшите офицери с неговите духовни и политически водачи[6].

Изострянето на отношенията между България и нейните съюзници, породено от споровете за владеенето на освободените по време на Балканската война територии, има пряко отражение върху случващото се в Одрин и Източна Тракия. С течение на времето, несигурното положение, предизвикано от трудните преговори и забавянето на сключването на мирен договор, който да регламентира новото териториално статукво на Балканите, е използвано от отделни представители на небългарското население на Одрин за саботиране на мероприятията на българските власти. Особена активност в това отношение проявяват местните гърци, водени от своя митрополит. Въпреки многобройните донесения на генерал Вълко Велчев до българското командване за съществуването на гръцка конспиративна организация призивите му за вземане на мерки срещу дейността ѝ остават без последствия. Стига се до там, че началникът на Одринския гарнизон става жертва на неуспешен опит за покушение, извършен от местен фанатизиран грък[7].

Османската империя внимателно следи развитието на отношения в Балканския съюз[8], като разчита скоро да си върне владеенето на всички територии до р. Марица, включително и Одрин. За целта през пролетта на 1913 г. турското командване съсредоточава значителни сили по протежение на демаркационната линия в Източна Тракия. Избухналият на 17 юни 1913 г. военен конфликт между България и бившите ѝ съюзници Сърбия, Гърция и Черна гора предоставя на турската страна отлична възможност да реализира своите реваншистки планове. След като за Високата порта става ясно, че Великите сили няма да се застъпят за интересите на България, и особено след намесата на Румъния във военните действия (28 юни 1913 г.), турските войски получават нареждане да реокупират Източна Тракия (Hristov 1922, pp. 201 – 202). Организирани в три колони, на 2 юли 1913 г. те настъпват на север от Чаталджанската позиция към определената с Лондонския мирен договор нова българо-турска граница (Ginchev et al. 1963, p. 175).

Липсата на достоверна информация за намеренията на турците и случващото се в първите дни на тяхното настъпление е сериозен проблем за организиране на отбраната на Одринската крепост. В голяма степен това е предизвикано и от отказа на Щаба на Действащата армия да обедини командването на българските войски в Одринско, поставяйки ги под ръководството на един военачалник, имащ право да координира действията на

административните власти с армията. Този пропуск се отразява негативно върху обмена на информация между Одринския гарнизон, разпръснатите из цяла Източна Тракия войскови части и местните власти, които нямат задължението да уведомяват генерал Велчев за действията си и за развоя на събитията. В същото време, вероятно заради голямата си ангажираност с военните операции срещу сръбската и гръцката армия в Македония и настъплението на румънските войски в Северна България, българското командване също не информира началника на Одринския гарнизон за хода и размера на турското настъпление[9].

В ранните часове на 3 юли 1913 г. генерал Вълко Велчев се свързва по телеграфа със заместник-началника на Щаба на Действащата армия полковник Стефан Нерезов, който го запознава с актуалната военна и политическа обстановка. В хода на разговора полковникът предлага на своя събеседник да направи потребното за задържането на Одринската крепост. На генерал Велчев е дадено да разбере, че при изпълнението на тази задача може да разчита само на силите на подчинения му гарнизон и на изтеглящите се към Одрин български подразделения, с които трябва да спре евентуалните турски опити за настъпление към вътрешността на България. Осъзнавайки важността на момента, генерал Велчев заявява, че ще направи възможното, за да изпълни поставените задачи. Пред полковник Нерезов той настоява да му бъдат дадени правомощия да ръководи войските и административните власти в Източна Тракия, както и да получи подкрепления и артилерия, без които организирането на отбраната и задържането на голямата Одринска крепост е трудно постижимо[10].

Няколко часа след този разговор, в разпореждане на генерал Вълко Велчев са поставени всички офицери, които се намират по това време в Тракийското военно губернаторство. С тяхна помощ през следващите дни той развива трескава дейност, насочена към подготовката на крепостта за упорна отбрана. Под ръководството на назначения за началник на артилерията на Одринската крепост подполковник Петко Вълчанов започва спешното формиране на няколко батареи, които трябва да бъдат разположени на източния фронт на крепостта. За отбрана на южното направление, където при необходимост ще бъдат разположени отстъпилите по десния бряг на р. Марица български части, са подготвени още две оръдия, снабдени с необходимото количество снаряди. Поради липсата на подготвени офицери артилеристи за батарейни командири са назначени няколко запасни подпоручици от други видове оръжие, подпомагани от една команда от Шуменския крепостен батальон и група от оздравели войници, събрани от одринските военни болници[11].

Сериозен проблем за организирането на отбраната създават намиращите се в Одрин около 12 000 турски военнопленници. Въпреки че още на 24 юни 1913 г. част от тях са изпратени в Сливен, Стара Загора, Казанлък, Пловдив и Пазарджик, в началото на турската офанзива в Одринската крепост продължават да се намират още няколко хиляди пленени турски офицери и войници. В следващите дни е направено всичко възможно по-голямата част от тях да бъдат изпратени под охрана във вътрешността на България. В същото време, на 3 юли 1913 г. на гарнизонния лекар санитарен майор д-р Димитър Кирков е възложена задачата да евакуира лекуващите се в Одрин и неговата околност близо 5000 болни и ранени български военнослужещи. Въпреки липсата на достатъчно транспорти средства е създадена организация всички артилерийски и инженерни материали, боеприпаси и храни, намиращи се в складовете на Одринската крепост, които не са необходими за нейната отбрана, да бъдат транспортирани по железницата в Търново Сеймен[12].

Преценявайки трезво ситуацията, началникът на Одринския гарнизон добре разбира, че с наличните сили и средства трудно може да бъде защитавана крепостта и спряно напредването на многобройния противник. В тази връзка, по време на разговора си с полковник Стефан Нерезов и последвалата размяна на телеграми с Щаба на Действащата армия, той настоява българското командване да разпореди на административните власти да въоръжат българското население в Източна Тракия. В изпълнение на получени от София указания, на 3 юли 1913 г. временно управляващият Тракийското военно губернаторство нарежда на началниците на военни отдели в Одринското и Лозенградското окръжие незабавно да пристъпят към осъществяването на тази задача. Макар и със закъснение, започва формирането и на доброволчески чети, поставени в разпореждане на военните власти. Необходимото оръжие и боеприпаси са осигурени от складовете на Втора армейска работилница в Одрин[13].

Под ръководството на началник-щаба на Одринския гарнизон майор Иван Вълков е направен опит да бъде установена връзка с разпръснатите из цяла Източна Тракия български подразделения и привличане на подкрепления. За усилване на гарнизона на началниците на дивизионните области в Южна България и коменданта на Мустафа паша е наредено незабавно да изпратят в Одрин намиращите се при тях опълченски части. В изпълнение на това, още на 3 юли 1913 г. две пехотни дружини и един кавалерийски ескадрон се насочват към града. На следващия ден майор Вълков се свързва с комендантите на Пазарджик, Пловдив, Стара Загора, Казанлък, Ямбол и

Сливен и настоява всички войници, изпратени да конвоират заложници и военнопленници, да се заменят с бойци от местните гарнизони или граждани – доброволци, а те „веднага, с първия трен, да се изпращат в Одрин, дето са много нужни“[14].

С получаването на първите известия за турската интервенция в Източна Тракия щабът на Одринския гарнизон предприема действия за събиране на информация, която да разкрие намеренията на турската страна. Изпълнението на тази задача е възложено на намиращите се в Одрин кавалерийски части. Под командата на подполковник Стойчо Паранджилов два ескадрона от 4-ти конен полк започват да разузнават в района между левия бряг на р. Марица и линията Одрин – Хаскьой – Докюзук – Бунархисар. Кавалеристите трябва да осъществят връзка с българските части в Лозенград, да задържат настъплението на противника и да насочват отстъпващите български подразделения и команди към Одринската крепост. Разузнаването по десния бряг на р. Марица е възложено на един разезд от 1-ви ескадрон на 4-ти конен полк, който трябва да влезе в контакт с българските войски при Кулели Бургас[15].

През следващите дни генерал Вълко Велчев прави всичко възможно, за да координира действията си с началника на 10-та пехотна дивизия генерал-майор Стою Брадистилов, която охранява установената българо-турска демаркационна линия и трябва да задържа противника, в случай че той продължи настъплението си на север от нея, към Одрин и Лозенград. За съжаление, както и в други подобни случаи, липсата на съгласуваност в действията на Щаба на Действащата армия, Одринския гарнизон и командването на 10-та пехотна дивизия изиграва своята негативна роля. В съчетание с липсата на достоверна информация за местонахождението и състоянието на българските подразделяния, пръснати от Черноморския бряг до Беломорското крайбрежие, техните колебливи и хаотични действия в крайна сметка дават ясен знак на турците, че при пълномащабно настъпление отвъд линията Мидия – Енос те няма да срещнат сериозна съпротива[16].

Въпреки че българските войски, намиращи се извън Одринската крепост не са му пряко подчинени, на 5 юли 1913 г. генерал Вълко Велчев прави поредно усилие за тяхното устройство и управление. По негова заповед 8-ми конен полк е изпратен към Узункьопрю. Пристигналата ден по-рано в Одрин дружина от 48-и пехотен полк и намиращата се в града картечна рота на 4-ти конен полк са транспортирани с влак към Кулели Бургас. В същото време на генерал Брадистилов е предложено с наличните сили и изпратените подкрепления да прочисти района на Узункьопрю от баши-

бозушките банди, след което да настъпи към определената с Лондонския мирен договор нова българо-турска граница. Тук подчинените му подразделения трябва да влязат във връзка с командирите на турските части, намиращи се пред тях и, в споразумение с последните, да поставят гранични постове по фиксираната с мирния договор гранична линия[17].

Надеждите на генерал Велчев за положителен развой на събитията остават напразни. В резултат на започналото на 6 юли 1913 г. масирано турско настъпление към Узункьопрю българските части в района започват да отстъпват към Одринската крепост. По-късно през деня турците успяват да прекъснат телеграфните връзки между Одрин, Люлебургас и Лозенград[18]. Междувременно, генерал Брадистилов донася, че задържането на позицията при Кулели Бургас е практически невъзможно. При така създалата се обстановка и поради липсата на достатъчно войници генерал Велчев решава с наличните сили да заеме за отбрана само тези части от източния и южния фронт на Одринската крепост, намиращи се по двата бряга на р. Марица. На командира на 10-та пехотна дивизия е предложено незабавно да отстъпи по десния бряг на реката към Одрин, където да заеме позиция на юг от с. Демирташ[19].

Критичното положение, в което се намира българската армия в началото на юли 1913 г., прави невъзможно изпращането на помощ за българските войски в Източна Тракия. На 7 юли 1913 г. генерал Велчев отново е уведомен, че в дадената обстановка той трябва да разчита единствено на собствените си сили[20]. В същото време, от началото на турската интервенция защитниците на крепостта ежедневно са засипвани с телеграми, призоваващи ги да се държат „догдето бъде възможно“ и „само в краен случай“ да отстъпят назад. Началникът на Одринския гарнизон е уверяван непрекъснато, че е направено „силно европейско давление“ за спиране на турското настъпление. „Употребете героични мерки – се казва в една от многобройните телеграми – и развийте максимална енергия. Отечеството и Царят възлагат на Вас всички надежди в тия трудни за Майка България времена.“[21].

Приемайки стоически факта, че Одринският гарнизон трябва да се справя сам, на 7 юли 1913 г. генерал Вълко Велчев разпорежда 8-и конен полк да продължи разузнаването и задържането на противника пред източния фронт на крепостта между р. Марица и линията Одрин – Кавакли. Идентична задача изпълнява и 2-ри ескадрон на 4-ти конен полк, който прикрива отстъплението на българските части по десния бряг на реката. Защитата на участъка от фортовете Айваз Баба и Кавказ табия е поверена

на 58-ми пехотен полк, две картечни роти, пионерната команда и разположените на източните фортове крепостни оръдия. Отбраната на позицията южно от с. Демирташ е възложена на отстъпилите от Кулели Бургас части и пристигащите от вътрешността на страната подкрепления. Общият резерв – една дружина от 48-и пехотен полк и опълченската дружина от 28-о военно полково окръжие, както и обозите на всички части са събрани северно от казармата Янък Кашла. Войниците са снабдени с пълен комплект бойни и хранителни припаси за три – четири дни. Под ръководството на гарнизонния лекар продължава евакуирането на болните и ранените[22].

Очакванията на началника на Одринския гарнизон, че с помощта на отстъпващите от Кулели Бургас подразделения ще успее да задържи Одринската крепост не се оправдават. Първите части на 10-а пехотна дивизия започват да пристигат в Одрин в късния следобед на 6 юли 1913 г. За съжаление на генерал Велчев повечето от тях отказват да заемат определените им позиции. Обзети от паника, с отпаднал дух и силно деморализирани, без заповед голяма част от офицерите и войниците се насочват директно към одринската гара или продължават да отстъпват пеш към Мустафа паша. За случващото се в голяма степен допринася и генерал Стою Брадистилов, който отхвърля предложението на генерал Велчев заедно да организират отбраната на крепостта и по най-бързия начин, пред погледа на своите подчинени, в ранните часове на 7 юли 1913 г. напуска с влак Одрин[23].

Въпреки безотговорното поведение на командира на 10-а пехотна дивизия, подпомаган от своя щаб генерал Вълко Велчев прави всичко по силите си за овладяване на паниката и връщането на отстъпилите войници. На началника на одринската гара капитан Михайлов е наредено да изпраща всички намиращи се в района на железопътната станция войници и пристигащите подкрепления от вътрешността на страната към позицията при с. Демирташ. „Вземете мерки – гласи заповедта на началника на Одринския гарнизон, да не се качват войници на треновете, и ако не се подчиняват, спрете изпращането на треновете за вътрешността!“. Капитан Михайлов е задължен да предаде на намиращите се на гарата дружинни командири и други офицери от отстъпилите от Кулели Бургас части на 10-а дивизия, срещу подпис и под страх от предаване на военен съд, незабавно да поемат командването на подразделенията си и да ги отведат към определените позиции[24].

Докато генерал Вълко Велчев се опитва да въведе ред сред войските по десния бряг на р. Марица, паниката се прехвърля и сред отделни офицери и чиновници в самия Одрин[25]. Научавайки за случващото се, на 7 юли

1913 г. дезертират подполковник Петров, подпоручик Луканов и полковник Хитров. Без да предупреди генерал Велчев, управляващият Тракийското военно губернаторство и повечето чиновници от губернаторството, телеграфо-пощенската станция, одринската гара и полицейските служители също напускат своите постове. Сред проявилите малодушие са майор Христо Димчев и подполковник Евстатиев – началник на продоволствения магазин в града. Техният пример е последван от гарнизонният лекар майор д-р Кирков, който заедно с останалите лекари, напуска местната военна болница. Вследствие на настъпилия хаос, през цялата нощ на много места из Одрин се чуват изстрели, дело на плъзнали из града мародери и враждебно настроени срещу българската власт одрински гърци и турци. Районът на железопътната гара е озарен от пламъците на няколко подпалени склада[26].

Призори на 8 юли 1913 г., са взети спешни мерки за възстановяване на реда. Прекъснатите по време на суматохата предишния ден телеграфни и телефонни линии, свързващи щаба на Одринския гарнизон с намиращата се на няколко километра от града железопътна гара и вътрешността на страната, са възстановени[27]. Веднага след това от централните и местните военни и административни власти е изискано да организират незабавното връщане на всички войскови части, отделни команди и войници, напуснали без разрешение Одрин. Последното в най-голяма степен се отнася за телеграфо-пощенските и железопътните служители, както и до офицерите от различните учреждения, без които възстановяването на комуникациите, движението на влаковете и нормалното функциониране на останалите учреждения е практически невъзможно[28].

За да се попречи на навлизането на противника в Одрин от юг, генерал Велчев разпорежда мостовете на реките Тунджа и Марица да бъдат заети с доброволците, ангажирани с поддържането на реда в града. Тяхната задача е да подсигурят десния фланг и тила на частите, отбраняващи източния фронт на Одринската крепост. За повдигане на духа на нейните защитници и за даване на пример на отстъпилите без заповед, от войниците при Каик табия е формирана сборна дружина, командвана от героя от Сръбско-българската война подполковник Ганчо Георгиев. По заповед на генерал Велчев, с песни и музика, дружината преминава през целия град и пътя за гарата, след което се прехвърля на десния бряг на р. Марица, където заема изоставената позиция южно от с. Демирташ. Това оказва своето морално въздействие върху някои от падналите духом бойци. В рамките на деня към дружината на подполковник Георгиев се присъединяват част

от завърналите се подразделения на 10-а пехотна дивизия и пристигналите подкрепления[29].

На източния фронт на крепостта положението остава сравнително спокойно. На 8 юли 1913 г. отбраняващият го 58-и пехотен полк е усилен с две дружини от 48-ми пехотен полк и картечната рота на 4-ти конен полк. Паднали духом, войниците от тези подразделения веднага започват да разпространяват слуховете, че турците не убиват тези, които не стрелят против тях, а онези, които открият огън, биват избивани. Посочената картечна рота е частта, която в най-трудните и важни моменти отказва да открие огън и настоява да се отстъпи по-скоро. В резултат на това личният състав на някои батареи заявява, че ако се появи противник, няма да стреля против него. Някои пехотни части пък директно предупреждават артилеристите, че ако открият огън – ще бъдат застреляни. Ситуацията налага лично генерал Велчев и старшите офицери да разговарят с войниците, за да ги убедят да се сражават и да изпълнят войнишкия си дълг[30].

В такава напрегната обстановка, в ранния следобед на 8 юли 1913 г. пред източния фронт на Одринската крепост се появяват три турски ескадрона[31]. В този момент нейният гарнизон се състои от около 2000 бойци, огромната част от които опълченци. Наличните 24 оръдия са без достатъчно боеприпаси, а тяхната прислуга е слабо подготвена и недостатъчна. За противопоставяне на турското настъпление не може да се разчита на частите около Люлебургас и Бунархисар, които са отрязани от основното ядро на българските сили в Източна Тракия[32]. Към 18,00 часа на шосето Одрин – Цариград се явяват турски парламентьори. От българска страна, с тях се среща майор Иван Вълков, който съобщава на генерал Велчев турското предложение да предаде доброволно крепостта. В случай, че това бъде прието, турските пратеници уверяват, че българските войски ще могат да запазят оръжието си и безпрепятствено да напуснат Одрин. Окончателното решение за това е взето същата вечер, след проведен телефонен разговор между началника на Одринския гарнизон и помощника на главнокомандващия генерал-лейтенант Радко Димитриев[33].

Въпреки категоричната заповед за напускане на Одринската крепост генерал Велчев нарежда на гарнизона да окаже съпротива. На практика това се оказва невъзможно. При появата на настъпващите от изток турски сили 4-ти конен полк, който охранява и наблюдава левия български фланг, отстъпва чак до старата българо-турска граница. В същото време, 8-и конен полк е разпръснат от неприятелската кавалерия. Притиснат от обстоятелствата, генерал Велчев заповядва на защитниците на Одринската

крепост да се подготвят за отстъпление, което започва точно в полунощ на 9 юли 1913 г. Запазвайки присъствие на духа, 58-ми пехотен полк и останалите части от източния фронт се оттеглят в добър ред. По предварително определения график те напускат своите позиции и се насочват към североизточната покрайнини на Одрин. При форта Карагьозтабия на войниците е дадена кратка почивка, след което движението е продължено по левия бряг на р. Марица към Мустафа паша[34].

Не така стоят нещата с отстъплението на войските, намиращи се на десния бряг на р. Марица. Макар, че пред тях няма противник, оттеглянето се извършва в безпорядък. Някои подразделения буквално започват да бягат към старата граница. При преминаването си през железопътната гара в Мустафа паша цели команди се качват на намиращите се там влакове, принуждавайки гаровите и влаковите служители да отпътуват към вътрешността на страната. Проявеното малодушие допълнително увеличава паниката сред българското население в пограничните райони. Овладяването на ситуацията налага на 9 юли 1913 г. сутринта лично генерал Велчев, подпомаган от няколко запазили присъствие на духа офицери, с уговорки и заплахи, а някъде и с оръжие в ръка, да заставят войниците насила да слизат от вагоните и да заемат местата си[35]. С цената на много усилия положението е овладяно едва на следващия ден. Под погледа на противника частите на вече бившия Одрински гарнизон, събраните групи и отделни военнослужещи от различни родове войски са реорганизирани в обща войскова единица, наречена Южен отряд. Разделен в две колони, той получава задача да организира отбраната по двата бряга на р. Марица и да спре турското настъпление на север от Одрин. Целта е да се спечели време, нужно на българското правителство за уреждане по дипломатически път на прекратяването на бойните действия[36].

В изпълнение на това разпореждане, през следващите дни Южният отряд води упорити боеве с настъпващите турски войски в района между старата българо-турска граница и Харманли. На 10 юли 1913 г. турците успяват да изтласкат българските части, разположени по височините на изток от Мустафа паша. Отстъпвайки през моста на р. Марица, те заемат за отбрана позиция по възвишенията, намиращи се западно от града. На следващия ден турците атакуват отряда със силите на три пехотни полка, една конна дивизия, едно артилерийско отделение и няколко картечни роти. Първоначално българските войници устояват на напора и указват сериозна съпротива, като на няколко пъти с успех дори контраатакуват. Подложени на силен артилерийски обстрел, те са принудени да отстъпят

към височините между селата Градище и Белица. Неудобствата на новата позиция и липсата на боеприпаси принуждават генерал Велчев да разпореди отрядът да се изтегли и да заеме позиция на три километра южно от Харманли (Angelov 2020, p. 53).

Големи затруднения при организиране на отбраната създават липсата на достатъчно офицери, домакински и санитарни средства. Ранените и заболелите са оставени без медицинска помощ и често попадат в ръцете на противника, който безмилостно ги избива[37]. Личният състав гладува. Проблеми създават недостигът на боеприпаси, шанцов инструмент и различните системи оръжие, с които са въоръжени войниците. В резултат на това, както и на липсата на артилерийска поддръжка, те не са в състояние да окажат съпротива и отстъпват даже и пред натиска на по-малки неприятелски части[38]. По време на тези сражения личният състав на Южния отряд става свидетел на опустошаването на редица български села от действащите в синхрон с редовните турски подразделения башибозушки банди. Въпреки недостига на хора командването на отряда прави възможното за тяхното прогонване[39].

На 13 юли 1913 г. Южният отряд получава заповед – до края на започналите преговори за оттегляне на турските войски от българска територия да избягва всякакви стълкновения с тях. Настъпилото затишие е използвано за организиране на наблюдението и отбраната на проходите в Източните Родопи в района на Хасково. Взети са мерки за гарантиране на сигурността на железопътната линия Одрин – Пловдив. Установена е връзка с намиращите се вляво и вдясно български части, след което отрядът поема охраната на участъка от старата българо-турска граница пред фронта на своето разположение. Направено е възможното за облекчаване на положението на хилядите български бежанци, намиращи се от двете страни на граничната линия. Към окупираните райони се изпращат цивилни лица и разезди, които разузнават за разположението на противника и неговите бъдещи намерения. Взети са мерки за подготовката на евентуално ново настъпление към Одрин[40]. След прекратяването на активните бойни действия Южният отряд е преобразуван в сборен полк, в състав четири дружини, една батарея и малко кавалерия[41].

С оттеглянето на българските войски от Одринската крепост България окончателно губи възможността да задържи под свой контрол не само ключовата твърдина, но и по-голямата част от освободените в хода на Балканската война обширни територии в Източна Тракия. До тази трагична развръзка се стига в резултат на поредица грешни решения и неточни

преценки на българското политическо и военно ръководство. Разчитайки единствено на Лондонския мирен договор и благосклонността на някоя от Великите сили, те наивно вярват, че Османската империя ще спази постигнатите в английската столица договорки по отношение на Одринска Тракия. В ситуация, в която българската армия от средата на юни 1913 г. воюва на няколко фронта, подобно очакване е напълно наивно и лишено от основания. Решението на Високата порта да се възползва от ситуацията е закономерно следствие и от неадекватните действия на българската страна. Тук на първо място изпъква решението отбраната на Източна Тракия да бъде поверено на малобройни, зле въоръжени и екипирани войскови части. Въпреки готовността на командването на Одринския гарнизон да окаже съпротива, след началото на турската интервенция, в условията на числено превъзходство на противника, лоши комуникации, липса на достатъчно подкрепления и артилерия, задържането на Одринската крепост се оказва практически невъзможно. За това в немалка степен допринася деморализацията, обхванала част от българските подразделения, които отказват да се сражават с турските войски. По ирония на съдбата, тежкият жребий за безславното напускане на Одринската крепост се пада на офицери и войници, мнозина от които четири месеца по-рано участват в превземането на „непревземаемата“ Одринска крепост.

БЕЛЕЖКИ

1. Всички дати в текста са дадени по Юлианския календар (така наречения „стар стил“), използван в България до 31 март 1916 г.

2. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 3 – 4. По същото време в Одрин се намират още една подвижна армейска артилерийска и една инженерна работилница, инженерно депо, артилерийски парк, огнестрелни и продоволствени складове, подчинени на съответните отдели при Щаба на Действащата армия.

3. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 4 – 5.

4. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 84, 90, 120, 195,198 – 199 и 209. През май 1913 г. от Одрин към западната граница са изтеглени частите на 3-та бригада от 9-та пехотна Плевенска дивизия, Лейбгвардейският конен полк и новосформираната Одринска пехотна бригада. В средата на юни 1913 г. за отбраната на новоосвободените земи се разчита единствено на силите на 2-ра бригада на 10-та пехотна дивизия, една дружина от 7-ма пехотна Рилска дивизия, две дружини от 4-та пехотна Преславска дивизия и девет ескадрона от 4-ти и 8-ми конен полк. Тези части са разположени по цялото протежение на демаркационната линия в Източна Тракия. Отделни подразделения и команди са разпръснати по всички по-големи населени места в областта.

5. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 6.

6. *Отечество*, бр. 243, 22 август 1925 г.; бр. 244, 29 август 1925 г.; бр. 245, 5 септември 1925 г.

7. Въпреки явните провокации българските военни власти не допускат извършването на насилия и произволи над турското и гръцкото население в Одрин. За чест на българската армия, придържайки се строго към издадената директива „да се пази пълен ред и спокойствие, като непокорните и бунтуващите се бъдат залавяни и незабавно предавани на полеви военен съд“, българските военни власти успяват да опазят обществения ред. За това значително допринася и коректното поведение на ангажираните с това българи и арменци, от които на 3 юли 1913 г. е сформирана доброволческа дружина, която се грижи за опазването на реда в Одрин. След началото на турската интервенция в Източна Тракия, по заповед на генерал Велчев на Каик табия са разположени две оръдия, готови да открият стрелба срещу намиращите се в подножието на височината турски и гръцки квартали на Одрин. Публично обявеното предупреждение, че те ще бъдат сринати със земята, в случай че техните жители си позволят да нарушат обществения ред, довежда до успокояване на патриотарските страсти (ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 8 – 12, 16 и 19).

8. За причините, довели до избухването на Междусъюзническата война, подробно е описано в книгата Българското крушение 1913 (Markov 1991, p. 10 – 63.).

виж подробно: Марков, Г., 1991. Българското крушение 1913. София: БАН

9. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 8, 15 и 22.

10. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 16 – 17.

11. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 16 – 17 и 28 – 29.

12. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 15, 21 и 28.

13. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 29 – 30.

14. ДВИА, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 3, л. 15, 22 – 25, 39, 108 и 118.

15. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 21 – 22.

16. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 25 – 27. Красноречиво свидетелство за настъпилия хаос в управлението на българските подразделения в Източна Тракия е случилият се на 5 юли 1913 г. инцидент, свързан с отстъплението на 1-ва дружина от 39-ти пехотен полк към Узункьопрю. Нейното приближаване към града е взето от командира на намиращата се в населеното място опълченска рота за турско подразделение. Вследствие на това опълченците отстъпват своята позиция, последвани от персонала на гарата. В настъпилата суматоха са повредени стрелките, осигуряващи маневрирането на влаковите композиции, запален е един склад, разрушен е един железопътен мост, а в Одрин е докладвано, че противникът настъпва със значителни сили (ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 30).

17. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 32 – 35.

18. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 35 – 37. По същото време възниква сериозен проблем с движението на пристигащите и заминаващите влакове от одринската гара, причинено от румънското нахлуване в Северна България. За да не попаднат в румънски плен всички налични влакови композиции в Северна България са прехвърлени на юг от Стара планина. Възникналият, вслед-

ствие на това, хаос в движението поставя под въпрос регулярното снабдяване на армията. За да се справи с положението, българското командване разпорежда по железопътната мрежа да се транспортират единствено и само храни и боеприпаси, а всички останали товари бъдат оставяни на място до нормализиране на ситуацията. Това става причина в първите дни на юли 1913 г. от и към Одрин да бъде преустановено транспортирането на военни материали и очакваните подкрепления (ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 37 – 41).

19. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 37 – 41.

20. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 281; Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 44 – 45.

21. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 236 и 292; ф. 334 а, оп. 1, а. е. 3, л. 159. За готовността на командването на българските войски в Одрин да изпълнят дълга си най-красноречиво говорят думите на генерал Велчев. В отговор на непрекъснатите закани, че той и неговите подчинени ще бъдат дадени на съд, ако турците влязат в Одрин, на 7 юли 1913 г. генералът изпраща следната телеграма до генерал Димитриев: „При всичко, че не разполагам с нужното число войски; при всичко, че подкрепления още не са пристигнали; при всичко, че отстъпващите от границата наши части са крайно изтощени, разстроени и паднали духом; при всичко, че повечето от чиновниците телефонисти и телеграфисти, които трябваше да бъдат на местата си в тези трудни времена, избягаха и ме оставиха без помощ; при всичко, че с 1500 стари опълченци не се отбранява една голяма крепост като Одринската против една силна и добре устроена армия, каквато е настъпващата турска; при всичко, че е обидно за един генерал да бъде поставен в такова положение, в каквото съм – аз пак ще изпълня дълга ми пред Отечеството ни и ще направя всичко възможно за постигане на поставената цел, само покорно моля да се даде край на тези неуместни застрашавания със съд и прочие, които убиват у мен и подчинените ми необходимите за в подобни случаи любов към делото, преданост, енергия и пр.“ (ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 297).

22. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 45 – 46.

23. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 47 – 48.

24. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 48.

25. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 293, 301 – 302, 310 и 311. За събития, свързани с обезбългаряването на Източна Тракия, подробно е описано в книгата Разорението на тракийските българи през 1913 г. (Miletich 2003).

26. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 53.

27. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 53.

28. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 293, 301 – 302 и 310 и 311.

29. ДВИА – Справочна библиотека, инв. № 3466, л. 56 – 57.

30. ДВИА, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 5, л. 415; ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 294, 296, 304 – 306 и 402.

31. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 315.

32. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 296.

33. ДВИА, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 5, л. 413 – 417. На 8 юли 1913 г., в 22,15 часа, цар Фердинанд I заповяда на генерал Велчев да напусне Одрин. Заповедта гласи: „При

това състояние на крепостта, населението на Одрин и състоянието на духа на гарнизона, Вам не Ви остава, освен да се оттеглите своевременно, за да не стане жертва малкия Ви гарнизон без полза. Предупредете за отстъплението чиновниците, българското население и компрометирани пред турците лица, за да се оттеглят своевременно. Приберете по възможност материалите от станцията и подвижния състав и ги пратете във вътрешността. Не забравяйте и архива на учрежденията, банката." (Пак там, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 5, л. 418).

34. Отечество, бр. 266, 6 февруари 1926 г.

35. ДВИА, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 5, л. 418 – 420. Най-красноречиво за чувствата, които владеят душите на защитниците на Одрин, говорят думите на генерал Велчев. В изготвения малко по-късно рапорт до българското командване относно предаването на града той пише: „С горест на сърцето и със сълзи на очи заповядах частите да се оттеглят от крепостта, която не преди много време бе превзета така геройски и славно от нашите войски с толкова много жертви. Много ми е тежко, че не по моя вина и против желанието ми, поставен в най-лоши условия, се свързва името ми със спомените от едно такова печално дело. Обаче, пред висшите интереси на нашето Отечество, жертвувам от своето самолюбие и ще направя всичко възможно за ограничение на злото, което инак може да вземе много по-големи размери".

36. ДВИА, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 3, л. 250.

37. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 333. Най-точна представа за условията, в които действат частите на Южния отряд, намираме в рапорта на генерал Велчев от 10 юли 1913 г.: „Грозна е картината – докладва той – Повереният ми отряд в тази минута заема позиция по височините около с. Белица с цел да задържи противника, доколкото е възможно. Обаче трудната задача не е по силите на старите опълченци. Бедните те, след дългите непреривни (непрекъснати – б. м.) походи и тежки боеве, изморени до крайност, под палещото юлско слънце падат по полето под ударите на кюрдския ятаган. Ако и да съм аз крайно изморен, ще направя всичко, за да спечеля един – два дни време за нашите управници, през което време те дано сполучат по дипломатически ред да спасят тази колкото хубава, толкова и нещастна България." (ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 356 – 357 и 361).

38. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 383, 395 – 399. По време на тези двудневни сражения българските части особено остро усещат липсата на артилерийска поддръжка. „Ако имах такава – посочва генерал Велчев в донесението си от 11 юли 1913 г. – моралът между войниците щеше да се подигне още повече и сигурно можеше противникът да бъде разбит.". Отправяйки за пореден път молба да му бъде изпратена артилерия, генералът възкликва: „Мисля, че за спасението на Южна България заслужаваме да се икономиса и изпрати едно артилерийско отделение." (ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 354, 361 и 366).

39. ДВИА, ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 346 – 347, 353 – 354, 360, 366 – 367, 372, 375, 380 – 381, 388, 391 и 410 – 411.

40. ДВИА, ф. 338 а, оп. 1, а. е. 8, л. 8 и 25; ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 382, 401 и 439.

41. ДВИА, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 3, л. 365 и 376; ф. 40, оп. 2, а. е. 179, л. 409, 437

и 444; ф. 334 а, оп. 1, а. е. 5, л. 1 – 2. Към 13 юли 1913 г. в състава на Южния отряд влизат две дружини от 48-ми, три – от 58-ми, една – от 39-ти пехотен полк, по една опълченска дружина от 7-мо, 12-то, 18-то, 27-мо и 28-мо, две опълченски дружини от 30-то, една сборна дружина от 30-то и 44-то и една опълченска рота от 11-то полково военно окръжие, три сборни опълченски дружини, една команда от Шуменския крепостен батальон, една пионерна команда, един ескадрон и картечната рота от 4-ти конен полк, един ескадрон от 8-ми конен полк, сборен полуескадрон от същия полк и една батарея от 11-ти артилерийски с. с. полк. Общата численост на Южния отряд възлиза на 94 офицери и 7000 подофицери и войници (ДВИА, ф. 334 а, оп. 1, а. е. 5, л. 418 – 420).

ЛИТЕРАТУРА

АНГЕЛОВ, Ч., 2020. Тайният. Иван Вълков като офицер, конспиратор, държавник, дипломат. Велико Търново: Фабер. ISBN 978-619-00-1152-1.

ГИНЧЕВ, Г.; ПЕНКОВ, С.; ПОПОВ, В.; ИВАНОВ, Г.; ГАЦОВ, Н.; ВЕЛКОВА, Й., 1963. Междусъюзническата война 1913. София: Държавно военно издателство.

МАРКОВ, Г., 1991. Българското крушение 1913. София: Българска академия на науките.

МИЛЕТИЧ, Л., 2003. Разорението на тракийските българи през 1913 г. София: Захарий Стоянов. ISBN 978-954-09-0718-5.

ХРИСТОВ, А., 1922. Исторически преглед на войната на България срещу всички балкански държави – 1913 г. София: Армейски военно-издателски фонд.

REFERENCES

ANGELOV, C., 2020. *Tayniyat. Ivan Valkov kato ofitser, konspirator, darzhavnik, diplomat*. Veliko Tarnovo: Faber. ISBN 978-619-00-1152-1. [in Bulgarian].

GINCHEV, G.; PENKOV, S.; POPOV, V.; IVANOV, G.; GATSOV, N.; VELKOVA, Y., 1963. *Mezhdusayuznicheskata voyna 1913.* Sofia: Darzhavno voenno izdatelstvo. [in Bulgarian].

MARKOV, G., 1991. *Balgarskoto krushenie 1913*. Sofia: Balgarska akademia na naukite. [in Bulgarian].

MILETICH, L., 2003. *Razorenieto na trakiyskite balgari prez 1913 g.* Sofia: Zahariy Stoyanov. ISBN 978-954-09-0718-5. [in Bulgarian].

HRISTOV, A., 1922. *Istoricheski pregled na voynata na Bulgaria sreshtu vsichki balkanski darzhavi – 1913 g.* Sofia: Armeyski voenno-izdatelski fond. [in Bulgarian].

PARTICIPATION OF THE BULGARIAN GARRISON IN EDIRNE IN THE FIGHTING IN EASTERN THRACE DURING THE SECOND BALKAN WAR

Abstract: The article deals with the problem of the participation of the Bulgarian garrison in Edirne in the fighting

against the troops of the Ottoman Empire during the Second Balkan War. In the course of the exposition are presented the dynamics in the development of its numbers and composition in the period from 14 March 1913 to the beginning of the Turkish intervention in Eastern Thrace. The tasks of the garrison related to ensuring public order, protecting state and private property and guarding the thousands of Turkish prisoners of war in Edirne are briefly described. The issue of relations between the Bulgarian military authorities and the non-Bulgarian population of the town is touched upon. It is explained the role of the commander of the Edirne garrison, Major General Valko Velchev, individual Bulgarian officers and army units in organizing the defense of the Edirne fortress, its departure under the onslaught of the superior forces of the enemy and the subsequent fighting between the few Bulgarian units against the advancing Turkish troops in the area of the pre-war Bulgarian-Turkish border.

Keywords: fortress of Edirne; garrison; retreat; Southern detachment

Dr. Chavdar Angelov
Shipka – Buzludzha National Park-Museum
8, P. R. Slaveykov St.
6100 Kazanlak, Bulgaria
E-mail: shipkamuseum@mail.bg

ДЕЙНОСТТА НА ЕКАТЕРИНА КАРАВЕЛОВА ПРЕЗ БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ

гл. ас. д-р Юлия Златкова
Институт за балканистика с център
по тракология – Българска академия на науките

Резюме: Статията разглежда участието на видната общественичка Екатерина Каравелова в Балканските войни. Представени са два основни аспекта от дейността ѝ през войните – работата ѝ като милосърдна сестра и дипломатическата ѝ мисия в Русия след Междусъюзническата война. Специално внимание се обръща на кореспонденцията ѝ с цар Фердинанд и контактите ѝ с влиятелни фигури в международната политика като Григорий Распутин, Анатолий Неклюдов, Джордж Бюканън и др. Изследването има за цел да осветли малко известни моменти от живота на Екатерина Каравелова, която въпреки дългогодишната си активна дейност в полза на българските национални и обществени интереси все още не е адекватно оценена.

Ключови думи: Екатерина Каравелова; Балкански войни; дипломация; санитарно дело; българо-руски отношения

Екатерина Каравелова е една от най-забележителните и влиятелни фигури на българската обществена сцена след Освобождението. Тя участва във всички значими събития от Новата българска история и с пълно право може да бъде определена като строителка на съвременна България. Особено активно е участието ѝ в Балканските войни, когато тя в продължение на 13 месеца ръководи голямата болница, помещаваща се временно в сградата на Военното училище в София и изпълняваща функциите на главна

разпределителна болница за цялата страна. Освен като милосърдна сестра, Каравелова се изявява и на дипломатическото поприще. След катастрофалната за България Междусъюзническа война тя е изпратена на дипломатическа мисия в Русия, за да съдейства за подобряване на двустранните отношения. Въз основа главно на архивни документи и отдавна известна, но слабо застъпена в историографията, мемоарна литература в настоящата статия се разглежда дейността на Екатерина Каравелова като „политическа жена“ и авторитетна личност не само в България, но и на международно ниво. В изследването се прави и опит за преоценка на Балканските войни с акцент върху санитарното дело и слабостите на българската дипломация.

Още преди обявяването на Първата балканска война на 5 октомври 1912 г. Екатерина посещава организираните от царица Елеонора курсове на дружество „Самарянка“ за обучение на медицински сестри. Тя изявява желание да бъде приета на работа в някое от болничните учреждения в зоната на действащата армия, но получава отказ поради взетото решение да не се допускат жени на фронта (Stoyanova 1929). Впоследствие това решение е отменено, но тя е вече ангажирана като старша сестра в главната разпределителна болница в София, където остава до края на Междусъюзническата война.

По линия на международния Червен кръст през Балканските войни в България пристигат чуждестранни мисии от руски, чешки, унгарски, австрийски, хърватски, словенски, немски, малтийски, английски, италиански, френски, румънски, нидерландски и др. лекари, милосърдни сестри и санитари. Каравелова поддържа тесни контакти с някои от тях, като организира и направлява дейността им във Военното училище. Особено близки са отношенията ѝ с руския лекар Късогледов, семейството чешки лекари Буриян, малтийският лекар Сюри, д-р Славингер. Благодарение на контактите ѝ с руски благотворителни организации болницата получава големи дарения в дрехи и санитарни материали (Stoycheva 1929). Като старша самарянка Каравелова се грижи за над 1200 болни (Dragoev 1997). Тя дори спи в сградата на Военното училище и не се прибира вкъщи поради денонощната си ангажираност с управлението на болницата. Заради изтощението от тежката и отговорна работа няколко пъти иска да бъде освободена от длъжност, но царицата и главният лекар не се съгласяват, тъй като я смятат за незаменима (Stoycheva 1929).

Освен международния Червен кръст, медицинска помощ изпраща и лондонският Балкански комитет, чийто ръководител Ноел Бъкстон е стар приятел на Каравелова и поддържа тесни контакти с нея. Женският санитарен корпус към Комитета под ръководството на баронеса Стобарт изгражда болница с 90 легла в Лозенград (Grigorov & Topuzov 2005).

Въпреки личните усилия на Каравелова и стотиците лекари, милосърдни сестри и санитари, медицинското обслужване на болните и ранените войници през Балканските войни е твърде незадоволително, което чувствително допринася за увеличаване на броя на жертвите. България се подготвя няколко десетилетия за война с Османската империя, като особено внимание се обръща на военно-техническата подготовка и въоръжението, което е на добро съвременно ниво. Същото не може да се каже за военно-санитарната подготовка на армията, в която има сериозни пропуски, водещи до санитарна катастрофа по време на Балканските войни (Grigorov & Topuzov 2005). Причините за това са комплексни – липса на достатъчно лекари и санитарни материали, логистични и организационни проблеми, недофинансиране. Санитарното дело е поставено едва на пето място сред военновременните приоритети (Despot 2012). През 1910 г. е изготвен временен правилник на санитарната служба, който предвижда дълга предварителна подготовка още в мирно време, но Червеният кръст пристъпва към мобилизация на доброволната санитарна служба едва когато става ясно, че войната е предстояща, три дни след обявената обща мобилизация (Grigorov & Topuzov 2005). Подценяването на военно-санитарното дело до голяма степен се дължи и на негативното отношение на ръководните военни среди към нуждите на военно-медицинската служба (Grigorov & Topuzov 2005).

Но това, което най-силно поразява един български лекар по време на Балканските войни, кара го да се черви, да не може да работи и да спи, е бездушието и автоматизма на самите медици, липсата на съчувствие и състрадание у тях към страдащите и умиращите войници (Vasilev 1919). На този фон хуманното и майчинско отношение на Екатерина към ранените войници се откроява особено силно. Те са ѝ признателни за положените грижи и дори десетилетия след войните съхраняват спомена за общуването си с нея (Karaivanov 1929).

Трябва да се отбележи, че броят на жертвите на заразни болести и гноясали рани през Балканските войни е много по-голям от този на загиналите на бойното поле (Dimitrova 2018). В писмо до Лора Яворов отбелязва, че България е била изправена не пред пет, а пред шест враждебни сили през Междусъюзническата война, като шестата сила – холерата – е „най-ужасната, защото е най-мръсната“ (Yavorov 1979). През 1935 г. Людмил Стоянов публикува романа си „Холера“, в който описва катастрофалните санитарни условия, липсата на адекватна медицинска грижа за болните и ранените, което води до смъртни случаи, които е можело да бъдат предотвратени. „Хиляди оставиха костите си не от куршум, а от холерата“ – това е записал в дневника си участник във вой-

ните, който не се завръща у дома (Dimitrova 2017). Един ранен войник споделя пред Султана Рачо Петрова, която подобно на Каравелова работи като милосърдна сестра: „Ние мръзнахме и гладувахме, търпяхме нечовешки лишения и напрежения, жертвахме се в името на Отечеството. Ние се надявахме, че болниците ще се погрижат за нас. В една бъдеща война ще запитаме най-напред правителството осигурило ли е грижите за ранените“ (Dimitrova 2017).

Всички страни, които участват в Балканските войни, срещат сериозни затруднения в грижата за болните и ранените войници. Особено лошо е нивото на медицинското обслужване в черногорската и османската армия. В гръцката и българската армии то е сравнително по-добро, но единствено сръбската армия е изградила задоволителни условия за оказване на медицинска помощ (Despot 2012). Благодарение на по-добре организираната спешна помощ на бойното поле честотата на инфекциите сред ранените в сръбската армия е значително по-ниска от тази в българската (Despot 2012). През Първата световна война голяма част от пропуските в организацията на санитарното дело са преодолени и то функционира значително по-добре, за което немалка роля изиграва горчивият опит от Балканските войни.

Забележително е, че Екатерина се отнася твърде негативно към царица Елеонора и поведението ѝ по време на войните, въпреки че тя собственоръчно я награждава със знака „Божие е вашето дело“ и брошката „1912 година“ (Drenkova 1984). Според нея царицата непрестанно плачела и се оплаквала, говорейки на „някакъв невъобразим смесен език – френски, немски, руски, български“ (Drenkova 1984). Доктор Петър Ораховац настоял да го сменят поради необоснованите забележки от страна на Елеонора и намесването ѝ в неща, които не са ѝ в компетенциите. По данни на Н. П. – вероятно придворна дама – царицата се чудела на търпението на царя – как можел да живее цели 27 години сред такъв народ като българския. „Види се, и на моето дълго търпение и съзнателно мижение пред всички вършени от нея дивотии дойде краят“ – е записала Екатерина в дневника си срещу датата 10 септември 1913 г. (Drenkova 1984).

Мнението ѝ за царица Елеонора е субективно и трудно може да се приеме за напълно достоверно. Особено като се има предвид, че тя се изказва твърде неласкаво и пренебрежително за почти всички видни жени от българския обществен елит като Султана Рачо Петрова, Лидия Шишманова, Юлия Малинова и др. Една от редките жени, за които има добро мнение, е Ирина Славейкова, съпругата на Петко Славейков – вероятно защото интересите ѝ са съсредоточени изцяло в рамките на семейството и тя не я конкурира на обществената сцена.

Дори по време на война мисълта на българския селянин е при земята и имота му. През пролетта на 1913 г. болните изпадат в униние, защото смятат, че жените не са успели да посеят нивите и семействата им ще останат без хляб. За да повдигне духа им и да ги освободи от страховете, Екатерина изпраща из всички краища на страната по един-двама оздравяващи войници, които без риск могат да прекъснат лечението си и да видят как върви сеитбата. Когато се връщат, те донасят „чудната и чудесна“ вест, че жените и децата са засели дори повече от минали години (Stoycheva 1929).

Любопитно е да се сравни поведението на Екатерина по време на Балканските войни с това на дъщеря ѝ Лора. За разлика от майка си, която е денонощно ангажирана с грижи по ранените войници и организацията на санитарното дело, Лора се чуди какво да прави и си намира занимание като подлага Яворов на епистоларен тормоз. Въпреки активното му участие във войната като войвода на чета от Македоно-одринското опълчение, тя изисква от него да ѝ пише не само редовно, но и дълги писма. Все пак кореспонденцията му с нея разкрива един друг образ на войната – критичен към поведението и на българската страна и поради това често отсъстващ от официалния наратив (Yavorov 1979).

Важен аспект от дейността на Екатерина Каравелова са и нейните контакти с влиятелни политически фигури. За голямото значение на личността в историята и по-точно на някои български политици и дипломати по време на Балканските войни свидетелстват и впечатлението и отношението, които те предизвикват на съдбоносни за страната ни международни срещи. Така например с неадекватното си поведение и изказвания българският премиер Стоян Данев успява да раздразни и настрои срещу себе си и България всички участници в преговорите за мир в Лондон през пролетта на 1913 г. Неговата самонадеяност и упорство правят особено неблагоприятно впечатление на посланиците на Антантата (Nekludoff 1920). Британският посланик в София смята, че Данев е трудолюбив и съобразителен, но не е голяма личност и не притежава дипломатически такт и способности (Philipov 2018). В писмо до цар Фердинанд Екатерина определя българския премиер като „мъничкия телом и духом Данев“, когото някаква коварна магьосница е наметнала с Бисмаркова мантия по време на съдбоносната за България война[1]. Карикатурното сравнение на Стоян Данев с Бисмарк е широко разпространено в онези времена. Лев Троцки го определя като „злощастния софийски Бисмарк“ (Trotsky 2011), а в една популярна епиграма се казва: „Защо не съм и Данев, Бисмарк мали, че зачудил бих дори и Цариградските хамали“ (Yanev 1988, p. 72).

Малко известно е как Данев лично проваля възможността да се спре Междусъюзническата война. След внезапното нападение на 16 юни Венизелос е склонен да се въздържи от реакция на провокацията и да приеме извинение от българска страна, но научава, че българите хвърлят цялата вина върху Сърбия и Гърция. Данев пропуска възможността да се извини. „Той не разбира какво всъщност се случва“ (Despot 2012). Симеон Радев открива у него липса на здрав усет за действителността, която се проявява не само през Балканските войни, но и за времето на цялата му политическа кариера (Radev 2015).

Заслужава си поведението на Стоян Данев да се сравни с това на гръцкия премиер Елевтериос Венизелос, който с дипломатически такт, гъвкавост, умереност и склонност към отстъпки и компромиси успява да спечели за страната си не само териториални придобивки, но и благоразположението и симпатиите на чужденците (Nekludoff 1920, pp. 139 – 141). За разлика от българските политици подобно благоразположение и симпатии с лекота печели и Екатерина Каравелова. Поради това тя многократно е ангажирана от българските управници и лично от Фердинанд да защитава националната кауза в чужбина. Царят се отнася с уважение към нея и тя една от малцината, в чието мнение се вслушва. Той е респектиран както от остротата на мисълта ѝ, така и от прямотата, с която я изразява: „Тя му е говорила с език и тон – с такъв му и пише – с какъвто твърде малцина от нашите големи държавни мъже са се обръщали към него“ (Paskov 1929). Впечатлението на Екатерина от монарха е, че той е „много умен, на настроение, много самолюбив, но нелош човек“ (Dragoev 1996, p. 38), който живее с идеалите на народа (Dragoev 1997, p. 37). Това впечатление не се променя през годините.

По време на войните и в междувоенния период Екатерина Каравелова не се ръководи от пацифистки или феминистки мотиви. Тя работи преди всичко за националната кауза и ако българският национален интерес изисква участието във война, тя с готовност се включва в нея не само като милосърдна сестра, но и идеологически я обосновава и оправдава. Показателен в това отношение е разговорът ѝ с руския пълномощен министър Анатолий Неклюдов и дворянката Прасковья Милютина в навечерието на Междусъюзническата война. Екатерина с възмущение отхвърля направеното от Милютина предложение за евентуални български отстъпки в Македония. Според нея е напълно невъзможно българите да направят каквито и да било териториални отстъпки на сърбите, защото Македония им е била дадена от Сан-Стефанския договор и в продължение на 35 г. е била основна

цел на цялата им вътрешна и външна политика (Nekludoff 1920, pp. 166 – 167). Едва след Първата световна война Каравелова се обявява категорично против войната като средство за разрешаване на междудържавните проблеми.

По отношение на Македония Екатерина проявява максимализма, който е завладял цялото българско общество и който в крайна сметка довежда до загубата ѝ[2]. Тя обаче си позволява да критикува болните амбиции на Фердинанд да се възцари в Цариград и неотстъпчивостта на българската страна в преговорите за мир. В дневника си от 16 декември 1912 г. тя е записала: „Ние за 15 дни стигнахме до Цариград. Министрите за 40 не могат да направят нищо за мира. Не даваме ни педя, от което сме взели и за което кръв сме лели. Ако не ни дадат, готови сме – кьопави, сакати, кьорави – да вървим да се бием с турчина. Него да го видим на цариградския престол“ (Drenkova 1984, p. 148).

След трагичния за България край на Междусъюзническата война Каравелова е изпратена на дипломатическа мисия в Русия, за да съдейства за подобряване на силно влошените двустранни отношения. Това се оказва нелека задача, защото не само руските управници, но и общественото мнение е настроено срещу България, българите и особено срещу цар Фердинанд. Тя не му спестява този факт в кореспонденцията си с него и го съветва да изпрати в Петербург престолонаследника Борис, към когото руснаците биха били по-благосклонни. „Вестяването в Русия на Н.Ц.В. Престолонаследника би великолепно изиграло ролята на благодетелната фея с чудотворна пръчица в ръка...“, смята тя[3].

Екатерина е шокирана и озадачена от злорадството и откритата неприязън, която руснаци от различни обществени слоеве демонстрират към нейните сънародници и родината ѝ. Постепенно обаче тя се убеждава, че демонстрираната омраза е само избила на повърхността пяна, която се опитва да прикрие болката от българската загуба и пропуснатия от Русия шанс да обяви война на Турция и да се утвърди на Босфора[4]. Разбира се, Русия изобщо не е имала намерение да воюва и нейната въздържаност не се дължи на внушения от страна на Григорий Распутин, както си мисли Екатерина. Въпреки че е инициатор за създаването на Балканския съюз, Русия е против войната срещу Османската империя. Непосредствено преди обявяването ѝ руският външен министър предупреждава българския посланик в Петербург, че „ако България е достатъчно луда да обяви война противно на изразената руска воля, тя действа на собствен риск и... на нея нямало да ѝ бъде позволено да запази каквато и да било турска територия“ (Philipov 2018, p. 319).

В Петербург Каравелова се среща с Распутин, „злия гений“ на предреволюционна Русия, защото се надява, че чрез него ще може да повлияе на руските управници и лично на император Николай II. Впечатлението ѝ обаче е твърде неблагоприятно, тъй като „безграмотният невежа“ Распутин с нищо не би могъл да я е впечатли. Той ѝ казва, че българите трябвало да искат разрешение от руския император преди да обявят войната, но обещава да направи всичко по силите си за подобряване на двустранните отношения, защото Русия обичала България. Распутин бил силно озадачен и впечатлен, че Екатерина не поискала нищо за себе си (Dragoev 1997, pp. 49 – 50). Освен с „лъжепророка“, както го определя, тя се среща и с първия министър на Руската империя, с видни политици, общественици и журналисти (Stoyanova 1929, pp. 30 – 31).

Каравелова взема участие в създаването и активно се включва в мероприятията на руско-българския кръжок в Петербург, чийто инициатор е капитанът от конната артилерия Н. Богаевски. Целта на кръжока е сближаването между България и Русия и информирането на руската публика за ситуацията на Балканите, както и борба срещу сръбската пропаганда, която е успяла да спечели руския печат и общественото мнение (Pushkareva-Pehlivanova 1929, p. 89).

Сред многото срещи, които Каравелова има в руската столица, интерес представлява разговорът ѝ със Стефан Баламезов, който е личен секретар на Данев по време на войните. Той ѝ разказва за среща между сръбския пълномощен министър Мирослав Спалайкович и Иван Гешов, на която Спалайкович настоял пред българския премиер да се намери начин за предотвратяване на братоубийствената война. Гешов обаче не искал да слуша, на няколко пъти си вадел демонстративно часовника и казвал, че бърза за заседание на Министерския съвет (Drenkova 1984, p. 179). Трябва да се отбележи, че Гешов проявява разум, от какъвто Стоян Данев изглежда напълно лишен – най-вече по отношение на необходимостта да се постигне териториален компромис с Гърция, за да се предотврати гръко-сръбския съюз срещу България. Той обаче се оказва неспособен да наложи позицията си (Nekludoff 1920, pp. 141 – 142). Гръцкият кабинет многократно призовава за спогодба между двете страни, но не среща разбиране от българска страна (Philipov 2018, p. 566; Philipov 2018, pp. 639 – 640). Иван Гешов бяга от отговорност и се стреми да не се ангажира с вземането на трудни решения, а Стоян Данев не притежава нужните дипломатически качества.

С император Николай II Каравелова не успява да разговаря по време на шестмесечния си престой в Петербург през 1913 – 1914 г. Тя го вижда на

един концерт, на който присъства голяма част от руския аристократичен елит с изключение на императрица Александра Фьодоровна. „Злите езици злословеха, че била останала, за да утешава Распутина, Григория Ефимича, комуто един генерал през деня бил ударил шамар“, съобщава със сарказъм Екатерина (Drenkova 1984, p. 182). Властта на неграмотния сибирски селянин Распутин над царското семейство води до пълната дискредитация на монархическата институция в Русия и допринася за падането ѝ.

Като руска възпитаничка и русофил, Каравелова е убедена, че България час по-скоро трябва да подобри отношенията си с Русия. Тя се опитва да убеди в това и цар Фердинанд, като му споделя не само собственото си мнение или мнения на руснаци, но за по-голям авторитет – и позицията на английския посланик в Петербург, сър Джордж Бюканън. Екатерина определя Бюканън като „Вашия и на българите приятел“, според когото спасението на царя и България било в добрите отношения с Русия и между двата двора. Английският дипломат смятал, че България може да разчита само на Русия, с Турция не трябва да преговаря, а на Австрия не може да възлага никакви надежди. Според Бюканън първата стъпка, която трябвало да се направи, за да се подобрят българо-руските отношения, била съставянето на ново правителство начело с Александър Малинов[5].

Мисията на Каравелова в Петербург в навечерието на Първата световна война не успява да предизвика промяна в руската политика и отношение към България. След избухването на войната Русия парализира действията на Антантата, целящи приобщаването на България към нея и откъсването ѝ от съюза с Австро-Унгария, Германия и Турция. Англия и Франция също не са особено активни в усилията си да привлекат България на своя страна, въпреки че стратегическото ѝ географско положение и доказаната в Балканските войни боеспособност на армията ѝ я превръщат в ключов участник в Световната война. Руските управници се колебаят между желанието да накарат България да воюва срещу Османската империя и нежеланието българската държава да се разширява в Тракия и да препречва пътя им към Цариград и Проливите. В крайна сметка последните съображения, както и предпочитанията към Сърбия, надделяват, а България е заклеймена като „Юда на славянската кауза“ в руската преса (1987, p. 47). Русия обаче е заплашена не толкова от външните си врагове, колкото от вътрешното си състояние, което предизвиква както крушението ѝ в Световната война, така и Болшевишката революция, сложила края на имперска Русия.

Подобно на всички свои съвременници, Екатерина Каравелова е обхваната от горещ патриотизъм и жажда за реализацията на националноо-

бединителните и освободителни идеали. За разлика от много от тях обаче тя не хвърля вината за българската загуба само върху съседите или Русия, а смята, че не трябва да се губи време в търсене на виновници за катастрофата, защото за човека е свойствено да греши и само Бог може да съди. „Велик е тоя, който съзнае своя грях и побърза да го изправи“ – пише тя на Фердинанд и предупреждава – „Събитията бързо се развиват. Да не изпаднем в нови изненади и нещастия“.[6]

Понякога Екатерина изпада във фатализъм, като твърди, че 1913 г. е „злокобна за целия свят“ и че е „разбъркала всички човешки понятия за чест, добро, правда, честност и справедливост“.[7] За нея 1913 г. е фатална и в личен план, защото в края ѝ тя губи дъщеря си Лора, едва 27-годишна. По това време тя е в Петербург и не се връща за погребението ѝ, а остава в Русия до април 1914 г. Забележително е, че майката описва по почти идентичен начин реакцията си при загубата на детето си и българската загуба във войната. След като научава за смъртта на Лора, Екатерина пише в дневника си: „душата ме боли и ще ми се да заридая и зарева като селска баба“ (Drenkova 1984, p. 171). След Междусъюзническата война и пропиления в нея шанс за национално обединение тя пише от Петербург на Фердинанд: „иде ми с глас да ревна пред грозната действителност и невероятно чудовищния финал“.[8]

Въпреки личната си трагедия Екатерина Каравелова не пада духом, а продължава да работи всеотдайно за българските национални и обществени интереси. Тя олицетворява често подценяваното и все още недостатъчно изследвано женско участие в Балканските войни, без което победите биха били невъзможни. А ако то беше по-голямо, пораженията – главно дипломатическите – може би щяха да се избегнат.

БЕЛЕЖКИ

1. ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а.е. 50/12.

2. В началото на 1915 г. пред братя Бъкстон френският външен министър Теофил Делкасе много точно формулира главната причина за провала на българските политици в усилията им да разрешат националния въпрос: „Искат абсолютното. Политиката е относителна. Надхвърлят границите на политическия разум“ (Buxton 1987, p. 87).

3. ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а.е. 50/12.

4. ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а.е. 50/12.

5. ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а.е. 50/12.

6. ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а.е. 50/12.

7. ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а.е. 50/12.

8. ЦДА, ф. 3К, оп. 18, а.е. 50/12.

ЛИТЕРАТУРА

БЪКСТОН, Н. & Ч., 1987. *Мисия на Балканите*. Съст. Иван Илчев. София: УИ „Климент Охридски“.

ВАСИЛЕВ, Г., 1919. *Парламентарни речи, 1914 – 1918*. с. 17 – 66. Достъпно на: https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1083:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61. [посетен на 6 август 2023].

ГРИГОРОВ, Х. & ТОПУЗОВ, В., 2005. *Балканската война и Българският Червен кръст (1912 – 1913)*. София: Български Червен кръст. ISBN 954-91415-5-1.

ДИМИТРОВА, С., 2017. За другата история на Балканските войни. – *http://kultura.bg.* [посетен на 7 август 2023].

ДРАГОЕВ, П., 1996. Моите разговори с Екатерина Каравелова. *Летописи*, кн. 11/12, стр. 14 – 41. ISSN 0861-3761.

ДРАГОЕВ, П., 1997. Моите разговори с Екатерина Каравелова. *Летописи*, кн. 1/2, стр. 37 – 56. ISSN 0861-3761.

ДРЕНКОВА, Ф. (съст.), 1984. *Като антична трагедия. Съдбата на Екатерина Каравелова и нейното семейство в писма, дневници, фотографии*. София: Наука и изкуство.

КАРАИВАНОВ, И., 1929. Спомен. В: *Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878 – 1928)*, стр. 137 – 139. София: Държавна печатница.

ПАСКОВ, В., 1929. Обществената роля на Екатерина Каравелова. В: *Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878 – 1928)*, стр. 51 – 56. София: Държавна печатница.

ПУШКАРЕВА-ПЕХЛИВАНОВА, В., 1929. Екатерина Васильевна Каравелова в Петербурге 1913 – 14. В: *Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878 – 1928)*, стр. 88 – 90. София: Държавна печатница.

РАДЕВ, С., 2015. *Лица и събития от моето време,* т. 4. София: Захарий Стоянов.

СТОЙЧЕВА, М., 1929. Госпожа Каравелова през Балканската война. В: *Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878 – 1928)*, стр. 133 – 136. София: Държавна печатница.

СТОЯНОВА, Е., 1929. Екатерина Каравелова (Скици за биография). В: *Юбилеен сборник Екатерина Каравелова (1878 – 1928)*, стр. 9 – 43. София: Държавна печатница.

ТРОЦКИЙ, Л., 2011. *Перед историческим рубежом. Балканы и Балканская война*. Санкт-Петербург: Новый Прометей.

ФИЛИПОВ, Ф. (съст.), 2018. *Великите сили, България и Балканската война в секретните документи на британската дипломация 1910 – 1913 г.* София: Просвета. ISBN 978-954-01-3808-4.

ЯВОРОВ, П., 1979. *Събрани съчинения в пет тома,* т. 5. София: Български писател.

ЯНЕВ, С. (съст.), 1988. *100 български пародии*. София: Български писател.

DIMITROVA, S., 2018. Hunger, Diseases, and Bulgarian Women's Revolts (1916 – 1918). In: Wim van Meurs und Wolfgang Höpken (eds). *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan - Geschichtliches Ereignis, Erfahrung und Erinnerung,* pp. 116 – 161. München: Verlag Peter Lang.

DESPOT, I., 2012. *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties. Perceptions and Interpretations*. Bloomington: iUniverse. ISBN: 978-1-4759-4703-8; 978-1-4759-4704-5; 978-1-47594705-2.

NEKLUDOFF, A., 1920. *Diplomatic Reminiscences. Before and during the World War, 1911-1917*. London: John Murray, Albemarle Street, W.

REFERENCES

BUXTON, N. & C., 1987. *Mission to the Balkans*. Comp. Ivan Ilchev. Sofia: Kliment Ohridski University Press.

DESPOT, I., 2012. *The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties. Perceptions and Interpretations*. Bloomington: iUniverse. ISBN: 978-1-4759-4703-8; 978-1-4759-4704-5; 978-1-47594705-2.

DIMITROVA, S., 2017. Za drugata istoria na Balkanskite voyni. *http://kultura.bg/*. [last viewed: 7 August 2023]. [in Bulgarian].

DIMITROVA, S., 2018. Hunger, Diseases, and Bulgarian Women's Revolts (1916 – 1918). In: Wim van Meurs und Wolfgang Höpken (eds). *Der Erste Weltkrieg auf dem Balkan - Geschichtliches Ereignis, Erfahrung und Erinnerung,* pp. 116 – 161. München: Verlag Peter Lang.

DRAGOEV, P., 1996. Moite razgovori s Ekaterina Karavelova. *Letopisi*, no 11/12, pp. 14 – 41. ISSN 0861-3761[in Bulgarian]. [in Bulgarian].

DRAGOEV, P., 1997. Moite razgovori s Ekaterina Karavelova. *Letopisi*, no 11/12, pp. 37 – 56. ISSN 0861-3761[in Bulgarian]. [in Bulgarian].

DRENKOVA, F. (comp.), 1984. *Kato antichna tragedia. Sadbata na Ekaterina Karavelova i neynoto semeystvo v pisma, dnevnitsi, fotografii*. Sofia: Nauka i izkustvo. [in Bulgarian].

GRIGOROV, H. & TOPUZOV, V., 2005. *Balkanskata voyna i Balgarskiyat Cherven krast (1912 – 1913)*. Sofia: Balgarski Cherven krast. ISBN 954-91415-5-1. [in Bulgarian].

KARAIVANOV, I., 1929. Spomen. V: *Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878 – 1928)*, pp. 137 – 139. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

NEKLUDOFF, A., 1920. *Diplomatic Reminiscences. Before and during the World War, 1911-1917*. London: John Murray, Albemarle Street, W.

PASKOV, V., 1929. Obshtestvenata rolya na Ekaterina Karavelova. V: *Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878 – 1928)*, pp. 51 – 56. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

PHILIPOV, PH. (comp.), 2018. *Velikite sili, Balgaria i Balkanskata voyna v sekretnite dokumenti na britanskata diplomatsia 1910 – 1913*. Sofia: Prosveta. ISBN 978-954-01-3808-4. [in Bulgarian].

PUSHKAREVA-PEHLIVAVOVA, V., 1929. Ekaterina Vasilevna Karavelova v Peterburge. In: *Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878 – 1928)*, pp. 88 – 90. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

RADEV, S., 2015. Litsa i sabitia ot moeto vreme. Vol. 4. Sofia: Zachary Stoyanov. [in Bulgarian].

STOYANOVA, E., 1929. Ekaterina Karavelova (Skitsi za biografia). In: *Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878 – 1928)*, pp. 9 – 43. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

STOYCHEVA, M., 1929. Gospozha Karavelova prez Balkanskata voyna, In: *Yubileen sbornik Ekaterina Karavelova (1878 – 1928)*, pp. 133 – 136. Sofia: Darzhavna pechatnitsa. [in Bulgarian].

TROTSKY, L., 2011. *Pered istoricheskim rubezhom. Balkani i Balkanskaya voyna*. St Petersburg: Novy Prometey. [in Russian].

VASILEV, G., 1919. *Parlamentarni rechi, 1914 – 1918*, pp. 17 – 66. Available on: https://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=1083:im&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 [last viewed: 6 August 2023]. [in Bulgarian].

YAVOROV, P., 1979. *Sabrani sachinenia v pet toma,* vol. 5. Sofia: Balgarski pisatel. [in Bulgarian].

YANEV, S. (comp.), 1988. 100 balgarski parodii. Sofia: Balgarski pisatel. [in Bulgarian].

EKATERINA KARAVELOVA'S ACTIVITY DURING THE BALKAN WARS

Abstract: The paper examines the participation of the prominent public figure Ekaterina Karavelova in the Balkan Wars. Two main aspects of her work during the wars are presented – her activity as a medical sister and her diplomatic mission to Russia after the Second Balkan War. Special attention is paid on her correspondence with Tsar Ferdinand and her contacts with influential figures in the international policy like Gregory Rasputin, Anatoly Necludoff, and George Buchanan. The study aims to highlight not well- known facts of Ekaterina Karavelova's life. Despite her long lasting activity in favor of Bulgarian national and social interests, she is still not adequately appreciated.

Keywords: Ekaterina Karavelova; Balkan wars; diplomacy; medical services; Bulgarian-Russian relations

Dr. Julia Zlatkova, Assist. Prof.
Institute of Balkan Studies & Center of Thracology
Bulgarian Academy of Sciences
45, Moskovska St.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: Julia_iva@abv.bg

БАЛКАНСКИТЕ ВОЙНИ (1912 – 1913 Г.): ГЕРОИЗЪМ И ТРАГИЗЪМ
Сборник с доклади

Рецензенти: проф. д.н. Димитър Недялков,
доц. д-р. Румен Николов

Издател: **Военна академия „Г. С. Раковски“, 2023 г.**
Отговорен редактор: Николай Кънчев, 2023 г.
Редактори: Катерина Антонова, Ганя Христова,
Иван Павлов, 2023 г.
Графичен дизайн: Георги Иванов, 2023 г.
Предпечат: Издателство „Г. С. Раковски“, 2023 г.
1504 София, бул. „Евлоги и Христо Георгиеви“ № 82
https://rndc.bg/publishing/

ISBN (print): **978-619-7711-38-7**
ISBN (online): **978-619-7711-40-0**

THE BALKAN WARS (1912 – 1913): HEROISM AND TRAGEDY
Conference Proceedings

Reviewers: Prof. Dimitar Nedialkov, DSc.,
Dr. Rumen Nikolov, Assoc. Prof.

Publisher: **Rakovski National Defence College –
Sofia (Bulgaria), 2023**
Editor in charge: Nikolay Kanchev, 2023
Editors: Katerina Antonova, Ganya Hristova, Ivan Pavlov, 2023
Graphic design: Georgi Ivanov, 2023
Pre-print: “G. S. Rakovski” Publishing House
1504 Sofia; 82, Evlogi i Hristo Georgievi Blvd.
https://rndc.bg/publishing/

ISBN (print): **978-619-7711-38-7**
ISBN (online): **978-619-7711-40-0**